

valóság

A TARTALOMBÓL

Bogoly József Ágoston: A stíluskommunikáció, a családegészség, a szocializáció és a képességfejlesztés értéklánca

Kapronczay Károly: A Rákóczi-család és a lengyel korona

Lechner Zoltán: Orosz külpolitikai diskurzusok a posztsovjet időszakban

Farkas Zoltán: A rendi rétegződés fogalma, meghatározottsága és következményei

Szabó Csaba: Az Új Magyarország Fejlesztési Terv forrásainak területi eloszlása

Csernák András: A közösségi oldalak szerepe és hatékonysága a márkéépítésben és a marketingkommunikációban

Koudela Pál: A neoliberais vezetés és a városhoz való jog: Szöul

Kucsera Tamás Gergely: Globalizált média, mediatizált kultúra

Káel Csaba: Élmény! Minden tekintetben. Kulturális FMCG, avagy fast moving cultural goods

Orosz István: Kéklakátok

Pócs Nándor: Farmerek, populisták, magyarok

Nagyné Maros Gabriella: A kreativitás – az kell!

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
1

7

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2021. július LXIV. évfolyam 7. szám

Szerkesztőség

1088 Budapest,

Bródy Sándor u. 16.

Postacím:

1431 Budapest, Pf.176

Telefon: +36-1-327-8965

+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969

E-mail: valosag@titnet.hu

Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó

Piróth Eszter igazgató

1088 Budapest,

Bródy Sándor u. 16.

Nyomás

Pauker Nyomda

Felelős vezető

Vértés Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:

Nemzeti Kulturális Alap,

Emberi Erőforrások Minisztériuma,

Emberi Erőforrás Támogatáskezelő,

Magyar Művészeti Akadémia,

Innovációs és Technológiai Minisztérium

Nemzeti Kulturális Alap

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

INNOVÁCIÓS ÉS TECHNIKAI
MINISZTERIUM

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu

Bogár László

D. Molnár István

Harmati István

Kapronczay Károly

Pomogáts Béla

Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk

Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Kiss-Nemeskéri Zsuzsanna

A stíluskommunikáció, a családegészség, a szocializáció és a képességfejlesztés értéklánca

Kultúrakutatás és stíluskommunikáció

(A kutatás problémaköréről) A kultúrakutatás és a stíluskommunikáció a társadalom felől érkező újabb modernizációs igényekből származó problematikát a töréspontok és a nyíló távlatok hálózatában vizsgálja. A modernizáció globalizációs értékvilágának gyors térnyerése közepette, számolva az előnyökkel, számos hátrányos irányba vivő jelenséggel találkozunk. A „cifra nyomorúság” elkerülése érdekében védőfaktorok kidolgozására és működtetésére van szükség. A kulturális intelligencia képessége a stíluskommunikáció által fejleszthető.

A modern kultúrakutatás terén egy sajátos értéklánca szerveződve, az ember egészségtudatos fejlesztése, gyógyítása, az életmód és az egészségi kulturális szintek tanulmányozása során az életstílusokban megnyilvánuló deviancia jelenségekre is kiterjed az érdeklődés. Család- és lelki egészség; család és devianciák: ezek a kutatási problémakörök jelen vannak. Az egészségfejlesztés, a szociális képességek fejlesztése és a viselkedés fejlesztése, az egészségtudatos életstílus kommunikációja, a stíluskommunikáció szerepének hangsúlyozása során is foglalkozunk ezekkel a témakörökkel. A kultúratudomány eszközeivel történő viselkedésvizsgálatnak kulcsszerepe van. A viselkedésre vonatkozó megállapítást olvashatunk a *Hiedelmeink. Az emberi gondolatok építőkövei* című, Tóth Balázs – Csányi Vilmos szerzőpáros által írt könyvben: „A viselkedésből is következtethetünk a tudatra. A legelterjedtebb tudatvizsgálati irányzat tulajdonképpen a pszichológiából fejlődött ki, és a látható, megfigyelhető viselkedésből igyekszik a tudat létezésére, komplexitására következtetni. Vizsgálja a szándék esetleges meglétét, amely mindig egy gondolat; a problémamegoldó képességet, az imitációs képességet; a kommunikációt és más egyéb, az emberi viselkedésben is meghatározó szerepet játszó magatartásformákat.” (Tóth B. – Csányi V., 2017)

Ezeket előre bocsátva, a mentális kórképek kialakulásának pszichogén-szociogén okait és szociálpszichológiai előtörténetét több nemzedékre visszamenőleg tárhatjuk fel. A mentálhigiénés problémák a lelkileg feldolgozatlan ellentmondások, a hiedelmek és a társadalmi-lelki interferenciák mentén keletkeznek. Stressz, anómia, depresszió, melankólia. A társadalmi-lelki egyensúly elvesztése nyomán fellépő tünetek közül a depressziós és szorongásos tünetcsoport jelenléte, az önkárosító deviáns viselkedés elterjedése gyakori. Csepeli György jegyzi meg *Ember 2.0* című könyvében, hogy a modernizáció fokozta, elmélyítette az embereknél a szorongást, a „hátorzongató idegenséget” és széles körben neuroziszt, pszichózist és kifinomult differenciáltságú lelki zavarokat idézett elő.

A stressz által kifejlődő immunbetegségek hátterében, a rákbetegség pszicho-onkológiai vetületű kialakulásában és a kardiovaszkuláris betegségek esetében a pszichés tényezők szerepe merül fel. Az egészségkárosító viselkedésmódok és a betegségek közötti kapcsolat nyilvánvaló. Az addiktológia területéről az alkoholizmust, a kábítószerfogyasztást említjük és a függőségi állapotokat okozó káros szenvedélyek közül többek között a gyógyszerfüggést és a játékszenvedélyt nevezük meg. Mindezek a tanulást, az emlékezetet, a figyelmet, a családi életvitelt károsító tényezők.

(Amikor a személyiség természetét átélni képes egységélménye megsérül) A testi, lelki és társadalmi életfeltételek tudatosítása mentén bontakozik ki az egészségre történő szocializáció. Az egészség- és viselkedésfejlesztés a természet környezeti hatását átélni képes szocializációs megoldási lehetőségeket kínál. Az élhető környezeti hatásokból építkező egészség tudatos értékorientáció a falu felé, a ruralitás értékvilága felé is nyitott. A ruralitásról szóló gondolkodás területén a fogalomvilág átalakulóban van. Ez nemcsak a falu romantikus képzetén való túllépést jelenti, hanem a város és térsége urbán-rurál peremvidékének az urbanizáció felé történő átfejlődését túlértékelő nézetek kritikái felülvizsgálatát is. Az urbánus–rurális paradoxonok természetét érdemes feltárni. A tudásalapú információs társadalomban az érintkezési világ elektronikus kiterjedésével, az internetfelhasználás nyomán átalakulások történnek, a zárt információblokkok kinyílnak, növekszik a kreatív felhasználás lehetősége. A településeken élők közötti kommunikációban a hálózatszerű virtuális valóságban történő összekapcsolódás megsokszorozódik. A világháló az interperszonális interakciók életvilágává vált. Az egymáshoz közel állók éreztetik az összetartozást. A barátok, családtagok virtuálisan együtt tölthetnek időt, a világhálón leveleznek egymással, megoszthatják egymással élményeiket, képeiket és szövegeiket.

Az egyébként sok hasznos tulajdonságot hordozó közösségi oldalaknak a személyiségre árnýékot vető hatásai is vannak, hiszen ezeken a közösségi oldalakon a manipulációs kommunikáció széleskörű exhibíciós folyamata zajlik. A jelenkutatás érzekeli, hogy miféle „cifra nyomorúság” ez. A virtuális világ által rabul ejtett személyek önmutogató önreprezentációja tömegesen vetül ki a világhálóra. A valóságos személyesség elzáródása, deformálódása is elmélyül. Az önmagát, nem szerencsés módon, a világ középpontjaként értelmező és átélő személyiség torzul, miközben újraidentifikálja magát. Saját eredeti forrásától eltávolodik. Egy sajátos szóródás történik. A decentralizáció széles értelemben zajlik. A centrum és periféria korábban rögzült konvenciója átalakulóban van. A társadalmi rétegződés alapján különböző egészségkulturális és viselkedéskulturális problémaszintekkel találkozunk. A modernizáció regionális innovációs szisztémáit a nemzetközi szakirodalom is vizsgálja (Gerstlberger, W., 2004).

A kulturális és szociális életstílus előtörténetét kutatóként, az életstílusban megnyilvánuló ruralitást hordozó jellemző jegyeket szociálpszichológiai szempontból közelítjük meg. A múltba kapaszkodó magatartás megrekedést idézhet elő. Ha a jelenkor dinamizmusát kerülő konzervativizmus (maradiság) a folyamatos állagőrzésre rendezkedik be, akkor ez egyrészt megóvó, védő jellegű, másrészt az újjal szemben ellenálló. Visszahúzó szerepe is van. Ebből a belső ellentmondásból bontakozik ki a rögzült társadalmi vágyképek visszajáró kísértése a mai gondolkodásban, a világ hétköznapi megértésében és gyakorlatában. Megfontolandó kérdés: a felvilágosodás még mindig tart és egyáltalán befejeződhet ez a folyamat? Immanuel Kant: *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* című írása 1784-ben jelent meg. A mű harmadik bekezdésében olvasható mondatok időszerűségükből szinte alig veszítettek: „Az egyes embernek nagyon nehéz tehát a szinte természetévé vált kiskorúságból kivergődni. Valósággal megszerette, s egyelőre valóban képtelen arra, hogy a saját fejével gondolkodjék, mivel soha nem is engedték, hogy megpróbálja.” (Kant, I., 1974)

(A pszicho-szociális kölcsönhatás körében vizsgálódunk) A mai jelenben élők előtti generációk agrárszociológiai-szociálpszichológiai előtörténetére és az ebből fakadó viselkedés-lélektani és mentalitástörténeti kényszerpályák kialakulására is figyelemmel vagyunk. Már több generációval ezelőtt sajátos, felemás helyzet alakult ki. Ez a felemás helyzet a modernizációval való együttélésben az egyik oldalon korlátozó, a másik

oldalán dinamizáló hatások összetételéből ered. A városok és térségük kapcsolatára jellemző jelenségek összehasonlító kutatása mellett külön figyelmet kap a falu mentális állapota. Az elszegényedés szociális kezelése mellett kiemelten fontos a jelenben élő emberi alkotó dinamizmusok feltárása és megerősítése a rurális térségekben. A mindennapi tudásnak és tapasztalatnak a rurális térségek életében az évszázadok során kialakult együttese alapértéknek számít. A falun kialakult életvitel a természeti környezettel szorosabb kapcsolatot őriz.

A család közösségi-érzelmi funkciójában a nemzedékről nemzedékre egy közösségen belül hagyományozódó értékek és tapasztalatok sokszínűsége és ezek folyamatosságot biztosító életvilága nyilvánul meg. A családnak ez a pszicho-szociális funkciója szerepet visz a társas kultúrában, a hagyományápolásban, a családok egészségmegőrzésében, a családi gazdaságban, a rokoni, ismerősi-baráti kapcsolatokban. A családok reprodukciós és szocializációs funkciója, valamint gondozó-ellátó funkciója a gazdasági termelő-fogyasztó és szellemi-kulturális funkcióval együtt, erős jövőt alakító és értékmentartó lehetőséget jelent. A rurális életmódkultúra átadására, közvetítésére ilyen értelemben, tehát az életmód-korszerűsítés egészségtudatos pozitív alapjainak bevonásával a továbbiakban nagy szükség van. A passzív befogadásról, a reproduktív magatartásról átkerül a hangsúly a modernizációs egészségtudatos kultúra elsajátítására és aktív használatára. A pozitív feltételek folyamatos kialakítása során az ellentmondásokból adódó kölcsönös kompromisszumok mentén alakul ki a párbeszéd a régi és az új között.

Az ellentmondások a belső lelki dialógus alapján is feloldhatók. Az emberi élet minden szegmensének van mentálhigiénés vonatkozása. A rurális térségekben, falun kifejlődött saját értékeket megbecsülni tudó magatartás, a meglévőben az értéket felfedező, megtartó magatartás tudatosítása fontos. A lakosság egy részénél a hagyomány terhe, a régítől való eltérést kísérő nehézkesség terhe, a megszokott normativitás terhe adott esetben elég nagy lehet. Ehhez járul még egy, az új valóság megismerését kísérő sajátosság, az előítéletes magatartás. Védekezésről, a régi értelemvesztését megvédő magatartásról lenne ilyenkor szó? A régre való hivatkozás ellehetetlenülésével párhuzamosan szorongásos körképek alakulnak ki, hiszen az új tájékozódás elmaradása mindezt előidézi.

A múlt respektusát a hétköznapi életben a technikai civilizáció fokozatosan aláásta. A folyamatos jelennek egyre inkább kitüntetett szerepe van. A régi típusú tekintélyelvűséget felváltja egy újabb. A technikai civilizáció, a tömegkommunikációs eszközök által, a televízió, a digitális világon, a világhálón és a nyomtatott sajtón keresztül kitermelt módon új típusú tekintélyelvűség alakul ki, amely átmenetileg átalakítja a falu és a rurális világok hagyományos értékrendjét is. A társadalmi kinyilvánítás gesztusának túlzott szerepét azonban felválthatja a belső szemléleten alapuló magatartás. Ezt fejleszteni tudja a ruralitás, a falu természeti környezetbe való beágyazottsága. Ennek közvetett hatása újból nyomot hagy az élet minőségén, emelve azt. A környezet kultúrája, belső értékeinek újbóli felfedezése és rehabilitálása hatni fog a vidéken élők életszemléletére.

(Környezetkultúra, életstílus, egészségkommunikáció, viselkedésfejlesztés) A rurális környezetkultúrában résztvevők életmódjának nagy értéktartalékai nem a deklarált ismeret, hanem a szótlan tapasztalati tudás területén vannak. A szótlanosság bölcsessége (tacit knowledge) az életszemléletben és a hétköznapi cselekvésekben érlelődik meg, válik egyedi tapasztalattá. Az élhető élet lehetőségéhez való hozzáférést, ha keressük, akkor az egyik kulcsot az ember és környezete kapcsolatában találhatjuk meg. A nem logocentrikus episztémének az életmód szerkezetében széles ágúan kiterjedt jelenléte a rurális világban tapasztalható (Béaux, G. – Schlumbohm, J., 2005). Korábban, az érzésvilágot és gondolkodásmódot

reprezentáló népművészet ebben a nem logocentrikus alapú kultúrában alakult ki. A szöveg és szó nélkül befelé növvő élet érzékenysége fejlődött ki. A modernitás előtti viselkedési kultúra képzet- és érzéskincse sajátos módon alakul át, formálódik át. Szinte már a mai kor negativitásának túlélését tartalmazó elemek folyamatos jelenlétét is megláthatjuk ebben a folyamatban. A rurális társadalomban az emberi gondolkodás, a mentális élet másik oldala, a beleérző, empátiás tudás- és érzéskincs, a család-alapú érzelmvilág oly módon fejlődött ki, hogy e területen szinte még mindig elegendő tartalékot tud képezni. A mobilitás során ezek az értékek átkerülnek, integrálódnak egy másik, adott esetben városi környezetbe és ott folytatják további életüket.

(Az életmódszervező értékeket közvetítő stíluskommunikáció képességfejlesztő szerepe növekszik) A társadalomtudomány ez utóbbi folyamatokra még kevés figyelmet fordított. Ezért az egészségkommunikáció és az életmódszervező stílusértékeket közvetítő stíluskommunikáció oktatási területei előtt nagy jövő áll, a közoktatásban és a felsőoktatásban egyaránt.

A színek, a formák, az arányok, az illatok, a fények, a tágasság térélménye, az ízek, a szokások falun mások. Az emberek sok vonásban különböznek a városiaktól. Falun még az idő múlása is más életmódkeretek között zajlik, ezért lassúbbnak tűnik? Az eredeti, fontos kapcsolat ember és természet között falun még elevenen élhet. A közvetlen természeti környezettől való elidegenedés egyre nagyobb foltokban jelentkezik a városokban, de a mai faluban is megjelent ez. A falu világának a város felé, a város arculatának a falu felé fordulásából származó folyamatokra érdemes odafigyelni. Eddig inkább csak a falunak a város felé irányuló értékkövetésével és ennek jelenségeivel foglalkoztak a társadalomkutatók. Időzerű lesz a rurális térségek, a falusi értékek városi megélésének lehetőségét feltáró szempontok alkalmazása e területen. A viszonyosság értelmében.

A rurális térségekben kialakult archaikus kommunikációtípusokra vonatkozóan meggyezzük, a nem logocentrikus episztémén belül a belátó megértést nem a kijelentések, nem a szavak képviselik, hanem a cselekvések és az ezeket kísérő kevés szó, maga az életmód. A rurális térségekben létrejött életközösség szervessége, célrendszerének koherenciája adja az élet egyik fenntartható, belátható perspektíváját, jövőjét. Ebben található meg helyét a magát kiegyensúlyozni óhajtó, harmóniára vágyó ember? A város és vidéke viszonylatának elemzése során ezeknek a kérdéseknek és szempontoknak a következőkben érdemes nagyobb szerepet biztosítani. A szociálpszichológiai előtörténet tanúsága szerint, a hagyománykövető, primer módon az indulati, az érzelmi alapon történő világrészékelés jellemezte a rurális térségek, a falu mentalitását. Egy hosszú korszakon át így volt ez. (Juhász P., 1974)

A jelenben változásfolyamatok hullámai torlódnak és jutnak érvényre. A hagyománytörések keresztútjait járó rurális környezetű ember világban történő eligazodását, tájékozódását a várossal való kapcsolattartás segíti. A rurális térségek értékszerkezeti átalakulása a 19. század utolsó harmada óta egészen máig több hullámban megerősödve történik. A családban, szeretetben, faluközösségben, rokonságban átörökített és megőrzött értékek a változások folyamatában csiszolódnak, ugyanakkor ezeknek az értékeknek az egyik hányada felörlődve veszít eredeti jellegéből és maradványaiban átalakul. Félig falu, félig város. Ilyen hibridizáció zajlik a jelenben.

(Egy előtörténeti tünetcsoport szociálpszichológiai modellje. Az egészségfejlesztés, a viselkedésfejlesztés és az életstílus-oktatás mai szükségessége) A rurális térségek mentalitásvilágában zajló eddigi folyamatokból mennyire lehet a jövőre következtetni? Ez egy külön kérdés. Emeljünk ki egy jellemző korábbi tünetcsoportot!

A tünetcsoport szociálpszichológiai modelljének megalkotásakor a sűrítés módszerét alkalmazzuk. A rurális térségek mentálhigiénés állapotát ha szemügyre vesszük, akkor az egyes kórképek szintjén még mindig megjelenik a modernizációval lépést tartani nem tudó szorongás, a pánikbetegség, az alkalmatlansági érzés és ezek következményeként a személyiség benső dinamikájának elvesztése. Még a daganatos betegségek mennyiségi trendjei is összefüggésbe hozhatók a jövőtlenség átélésének társadalmi és személyes tényeivel. A régi kapaszkodók felszámolódnak. Újabb kapaszkodók keresésére szánja rá magát az egyén? Szalmaszál effektusok lépnek föl a krízishelyzetekben. A kényszervál-lalkozások a gazdaság területén ugyanezt a párhuzamos folyamatot mutatják. A változástól való féltés elleni benső indulat átalakulása spontán védekezési mechanizmusokat indít el. Ennek során a hétköznapokban a józan tisztánlátás és a korábban bevált szokásos észjárás elvesztése mentén, a megkerülő pótcselekvések sorozata lép föl. A halogatás, az önbecsapás, az önsorsrontás kísérőjelensége mindezeknek. A torzuló énkép, az éntontológiai sérülés, a személyes életút feldolgozásának sérelmi-indulati megközelítése szintén ide tartozik. A fékezőerők önkéntelen beindulása emberi dolog. Meglepő találkozásai alakulnak ki a modernizációellenes szolidaritásban. A kockázatvállaló dinamizmus kerülése, a kihívásokra való válaszadás elodázása távlatvesztéssel jár.

A mobilitás során a városba kerülő, ott tanuló, ott dolgozó ember, a falusi család védett légköréből kikerülve nehézségeket hordozó változástulajdonosként él át. Ez megjelenik a szemléletalakulásban. Az értékrendszer interferenciális jelenségeket mutat, belső feszültségpontok alakulnak ki. A vegetatív tünetképződés pszichofiziológiai szintjén is nyomon követhető mindez. Az addig megszokott életmódkeretek lazulásával, a fölgyorsuló változások sodrában a mentális sérülések kitettségekben élnek az emberek. A külső elvárások fokozzák a belső feszültséget. Frustráció, értéklabilitás, szociális visszahúzóódás alakul ki. Az átalakulás mentén neurózis, lelki egyensúlyvesztés, téves jelentőség-tulajdonítás, a zárt gondolkodási típusból következő szorongás és félelem, depresszió, pesszimizmusra való hajlam, negatív önértékelés és pánikbetegség alakul ki. A kiszolgáltatottság érzése fokozódik. Mindezeket nem mindenki tudja földolgozni és fölismerni. Elszenvedő és nem aktívan életalakító almagatartások, passzív emberi sorsok ismétlődnek meg. Ez éppen abban a rurális környezetben történik, ahol korábban, a történelem évszázadaiban át a falusi mezőgazdasági munkásnak a kiszolgáltatottság volt a sorsa. Ilyen és ehhez hasonló helyzetben nagyon is érthető a zárt típusú magatartás, az indulati viselkedés, a logocentrikus, racionalizált elemek viszonylagos hiánya, az életvezetés értékeinek nehéz „megszülése”.

Az irányjelölő vízió fontosságát a rurális térségek fenntartható gazdasági fejlesztésével foglalkozó kutatók is elismerik (Luda Sz., 2011). Az elégedetlenség, az örömtelenség, az érzelmkifejezés visszafogásának attitűdje pedig egy belső bizonytalanságot, kifáradt érzelmvilágot sejtet. Ehhez társul a közömbösség és a jövő beláthatóságának problematikája mellet a kilátástalanság érzete.

Neveléstudományi-pszichológiai szempontból, a szociális képességek fejlesztése, a viselkedés fejlesztése területén sok az aktuális feladat. A stíluskommunikáció értékközvetítő szerepe növekszik. Az életstílus kimunkálása összetett feladat, számos gyakorlati feltétel szükséges hozzá.

A személyes tapasztalati folytonosságot biztosító világ, ha diszharmonikussá válik, akkor a külvilágban szerzett sérelmek „felülfertőzik” a személyes világot, a magánéletet. Egy negatív élménykörben rögzült mentális kelepce alakul ki. Az ember a „fészkéből kizuhant madár fájalmát hordozza szívében”, érzéseiben pedig a meg nem értettség és az önbizalomhiányt. Észleli, elszalad mellette a világ. Beleszorul a viszonyaiba,

kitörni nem tud, elveszíti azt az életrevalóságot is, ami még korábban megvolt. Ha saját maga nem veszi kezébe a sorsát, akkor senki más nem fog segíteni rajta. Helyettünk nem gondolkodik senki. Az egészselvétség hétköznapi tudata sérül meg. A saját világán belül kis dolgokból képtelen újraépíteni, szervessé tenni, új energiával, életbizalommal ellátni önmagát. Ezért kifelé orientált, elvárásokkal élő, külső irányítású személyisége saját korlátait nem ismeri föl. Elszenvedi magát. Az önvád állapotából a hiperaktivitás felé, a passzivitásból a mozgalmasság felé leng ki időnként. Csoport-hovatartozását keresi, de ugyanakkor ezt folytonosan föl is függeszti. Énképe tisztázatlan elemekkel dúsul. Hullámozó érzés- és hangulatvilágának kiszolgáltatottja lesz. A modalitását, a külső világhoz való viszonyának „alaphangját”, harmóniát adó benső nyugalmát nem találja meg. A fiatalabb generációnál is az önkárosító deviáns viselkedés, az alkoholizmus, a drogfogyasztás gyakori. Önbecsapások sorozatával önsorsrontó módon kerül meg önmaga alapvető szükségletét. Önreflexiója ingadozik. Hibáztatja magát, majd menekül a problémák elől. Sokszor ismét, sokszor ugyanazt a „gumicsontot” rágja. Dinamizmusa, ha ébred, ismét becsapni készül önmagát. Zárul a kör: a pótcselekvések és a téveszmék eluralkodását saját magán már nem érzékeli. Egyesek „...a kinek van igazsága...(!), akkor is csak nekem van igazam!” típusú igazságosztásra való hajlam szerint élnek meg a világukat. A családon belüli erőszak előfordulási lehetőségét is növeli ez a magatartás, hiszen az odamondogatás gerjedelme szabadon fut és sokakat elragad. Túllépni az indulati és érzelmi indíttatású megközelítésen és cselekvésen. Ez hozhatna megoldást, de ez bizonyul adott esetben a legnehezebbnek.

Az életmódban bomlási folyamatok lépnek föl és ezzel párhuzamosan újabb életmód-elemek belépése történik. Bizalomhiány, hangulatzavar, örömtelenség-érzés, lehangoltság állapot, alvászavar, fizikai és pszichés fáradékonyság, keringési zavar, a munkaképességet alacsony szintre csökkentő események lépnek fel. Megtörik az ember és környezetének korábban megszokott és begyakorolt harmonikus állapota. A neurozisz válik jellemzővé (Juhász P., 1974). A közvetlen tapasztalati világból hiányzó urbanizációs értékvilágra való utalások terében pedig vajon mi található? Sokszor a saját tapasztalat túlzott kiterjesztése a saját világon túlra is, az előítélet-alkotás gyors bekövetkezésével. A falu kisközösségi társadalmán belül a másik személy megítélésére való hajlam amúgy általában erős. Az élet konfliktusainak megélését morális síkra vetítő világértelmezés pedig eléggé szokásos. Az egyéni gondolkodási és cselekvési függetlenség elvesztése a vonatkoztatási csoport, a csoportfüggés és a többségi vélekedések átlagosító mezőnyében való alárendelődés pedig szintén gyakori jelenség. A térségi elzáródás, a saját életvilágon túlról kiinduló folyamatoktól való térbeli távollét túlértékelése is jellemzi a rurális társadalmat. Agrárszociológiai következtetések igazolják, hogy a paraszti, földművelői életmódmodell folyamatos átalakulása, a mezőgazdasági termelés változása és a vállalkozói szemléletű gazdálkodás következményei új mentálhigiénés problémavilágot teremtettek (Ludescher E., 2010). Sokszor hiányzik annak a tudomásulvétel, hogy amit egyszer valaki birtokba vett, az nem tart örökké. Egy életúton belül kétszer-háromszor, sőt még ennél többször is szakmát, foglalkozást lehet és kell változtatni. A szükség-szerűségek felülírják a vágyott harmóniák tartósságát. Folyamatos újratervezésre van szükség (Peisser-Puli E., 2009). A folyamatos, a teljes élethosszon át tartó tanulás fontos. A folyamatos küzdéshez, az „akadályversenyhez”, a statikus kép átalakulásának elfogadásához van-e elegendő lelki erő? (Kopp M. – Skrabski Á., 1992).

A lelassult reagálásokat konzerváló hagyományos felnőtté válás bevett konvencionális kritériumait a felgyorsult világ felülírja. Az egyetlen, valamikor birtokba vett igazság eluralkodása bénítja a felnőttkori megújulást. A saját világon belül, a saját érték és a saját

érdek fölismerése elvezethet a lelki békéhez. A vallási hagyomány alapértékei értékszerkezeti háttérrel képeznek a rurális társadalmakban. Még akkor is, ha az életben irányulást adó korábbi vallási normák feloldódását, eltűnését is tapasztaljuk.

A lelki egészségnek milyen védőfaktorai vannak? Az egészségügyi ellátás mennyiben érzékeny a rurális térségekben élő emberek mentális állapotára? A szociális-mentálhigiéniés védőháló létezik-e? Van-e a falunak régebbiről körvonalazódott önképe és ez milyen viszonyban van a mai identitásával. Milyen a rurális térségek jövőképe? A falu újulva fejlődik vagy reprodukál a megszokások szintjén? Milyen újabb neurózis típusokkal találkozunk? A politikai és gazdasági rendszerváltás idejétől számítható újabb időszakban újabb neurózisok keletkezése tapasztalható. A rurális térségek fenntartható fejlődésének vizsgálata külön kutatás tárgyát képezi (Szörényiné Kukorelli I., 2005). A mentális problémákon való túllépés képességének kifejlesztése az életmódszervező értékek ösztönös-tudatos jobbító szándékú megválasztásával történhet.

A szórakoztató tömegkultúra romboló, beállító hatásáról és érvényességének korlátairól való valódi tudomás hiányában, például, a fiatalok is veszélyeztetve vannak. A jelenben érvényesülő kultúrafogyasztói magatartás élményközpontúvá válásáról Kucsera Tamás Gergely *Túl művészetben, túl emberen* című tanulmányában a személyiségre vonatkozóan ad láttelelet: „Az istenképmásságból induló személy(iség) fogalom individualista túlhajszolásának gyakorlati szárazmaradéka a jelenbeli szenzáció- vagy élményközpontú kultúra, illetve kultúrafogyasztás, valamint az – ezt igényként megfogalmazó – egyén, aki magát személyiségként csak akkor éli meg, ha saját(os) élményben van része, azt egyedül, vagy legfeljebb kiscsoportos élményként bírhatja, sőt –lehetőség szerint – az »alkotásban is részt kíván venni.« A tömegtársadalom tagjai így tömegesen »piacra dobott«, »egyéni« élményeket várnak el a kultúriparágtól (oktatás-nevelés, tudomány, művészet, sport).” (Kucsera T. G., 2019)

A generációk között a másik világra érzéketlen magatartás, a kölcsönös figyelem kizárásával növeli a szakadékot. A kivezető utat a dialógus, a belátás, a megértés kifejlesztése jelenti. A civil szervezetek, az iskola közösségi rendezvényei, a művelődési élet, az egyesületi élet jó útra vihetik még a nemzedékek közötti különbségek csökkentését célul kitűző kommunikációt.

A változó körülményekhez való alkalmazkodás képességének kifejlesztése erőfeszítéseket igényel. Sok kudarc éri a személyiséget. A kudarcok nyomán tünetegyüttesek alakulnak ki. A kihívásokra adott kóros, védekező válaszreakciók között megfigyelhető a világ egy szótlan részének árnyékba borítása a túlzott, saját személyiségbe zárt obszerváció személyes dominanciája által. A felszabadult önfeledtség hiánya, a játékoság hiánya, a mosoly, a gesztus hiánya, a metakommunikatív érzékek fejletlensége, az élethelyzetre vonatkozó szocializáció felemássa jelzi ezt a bezáródó világot. A kérdések nélküli, a konvenciók által irányított világra való konformista, fogyasztói ráhangolódás, a valódi individualitás, az alkotó gondolkodás sajátosságainak fel nem ismerése, az eddigi megszokástól való eltérés furcsának tartása pedig még tartósabbá teszi a már meglévő tüneteket. Ezért van szükség az adott élethelyzetben működőképesség, személyiségfejlesztő stíluskommunikáció oktatására.

A metakommunikáció szintjén, a szemkontaktus és a végtagok kommunikációjának erőtlensége, az intimitás, a tapintat, a bensőségesség lelki légkörének fontosságáról való nem-tudás vagy ennek elhanyagolása szintén jellemzőek. A családi együttlét lehetőségét a számítógéphasználat-függőség veszélyezteti. A televíziózás lefokozza a családi beszélgetések bensőségességét, zajt, erőszakot visz még a hálósobák intim lakóterébe is és így már több mint fél évszázad óta veszélyezteti a család valódi értékeit. A nemzedékek között szakadék keletkezett, a családon belüli beszélgetések kerülése már ennek

az egyik következménye. A vegetatív létezés gyakorlata sokszor felülírja a metafizikait. A viszonylagos érzéketlenségről való nem-tudás viszonyai között alakul ki a párbeszédre való képtelenség. A személyiségek egymás mellett élő monadikus elzáródása, a másik iránti nyitottság elfedése és ennek a nyitottsági lehetőségnek a megelőző megsemmisítése valami jól hangzó indoklással, gyakori jelenségnek számít. Félvak, felemás reflexió érvényesül az embert és környezetét egyre tompábban érzékelő, sietős mai világban. Pedig a világ, a természet akkor „szólal” meg számunkra, ha arra a kérdésre válaszolunk és figyelünk, amit a természet, a másik ember tesz föl számunkra. Ezt a kérdést lehetne jól meghallani. Nem pedig elnyomni, az „én úgyis tudom” önhitt megnyilvánulásával. A gyakorlat nem a differenciált valóságon való erőszaktételt jelenti, hanem a felismerésen, helyzetérzékelésen alapuló dialogikus, racionális cselekvést. Gyakran előfordul, hogy az autoriter hajlamúak intellektuálisan élményszegény környezete próbálja a trendjeit ráerőltetni az érzékenyebbre.

A mentálhigiéniai tünetcsoport szociálpszichológiai modelljében sűrítetten jelen lévő kórképi összetevők alapján az egészségfejlesztő mentálhigiéné és a stíluskommunikatori életstílus-oktatás és a képesség- és viselkedésfejlesztés egymást kiegészítő szükségességét hangsúlyozzuk.

(A természetközeli élet értékeit közvetítő stíluskommunikáció) Az életstílus kommunikációja milyen csatornákon keresztül valósul meg? Mi adhat egyensúlyt, elegendő lelki jóérzést ebben a világban? Mindnyájan ezt keressük a magunk módján. Ha valami túl közel van, akkor nem könnyű meglátni benne a lényegét. Kérdezem: tudunk-e olvasni az emberi természet könyvében? (Bogoly J. Á., 2013). Tudunk-e jól bánni a saját természeti és testi-lelki adottságainkkal, lehetőségeinkkel? A városi étellel összehasonlítva miben áll a rurális térségek különlegessége? Melyek a védőtényezők?

Az értékek átalakuló rendszerében a bizonytalanságot adó fájdalmas hiányérzet helyére a természet közvetlen jelenléte, a szabad levegőn mozgás, a napfény, a növények, állatok, a kert, a virágok, a mező, a föld, a madarak, a fák, az évszakok megélt, értelmezett vonulása léphet. Ebben a folyamatban újra értelmezhetővé válik az ember és környezetének jótékony viszonya is. Az otthonteremtés, a család, a bizalom légköre az, amiben a nehézségekkel való szembenézés sikeres lehet. Van egy régi családmodell, de ez már ritka. A több nemzedék együttélése a családi, kertés házban, egy nagy lehetőség. Az unoka a nagyszülők közelében él, kettős eleven kapcsolat van szülő és gyermeke között. Öröm, boldogság, szeretet veszi körül így a világba illeszkedő embert. Örülhetünk annak a természetbe, tájba ágyazott életmód lehetőségének, ami a rurális térségekben már régóta megvan, ami továbbra is az élet kereteit biztosítja.

A rurális térségek, a falu hátrányos helyzetéből fakadó hiányokat már sokszor számba vették. A városnál kisebb település, a falu közösségének derűs, nyugodt életét biztosító értékek megőrzésében és alkotó továbbfejlesztésében rejlik a jövő boldogsága? Az információs társadalomban a tér kibővült. A zárt viszonyokat megbontó folyamatoktól való félelem oldódik. Az elfeledett, elvesztett eredet iránti tudásvágy növekszik. Egyre világosabbá válik, hogy a mentális életben a lét nem végrehajtásforma, hanem ennél sokkal tágabb valami. A rurális térségben, az ehhez szervesült életvilág közvetlen természeti környezetében az értékek fölismerése mentén a testi-lelki identitás újból megszilárdulhat. A stresszt kerülő életmód és az életcélok folyamatban tartása, az élni érdemes élet megvalósítása a középkorúak és az időskorúak számára egyaránt fontos.

Az elvesztett édenkert című tanulmányában Fülöp Tamás a teljes bolygónkra, Földünkre vonatkozóan fogalmazza meg következtetését: „Ember és természet, egyén, közösség és

a bennünket körülvevő világ kapcsolatrendszere időben változó képet mutat, ami azt is jelenti, hogy a kialakult helyzet elszántan, következetesen, szisztematikusan megváltoztatható, vagyis nem kell elfogadni azt, hogy pusztulásra ítéltük a bolygónkat. Lehet viszsztatérni, közelebb húzódni a természetes életmódokhoz, lehet tudatosabban viselkedni a természettel és az élővilággal szemben, lehet a természet adományait sokkal jobban hasznosítani, az erőforrásokat kevésbé pazarolni, az ökológiai lábnyomunkat kisebbre vonni, a gépjárműveinket kevesebbet használni, az energiafogyasztásunkat és a környezetszennyezést csökkenteni. Lehet zöldebben élni, lehet önfenntartásra képes módokon gazdálkodni, lehet élelmiszer-termelésünket újragondolni, fogyasztási szokásainkban mértékletességet tanúsítani, természeti erőforrásainkkal takarékoskodni, erdőket telepíteni, ökokerteket kialakítani, megújuló energiaforrásokat hasznosítani. Elődeink »lassú tudását« segítésül hívva megváltoztathatjuk a természettel kapcsolatos gondolkodásunkat, átalakíthatjuk a tájhoz, a környezethez, az élővilághoz fűződő viszonyunkat, képesebbé válhatunk hosszabb távon gondolkodni, és tetteink következményeit megismerni.” (Fülöp T., 2020).

(Az egészségmegőrző életstílust közvetítő, viselkedésfejlesztő stíluskommunikátor üzenete) Minden életkori szakaszunkban, gyermekkorban, felnőttkorban, érett idős korban, arra a kérdésre jó figyelni, amit a természet úgymond kérdez tőlünk. Élő párbeszédben lenni önmagunkkal, a belső hangunkkal. Ez jó érzés. Ne a saját kérdést erőltessük rá a természetre, a másik emberre és önmagunkra, hanem tanuljunk meg újra türelemmel együtt olvasni a bennünk lévő emberi természet és a bennünket körülvevő természeti környezet élő könyvében. A természetben felfedezhető szépségre és a bennünket megtartó lelki erőre érdemes nyitottnak lennünk. Kidolgozható és oktatható az egészségmegőrző és egészségfejlesztő életstílus stíluskommunikátori programja Az információs-kommunikációs távlat lehetőségeit alkalmaznunk kell. Stílus, egészség, életminőség. Egészségpedagógia, szociális képességfejlesztés, viselkedésfejlesztés, stíluskommunikáció, kultúrákutató. Ezek összetartoznak. Milyen kulturális feltételrendszerei vannak az egészségtudatos életstílusnak? Milyen mentalitástörténeti előzményeket tárhatunk fel, ha az egészségkommunikáció, a stíluskommunikáció és a viselkedésfejlesztés világát tanulmányozzuk? Milyen párbeszéd bontakozik ki az egészségkommunikáció, a stíluskommunikáció és a viselkedésfejlesztés között? A tanulásra és az oktatásra milyen hatással van az információs-kommunikációs paradigmaváltás? (Molnár Gy., 2011). Az információs-kommunikációs távlatban a test és a lélek egészsége és a szellemiséget közvetítő stílus hogyan harmonizálható? A lélekkönyvitő stressz oldás miként valósítható meg? A kulturális magatartási-viselkedési értékeinket hogyan nyilvánítja meg a stílus- és egészségkommunikáció? Kutatásaink során ezekre a kérdésekre a válaszok interdiszciplináris értelemben születnek meg. A neveléstudományi kutatások az innovatív módszerek, az újabb stíluskommunikációs eljárások és viselkedést és képességet fejlesztő pedagógiai eszközrendszerek irányában nyitottak (Bogoly J. Á., 2015). Az oktatásban digitális revolúció zajlik. Újabb perspektívák nyílnak. A multimédiával kiegészített tanulás és oktatás körében a mobil eszközök tanulási folyamatba integrálásával, a tanulási analitika és az online diagnosztikus értékelés alkalmazásával az oktatás eredményessége növelhető. A digitális revolúció a stílus- és egészségkommunikáció számára is távlatot nyitott (Bogoly J. Á., 2015; Molnár Gy. et al., 2020; Csepeli Gy., 2020).

Ha a stíluskommunikáció, a családégeszség, a szocializáció és a képességfejlesztés egymást kiegészítő és egymást kölcsönösen erősítő kompetenciái a jövőt megalapozó módon rendeződnek értékláncba, akkor bizonyosságot nyerhetünk afelől, hogy az alkalmazott társadalomtudományak fegyelmre méltó hatékonysága van.

HIVATKOZÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Béaux, G. – Schlumbohm, J. (2005): *A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban*. Korall, 19–20, 76–98.; Bogoly J. Á. (2013): „vedd példának a piciny fűszálat” *Kultúratudomány, ökokritika, irodalom*. Szeged /folyóirat/ 11, 24–28.; Bogoly J. Á. (2015): *Irodalom- és kultúratudomány, média- és stíluskommunikáció. Hibridizációs jelenségek és alkalmazások*. Magyar Tudomány, 2. 210–218.; Csepeli Gy. (2020): *Ember 2.0 A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatása*. Kossuth Kiadó, Budapest; Fülöp T. (2020): *Az elveszett édenkert*. Forrás, 2020. 7–8. 11.; Gritz A. (2007): *Az egészségfejlesztés kompetenciái a XXI. században*. Egészségfejlesztés, 3. 3–9.; Gerstlberger, W. (2004): *Regional innovation systems and sustainability-selected examples of international discussion*. Technovation, 24, 749–758.; Juhász, P. (1974): *A neurózis morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében*. In: A deviáns viselkedés szociológiai. Szerk. Andorka R., Buda B., Cseh-Szombathy L. Gondolat Kiadó, Budapest; Kant, I.: *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* Ford. Vidrányi K. In: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Gondolat Kiadó, 1974. 80–89.; Kopp M. – Skrabski Á. (1992): *Magyar lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest; Kucsera T. G. (2019): *Túl művészetén, túl emberen. Válogatott művészetelméleti írások*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 158.; Luda Sz. (2011): *Az „iránymutató vízió” szerepe a rurális térségek fenntartható fejlesztésében*. In: Fenntartható fogyasztás? A fenntartható fogyasztás gazdasági kérdései. Corvinus Egyetem, Budapest, 177–188.; Ludescher E. (2010): *A vállalkozások és a közösségek szerepe a rurális térségek megújulásában*. IDRResearch Kft./Publikon Kiadó, Pécs; Molnár Gy. (2011): *Az információs-kommunikációs technológiák hatása a tanulásra és az oktatásra*. Magyar Tudomány, 9. 1038–1047.; Molnár Gy. – Turcsányi-Szabó M. – Kárpáti A. (2020): *Digitális forradalom az oktatásban. Perspektívák és dilemmák*. Magyar Tudomány, 1. 56–67.; Nádudvari G. (2014): *Éleltilus és egészség a németországi családokban. A családegészség-kommunikáció egy sajátos példája a stíluskommunikáció tükrében*. „Család-tükör” Konferencia. SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Egészségtudományi és Egészségfejlesztési Intézet, 35–36.; Peisser-Puli E. (2009): *Szociális szükségletek mérése Magyarország rurális kistérségeiben*. Tér és Társadalom, 1, 79–99.; Szörényiné Kukorelli I. (2005): *A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben*. Tér és Társadalom, 3–4, 111–137.; Tóth B. – Csányi V. (2017): *Hiedelmeink. Az emberi gondolatok építőkövei*. Libri Kiadó, Budapest, 22.

Bogoly József Ágoston kultúra- és stíluskommunikáció-kutató, irodalomtörténész a stíluskommunikáció értékláncával foglalkozik *A stíluskommunikáció értéklánca. Alkalmazott irodalom- és kultúratudomány/stílus-kommunikáció. Tanulmányok és esszék* című, 2020-ban megjelent könyvében.

A Rákóczi-család és a lengyel korona

1707 nyarán komoly formában merült fel II. Rákóczi Ferenc fejedelem lengyel királlyá választása, amely I. Péter orosz cár ajánlásával történt volna meg. A cár a francia udvarral jó viszonyban álló Rákóczi fejedelem segítségére számított a svéd–orosz béke megkötéséért. Ha Rákóczi elfogadja a lengyel királyságot, akkor közvetítőként léphet fel a francia királynál, Péter pedig közbenjárhat a Bécsben az osztrákokkal megkötendő béke érdekében. Annak ellenére, hogy Rákóczi Ferenc lengyel királyságából nem lett semmi, jelentősége mégis az, hogy Oroszország politikai tényezőnek ismerte el II. Rákóczi Ferencet és a Béccsel szemben álló magyar államot.

A magyar középkor történetében mindig jelentős szerepet játszott a lengyel–magyar állami együttműködés, aminek fontossága a 15–16. században a törökök európai terjeszkedésének feltartóztatásában volt. A középkorban ennek a dinasztikus kapcsolatok szorosra fűzésében volt súlya, ezt jelképezte Nagy Lajos lengyel, a Jagellók magyar királysága. A 16. század végén Báthory István erdélyi fejedelem lengyel királysága (1576–1586) a lengyel állam szempontjából hatalmas jelentőséggel bír, hiszen ez a tíz esztendő a lengyel királyság talán utolsó nagy korszakát jelentette. Erre az időre meglehetősen meggyengült a királyi hatalom, a köz- és a főnemesség ellentéte kiéleződött. Az országgyűlés elnöke már nem a király vagy örököse, hanem a nagy hetman lett, aki ezen méltóság mellett több tekintélyes tisztséget is birtokolt. A királyválasztásra a szejm meghatározó csoportjai saját jelöltet állítottak, ezek többsége külföldi személy volt. A lengyel országgyűlésben jelentős támogató pártja volt a francia uralkodónak és a Habsburgoknak. Báthory úgy lett lengyel király, hogy a lengyel főrendek Henriket, a francia uralkodó öccsét támogatták a Habsburg uralkodó unokaöccsével szemben. A jelentős többséggel megválasztott Valois Henrik herceget arra kötelezték, hogy vegye feleségül Jagelló Annát, az elhunyt lengyel király nőtestvérét. Henrik uralma viszont mindössze szűk másfél évig tartott: miután hírül vette, hogy meghalt a francia király, azaz a bátyja, IV. Károly, titokban megszökött, érezve azt, hogy egyedül ő lehet a franciák királya. Így is történt. A lengyel nemesség egy csoportja Báthory István fejedelmet is meghívta a következő királyválasztásra. Báthoryt valóban a lengyel köznemesség javasolta királynak. Ezt jelképezi, hogy végül csak egyetlen szavazatot kapott a királyválasztó országgyűlésen, de a királlyá kikiáltott Miksa császárral szemben elégedetlen lengyel nemesség jelentős csoportja az erdélyi fejedelem mellé állt. Előtte megállapodtak abban, hogy feleségül veszi Jagelló Annát, akit – még Báthory megválasztása előtt – királlyá koronáztak, így a „királyi házasság” nem lehetett akadály. Báthory István lengyel királysága sok szempontból lett meghatározó a térség történelmében: felismerte, hogy erdélyi fejedelemként igen keveset tehetett egy erős törökellenes közép-európai hatalom megeremtéséért. Erre nyújtott neki lehetőséget a lengyel trón, amelynek birtokában feleleveníthette Hunyadi Mátyás politikáját. A lengyel–erdélyi–moldvai–havaselvi államalakulatban látta azt az erőt, amellyel eredményesen felléphetne a török terjeszkedés ellen. Éppen ezért erős kézzel tartotta fenn a rendet Erdélyben, és készült egy esetleges nagy összecsapásra. Halála után azonban mind Erdélyben, mind Lengyelországban más irányt vett a politika. Lengyel királyként megerősítette a központi hatalmat, fejlesztette a hadsereget, növelte a kincstár vagyonát,

fejlesztette az iskolatügyet, bár a vallási ellentéteket csak mérsékelten tudta kiegyenlíteni s a vallási békét megteremteni. Intenzív keleti politikát folytatott, az orosz cár felett aratott győzelmekkel növelte a lengyel királyság keleti területeit.

Báthory gyermektelen volt, halála után a lengyel trónt a Jagelló-család női örökösödési jogán III. Zsigmond, svéd király nyerte el. (Anyja Jagelló Katalin, az utolsó férfi lengyel uralkodó húga volt.) Ettől függetlenül a Báthory-család a következő évtizedekben mindig fenntartotta igényét a lengyel trónra, kapcsolatot ápolt a lengyel köznemesség bizonyos köreivel. Báthory István három unokaöccsét – Boldizsárt, András bíborost, Istvánt – a lengyel trón örökösöként nevelte, országos tisztségeket adományozott nekik, unokahúgát, Gizellát összeházasította Zamoyski kancellárral, a nemesi párt vezetőjével. Mindez kevésnek bizonyult, mert a lengyel szejm Vasa Zsigmondot emelte trónra. Ettől függetlenül a lengyel országgyűlési képviselők között tovább élt Báthory István legendája, mindig volt olyan lengyel nemesi csoport, akik támogatták például Bocskai István, vagy Báthory Gábor fejedelem jelöltségét, később Bethlen Gábor fejedelemnek is voltak lengyel támogatói.

Bocskai István erdélyi fejedelem (1605–1606) már korán kapcsolatot talált a lengyel királyi udvarral. Ennek kovácsolója az az Ilésházy István volt, akit felkelés szítása miatt a bécsi udvar perbe fogott, birtokait elkobozta. Eletét mentve lengyel földre menekült, ott érte utol a Bocskai-féle szabadságharc híre. Később Bocskai személyes képviselője lett a lengyel királyi udvarban, kérve a lengyelek segítségét a magyar szabadságharchoz. A lengyel király Habsburg-barát politikáját ellenző lengyel köznemesi körökben merült fel Bocskai István esetleges lengyel királlyá választásának gondolata. Az 1606. évi lengyel országgyűlésen a lengyel nemesség egy része ellenezte a lengyel király az állandó hadsereg felállítására tett indítványát, sőt egyesek már a király detronizálását követelték. Bocskai nem utasította el az esetleges lengyel királyságának gondolatát, hiszen Erdély és Lengyelország jelentős hatalmi tömörülést jelentett volna a törökkel és az osztrákokkal szemben. Váratlan halála ezt megakadályozta.

Báthory Gábor, az utolsó erdélyi fejedelem (1607–1613) e családból, már hatalomra jutása előtt kapcsolatban állt a lengyel ellenzékkel, a velük folytatott levelezésből kitűnik, hogy bármikor kész lett volna a lengyel trónra lépni. Igaz, hogy ebben az időben, a moldvai fejedelemségben is hasonló tervekkel lépett fel, ami viszont lengyel érdekeket sértett, így hamarosan füstté váltak lengyelországi tervei.

Utódjának, Bethlen Gábor fejedelemnek (1613–1629) éppen ellenkező elképzelései voltak Moldvával kapcsolatban, éppen ezen a területen akart a lengyelekkel törökellenes együttműködést kialakítani. Ennek adott tanújelet, amikor 1617-ben a szultán parancsára csatlakozni kellett seregével a lengyelek ellen felvonuló török hadsereghez. Bethlen ekkor titkon értesítette a lengyeleket és tanácsokat is üzent. A hadműveletben a lengyelek győztek. Az 1620-as években többször is felvetődött Lengyelországban Bethlen Gábor esetleges királyságának gondolata, amit az adott helyzetben nem volt lehetséges.

Bethlen Gábor utóda, I. Rákóczi György fejedelem (1631–1648) mind a törökkel, mind Béccsel szemben követte elődje politikáját. 1643-ban a lengyel kálvinisták kapcsolatot építettek ki Rákóczi Györggyel, vezetőjük Janus Radziwiłł felajánlotta az erdélyi fejedelemnek – vagy valamelyik fiának – a lengyel trónt a népszerűtlen IV. Ulászló (lengyelül: Władysław) lengyel király halála után. A tárgyalások 1645-ben is folytatódtak, majd 1646-ban Radziwiłł Munkácson törökellenes hadműveletre ösztönözte Rákóczi fejedelmet. Ekkor a lengyel trónt Rákóczi Zsigmondnak, a fejedelem fiatalabb fiának ajánlották fel. A király halála után összehívott országgyűlésen (1648) megjelentek Rákóczi követei, a kozákok ellen segítséget ajánlottak, sőt I. Rákóczi György

megígérte, hogy fia katolikus hitre tér, ha trónra emelik. A helyzetet bonyolította, hogy Zsigmond ellen foglalt állást a lengyel kancellár és a primás, sőt azt is elvetették, hogy Zsigmond hajlandónak mutatkozott az özvegy lengyel királyné feleségül vételére. A kérdést végül Bogdán Hmelnickij, a kozákok hetmanja döntötte el: az elhunyt király fivérért, János Kázmért támogatta, a segítségével lépett a lengyel trónra. Hmelnickij és a kozákság szerepe a lengyel királyságban rendkívül bonyolult, több pontban homályos: az egykori lengyel és orosz szökött jobbágyokból verbuválódott, a lengyel és a török határ vidékén szabad csapatokból álló kozákság a 17. századra komoly katonai és politikai erőt képviselt, döntő módon szóltak bele a lengyel belpolitikába, hol török, hol tatár szövetségben támadták a lengyel és orosz területeket. E térségben nem lehetett nélkülük politikát folytatni.

A kozák katonai erő és maga Hmelnickij is a Rákócziak lengyelországi törekvéseit 1648-ban csekélynek ítélte meg, ez vonatkozott Rákóczi Zsigmond esetleges lengyel királyságára is, de kétkulacsos politikáját folytatva hűségéről biztosította I. Rákóczi Györgyöt. Seregeik egyesítését ajánlotta és Lengyelország elleni katonai fellépésre, buzdította a fejedelmet. 1652-ben elhunyt Rákóczi Zsigmond is, de I. Rákóczi György még ebben az évben elhalálozott, s helyébe fia, II. Rákóczi György lépett. A huszonnyolc éves fejedelem kevés tapasztalattal rendelkezett, apja óvatosságát mellőzve kész volt merész vállalkozásokba kezdeni. Ez a kalandvágy okozta bukását és Erdély hanyatlását.

1649-ben Radziwiłł herceg Hmelnickijnek kijevi fejedelemséget ígért annak fejébe, hogy adjon segítséget a krími tatár kánság ellen. Hmelnickij elfogadta az ajánlatot. Miközben Hmelnickij a lengyel király ellen – erdélyi segítséggel – hadjáratot készített elő, a lengyel királyhű főurakkal is kapcsolatot teremtett. II. Rákóczi György ekkor óvatosnak bizonyult, csak kisebb csapatot vezényelt a kozákok megsegítésére. A hadjárat a kozákok számára szerencsétlenül alakult: súlyos vereséget szenvedtek, maga a hetman is tatár fogságba esett.

Hmelnickij hamarosan kiszabadult fogságából, felújította II. Rákóczi György fejedelemmel való kapcsolatát és az erdélyi–kozák tervek tovább éltek a lengyel királyság megszerzésére. 1650 őszen Hmelnickij szövetséget ajánlott Erdélynek, amit II. Rákóczi György sem elfogadni, sem elutasítani nem akart. A kozákok a szövetségért Ukrajna autonómiáját kérték. A helyzet bonyolult volt, de a lengyel király, János Kázmér ügyesen politizált, végül Beresteczko mellett döntő csatát nyert a kozák–tatár csapatok felett.

A vereség rövid időre eltávolította Hmelnickijt Erdélytől, sőt ellentétbe is került II. Rákóczi Györggyel, hiszen Moldvában Hmelnickij fiát akarták fejedelemmé tenni. Ez nemcsak lengyel érdekekbe ütközött, de II. Rákóczi György e térségben szintén saját érdekeit akarta megvalósítani. Ellenségesnek minősítette a kozákok cselekedetét, főleg azután, hogy kiűzték onnan a lengyeleket. Ekkor II. Rákóczi György is beavatkozott: seregével megszállta Moldvát, kiűzte onnan a kozák erőket. A lengyel udvarban ekkor érlelődött meg egy lengyel–erdélyi–moldvai szövetség gondolata. A moldvai vereség Hmelnickijt váratlan lépésre készítette: 1654. január 18-án Perejaszlavban elismerte Alekszej orosz cárt urának, aláírta az Oroszország és Ukrajna egyesítéséről szóló okmányt. Még ebben az évben az oroszok a Baltikumon át, a kozákok délről támadták a lengyel királyságot. E térségben hirtelen átrendeződtek az erővonalak: a krími tatárok felve Oroszország megerősödésétől, szövetséget kötöttek Lengyelországgal, Svédország – szintén tartva Oroszország megerősödésétől – megindította a második északi háborút (1655–1660). Célja a Baltikumból az oroszok kiszorítása, saját uralma megszilárdítása volt. Ez ugyancsak sértette a lengyel érdekeket, ami természetesen kiobbantotta a svéd–lengyel háborút.

A háború nem várt svéd sikert hozott, így Lengyelország gyorsan kibékült Oroszországgal, sőt közösen léptek fel Svédország ellen. E furcsa küzdelembe avatkozott be II. Rákóczi György, félretéve óvatosságát, csapatait elindította Lengyelország ellen, bízva lengyel híveinek támogatásában. A svéd király II. Rákóczi Györgynek ajánlotta fel a lengyel koronát, sőt Hmelnickij is ismét szövetségelt Svédországgal. II. Rákóczi György 1656 szeptemberében előbb Hmelnickijel, majd Svédországgal kötött szövetséget. A szövetségeseik 1657 januárjában betörték Lengyelországba, az erdélyi csapatok előbb Krakkót, majd Varsót is bevették. A háború ekkor megtorpant, mert a lengyel király szövetséget kötött a Habsburgokkal és Poroszországgal. Az utóbbi megtámadta Dániát, ami érzékenyen érintette Svédországot; azonnal kivonta csapatait Lengyelországból, magára hagyta II. Rákóczi György erdélyi hadait, akit Varsóban ért a következő csapás: a szultán visszarendelte II. Rákóczi Györgyöt Lengyelországból, támadással fenyegette meg Erdélyt. II. Rákóczi György magára maradt, három alkalommal is súlyos vereséget szenvedett a lengyel hadseregtől, így kártérítési kötelezettséggel megalázó békeszerződést kötött 1657. július 22-én a lengyel király előtt. A lengyelek Moldván keresztül jelölték ki az erdélyi sereg visszatértét, de a lengyel vezetők szándékosan a tatárok karjaiba vezették az erdélyi hadakat, az erdélyi hadsereget tönkrevették. A fejedelem ugyan megmenekült a fogságból, de 1660 májusában az Erdélybe betörő törökökkel vívott csatában életét veszítette. Elveszett egy álom, elveszett Erdély, utódai már valóban mindenben a Portától függöttek.

(II. Rákóczi Ferenc és a lengyel trón) A 18. század elejére a lengyel királyi hatalom mélypontra süllyedt: a különböző királyi házakból kikerült uralkodók nemhogy megszállították volna a központi hatalmat, idegen érdekeket képviseltek, míg a lengyel nemesség nemcsak a királlyal szemben szervezkedett, hanem egymás ellen is viszályt keltett. Erősödött az orosz, a svéd befolyás, a királyi hatalom ellen szervezkedők nem csupán az előbbi két hatalommal, de másokkal is szövetségtek. Számottevő volt a Habsburgokkal, a franciákkal és a poroszokkal szövetségzők tábora, így a lengyel királyság ténylegesen gyors ütemben haladt a végzetéhez.

II. Rákóczi Ferenc – a szabadságharc kirobbanása előtt – menedéket talált lengyel földön, szövetséget keresett II. Ágoston lengyel királynál tervei megvalósítására. A lengyel király ugyan támogatást ígért, de ezzel egy időben nem kívánt háborúba bocsátkozni a bécsi dinasztiával. Felmerült II. Rákóczi Ferencnek lengyel királlyá választásának gondolata is. Ezt Rákóczi elhárította azzal, hogy a lengyel segítség reményében felajánlotta a magyar koronát Jan Jablonskinak, az egyik befolyásos lengyel főúrnak. A sok elképzelésből nem lett semmi, így II. Rákóczi Ferenc lengyel segítség nélkül indította meg 1703-ban felkelését. A lengyel belpolitikai viszály továbbra sem csitult, sőt 1704-ben királyellenes konföderáció alakult Varsóban, ahol ismét felmerült II. Rákóczi Ferenc neve is, aki ismét elhárította magától a lengyel koronát. A lengyelek II. Ágosttal szemben királlyá választották Stanisław Leszczyńskit, amely hatalmi ketősség I. Péter orosz cár beavatkozását eredményezte. Azon az állásponton volt, hogy mindkét uralkodót lemondattja, helyükre több jelöltje volt, köztük II. Rákóczi Ferenc is. Péter cár Rákóczival kapcsolatban francia segítséget remélt a svédek ellen, viszont II. Rákóczi Ferenc orosz támogatásra számíthatott Béccsel szemben. Erre a megoldásra hajlott II. Rákóczi Ferenc is.

A kérdés nem oldódott meg: a svéd király legyőzte II. Ágost seregét, aki lemondott trónjáról és távozott az országból. Stanisław Leszczyński gyakorlatilag egyedül uralta Lengyelországot, de Péter cár rokonszenvét nem bírta, sőt a cár továbbra is fenntartotta

II. Rákóczi Ferencsel kapcsolatos elképzeléseit. A magyar fejedelem várakozó álláspontra helyezkedett, bár tett olyan javaslatot I. Péternek, hogy a lengyel királyválasztást halasszák el a magyar felkelés győzelméig. I. Péter döntésre akarta vinni az ügyet, 1707. június 11-én Lublinban összehívta a királyválasztó országgyűlést, amely előbb szabaddá nyilvánította a lengyel trónt, elfogadtatta II. Rákóczi Ferencet jelöltnek, bár az nem bízott a hozzá elküldött lengyel követek őszinteségében. I. Péter ígéretet tett, hogy fegyverrel támogatja a magyar szabadságharcot, Bécsben békét közvetít az osztrák császárnál, a svéd–orosz békében pedig garantálja II. Rákóczi Ferenc lengyel királyságát. II. Rákóczi Ferenc kényes helyzetbe került: XII. Károly svéd király az orosz szövetségről kívánta lebeszélni, Stanisław Leszczyński mereven elutasította a magyar fejedelem közeledését. II. Rákóczi Ferenc I. Péternek egy orosz–erdélyi–lengyel–magyar szövetséget ajánlott, amit I. Péter ugyan elfogadott, de feltételének szabta II. Rákóczi Ferenc lengyel királyságát. Igaz, ez az orosz befolyás kiteljesedését jelentette volna, amitől a lengyel királyválasztók többsége félt.

A cárral való egyezség alapelveit 1707. szeptember 15-én fogalmazták meg: eszerint a lengyelek szabadon választják meg Rákóczit lengyel királynak, I. Péter Bécsben elismerteti II. Rákóczi Ferencet erdélyi fejedelemnek. Szó esett arról is, ha a lengyelek kiűznék Rákóczit, úgy orosz földön kapna kárpótlást. A szerződést Rákóczi saját nevében javasolta, alapfeltétele az orosz fegyveres segítség volt. A szerződés legnagyobb eredménye az volt, hogy a cár tárgyalópartnernek fogadta el II. Rákóczi Ferencet, annak ellenére, hogy a szabadságharc hanyatló szakaszába került. A szerződésből az is kitűnt, hogy II. Rákóczi Ferenc – ezt bizonyítják állandó halogatásai is – nem gondolt komolyan a lengyel trónra. A politika forgandósága és a változó körülmények hamarosan semmissé tették II. Rákóczi Ferenc esetleges lengyel királyságát, a svéd–orosz háború más frontokon folytatódott, a lengyel királyság egy időre háttérbe szorult az orosz külpolitikában. A szabadságharc bukása után II. Rákóczi Ferenc lengyel földön keresett menedéket, bízva I. Péter esetleges segítségében, ami természetesen már nem volt „időszerű”.

IRODALOM

- Huszár Károly: Magyarország és Lengyelország. Magyar–lengyel kapcsolatok a történelemben, kultúrában és gazdasági téren. Budapest–Varsó, 1936.
- Kapronczay Károly A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai. Bp., Mundus, 2000.
- Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp., Gondolat Kiadó, 1973.
- Kovács István: Hamuban csillagló gyémánt. /Gyorsuló idő./ Bp., Magvető, 1988.
- Szokolay Katalin: Lengyelország története. Bp., Balassi Kiadó, 1997.
- Topolski, Jerzy: Lengyelország története. Bp., Gondolat, 1989.
- Veress Endre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I–II. Kolozsvár, Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1944.

Orosz külpolitikai diskurzusok a posztszovjet időszakban

A tanulmány célja annak bemutatása és vizsgálata, hogy a külső – a geopolitikai környezet alakulása – és belső – a társadalmi viszonyok alakulása – tényezők hatására miként változott az orosz külpolitikai gondolkodás a Szovjetunió felbomlását követő tíz évben. A dolgozat nem vállalkozik a konkrét külpolitikai döntések részletes elemzésére, ehelyett azokat a narratívákat, diskurzusokat és kommunikációs paneleket ismerteti, melyek segítségével az orosz politikai elit meghatározta az ország helyét és szerepét az új világrendben. Az első fejezet Oroszország átalakult geopolitikai környezetét és helyzetét mutatja be, kitérve többek között a szuperhatalmi státusz elvesztésére, a határon túli orosz kisebbségek geopolitikai szerepére, valamint a Moszkva ellenőrzése alatt álló terület beszükülésének stratégiai következményeire. A második fejezet az Andrei Kozyrev által képviselt „nyugatos” külpolitikai diskurzust elemzi, a gazdasági struktúra radikális átalakítására irányuló kísérlet társadalmi hatásaival összefüggésben. A harmadik rész az 1993-tól kibontakozó, majd Jevgeny Primakov által tematizált „realista” diskurzust vizsgálja, amely Oroszország szerepét olyan geopolitikai dogmák mentén értelmezte át, mint a zéró-összegű játszma, a befolyási övezet és az erőegyensúly. A szerző konklúziója szerint az orosz külpolitikai gondolkodás evolúciója annak példázata, hogy a Szovjetunió felbomlását követően a „történelem végét” predesztináló tézisek elhamarkodottnak, és túlon túl idealistának bizonyultak.

(Oroszország átalakult geopolitikai környezete a Szovjetunió felbomlása után) A Szovjetunió 1991-es felbomlása radikálisan átformálta Oroszország helyét, szerepét és státuszát a globális geopolitikai térben. A balti államok kiválásával megkezdődő, majd az ukrán függetlenségi népszavazás által megpecsételt folyamat eredményeként a Szovjetunió belüli, adminisztratív funkciót betöltő határok a nemzetközi jog által elismert politikai határokká, a tagköztársaságok (hivatalosan) egymástól független, szuverén államokká alakultak. Földrajzi kiterjedése és politikai-gazdasági jelentősége okán a birodalom elsődleges utódává az Orosz Föderáció vált: a Szovjetunió lakosságának fele, területének háromnegyede, gazdasági potenciáljának több mint fele, haderejének négyötöde került az orosz állam fennhatósága alá.² Ebből adódóan a centrum és periféria közötti aszimmetrikus függőségi viszonyrendszer – a Független Államok Közössége laza intézményi keretében – továbbra is fennmaradt, mértéke azonban a posztszovjet köz-társaságok egyéni politikai és gazdasági helyzete függvényében változó volt. Az orosz érdekeknek látszólag kedvező hatalmi egyenlőtlenség továbbélése alapján azonban hiba lenne azt a következtetést levonni, hogy a szovjet birodalom szétesése nem jelentett súlyos csapást Moszkva számára. Vlagyimir Putyin tizennégy évvel később „a század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának” nevezte a szovjet összeomlást³, az elnök kijelentése pedig – orosz szempontból legalábbis – érthető annak fényében, hogy Moszkva az átalakult és zűrzavaros geopolitikai környezetben milyen kihívásokkal volt kénytelen szembenézni. Ezek közül, jelentőségük okán az alábbi öt érdemel kiemelt figyelmet:

(1) Oroszország kelet-közép-európai befolyási övezetét már a Szovjetunió megszűnése előtt elvesztette, a korábbi csatlós államok pedig – a három balti országgal kiegészülve – rövidesen jelezték csatlakozási szándékukat a NATO-hoz és az Európai Unióhoz.

Amellett tehát, hogy Moszkva kénytelen volt lemondani a hidegháború alatt „ütközőzónaként” funkcionáló terület feletti közvetett ellenőrzésről, több mint valószínűvé vált, hogy a Varsói Szerződés felszámolásával létrejött geopolitikai vákuumot a nyugati hatalmak fogják betölteni.

(2) A tagköztársaságok kiválásával Moszkva több, geostratégiai szempontból kulcsfontosságú régiótól elszigetelődött. A rigai, tallinni és klaipedai kikötők elvesztésével az orosz Balti Flotta mozgásteret beszűkült, erőkitvétési képessége csökkent⁴, ezzel összefüggésben a flotta immár egyetlen melegtengeri bázisának otthont adó, az orosz magterületől földrajzilag elkülönülő kalinyingrádi enklávó katonai szerepe felértékelődött. Még súlyosabb csapást jelentett Moszkva számára Ukrajna kiválása, a keleti ukrán térségek ipari potenciálja, az ország (1991-ben) 52 milliós népessége, valamint földrajzi elhelyezkedése okán. Utóbbi kapcsán két geopolitikai tényezőt érdemes kihangsúlyozni. Egyrészt, az ukrán kiválással megszűnt Oroszország közvetlen összeköttetése a középkeleti és délkelet-európai térséggel. Másrészt, Ukrajna déli területeinek elvesztésével Oroszország visszaszorult a Fekete-tenger térségében, ami a szevasztopoli szovjet haditengerészeti bázis⁵ miatt elsősorban katonai szempontból bírt jelentőséggel. A Krim-félsziget, valamint a fekete- és balti-tengeri partvidék részleges elvesztésének súlyát az angolszász geopolitikai iskola atyjaként számontartott Halford Mackinder 1904-es tézise teszi érthetőbbé, ami az eurázsiai magterületet uraló mindenkori hatalom legfőbb stratégiai kihívásaként a melegtengerektől való elszigeteltségét azonosítja.⁶ A mackinderi gondolatokra erőteljesen építő Brzezinski Ukrajna helyzetét olyannyira meghatározónak ítélte, hogy Oroszország birodalmi kilátásait az orosz–ukrán kapcsolatok alakulásától tette függővé: *„Egy Ukrajna fölött továbbra is ellenőrzést gyakorló Oroszország (...) megpróbálhatja egy olyan, a saját erejében bízó eurázsiai birodalom vezetője lenni, amely az egykori Szovjetunió teljes – nem szlávok lakta – déli és délkeleti részén uralkodhatna. Ukrajna (...) nélkül azonban Moszkva bármely kísérlete az eurázsiai birodalom újbóli felépítésére valószínűleg teljes elszigetelődéshez vezetne.”*⁷

(3) Az adminisztratív és etnokulturális határok közötti diszharmonia okán a föderáció tagköztársaságokra való felbomlása potenciális konfliktusok egész sorát generálta a posztszovjet periférián. A probléma gyökere – amint arra Rogers Brubaker szociológus rámutatott – a Szovjetunió ellentmondásokról terhelt közigazgatási rendszere volt, amely a nemzeti hovatartozás két, egymással nem összeegyeztethető típusát intézményesítette. Az etnoterritoriális föderalizmus szovjet rendszere az állam területét horizontálisan ötvenhárom földrajzi egységre⁸ osztotta fel, ezek vertikálisan négy, különböző autonómiával bíró közigazgatási szinthez tartoztak. A hierarchia csúcán a szovjet terület egészét lefedő tagköztársaságok álltak, melyek mindegyike az adott köztársaságon belül domináns népcsoport nevét viselte. Ez a területi alapú struktúra a személyi elvű nemzetiség rendszerével egészült ki, ami a szovjet lakosságot származási, illetve nyelvi alapon klasszifikálta, és sorolta kölcsönösen kizárólagos etnokulturális csoportokba⁹. Brubaker központi megállapítása, hogy a nemzeti mivolt e két egymástól eltérő, de egyaránt kodifikált definíciója *„sem jogilag, sem térbelileg, sem konceptuálisan nem vágott egybe. (...) ...a nagy és jórészt államilag támogatott migrációk, néhány, a népességösszetétel szempontjából önkényesen meghúzott határ, és annak lehetetlensége, hogy a népességösszetétel vonatkozásában »tiszta« határvonalakat húzzanak történelmi okokból vegyes lakosságú környezetekben (...) együttesen azt eredményezték, hogy a nemzeti területek határa és a nemzetiségek területi eloszlása korántsem esett egybe.”*¹⁰ A politikai földrajzi és a geokulturális határok ilyenén ellentmondása által termelt feszültség a szovjet uralom fennállása alatt látens maradt, a föderáció felbomlásakor azonban geopolitikai

konfliktusok formájában tört felszínre a posztszovjet tér számos pontján. A konfliktusok intenzitása és az egyes régiók etnokulturális heterogenitása közötti nyilvánvaló korreláció okán a legfőbb feszültséggóc a Kaukázusban alakult ki: az 1980-as évek végétől kibontakozó szeparatista törekvések nyomán Oroszország (csecsen szeparatizmus), Grúzia (Dél-Oszétia, Abházia és Adzsaria de facto függetlenedése) és Azerbajdzsán (a hegyi-karabahi régió de facto kiválása) területi integritása is sérült.¹¹ Moszkva számára ugyanakkor nem csupán saját területi egységének megbomlása és a posztszovjet periféria destabilizálódása jelentett kihívást: a Szovjetunió szétesésekor közel 25 millió, magát orosznek valló ember élt Oroszország határain kívül, akik így újonnan függetlenné vált, „idegen” nemzetállamok fennhatósága alá kerültek. Utóbbiak – különösen a balti országok és Ukrajna – saját területi integritásukat fenyegető veszélyforrásként azonosították a földrajzilag koncentrált orosz közösségeket¹², ami egyrészt megerősítette utóbbiak nemzeti öntudatát, másrészt feszültséget generált Oroszország és az orosz kisebbségekkel szemben kirekesztő politikát vagy asszimilációs kényszert alkalmazó posztszovjet perifériaállamok között.¹³

(4) A Szovjetunió felbomlásával és Oroszország meggyengülésével kialakult geopolitikai vákuumot több regionális és transznacionális szereplő igyekezett betölteni, melynek eredményeként a belső-eurázsiai peremvidék kiterjedt geoökonómiai rivalizálás célterületévé vált. A nyugati olajvállalatok és az olyan feltörekvő hatalmak, mint Törökország, Irán és Kína, elsősorban az energiaforrásokban gazdag Kaszpi-tengeri és közép-ázsiai térségekben növelték aktivitásukat, így kérdésessé vált, hogy Moszkva milyen mértékben, illetve meddig képes kihasználni az orosz magterület és a posztszovjet periféria közötti aszimmetrikus gazdasági függőséget, valamint képes lesz-e fenntartani az eurázsiai energiaáramlások ellenőrzését¹⁴. Az 1980-as évek végétől kibontakozó folyamatoknak ugyanakkor nem csupán a gazdasági, hanem a demográfiai és kulturális aspektusai is egyre hangsúlyosabb szerepet játszottak. Bár Oroszország és Kína az Egyesült Államok hatalmának ellensúlyozása érdekében fokozták az együttműködésüket, Moszkva számára felettébb aggasztó tényezővé vált a Szibériába bevándorló kínaiak számainak dinamikus emelkedése. Szintén kihívást jelentett Oroszország szempontjából az iszlám civilizációs identitás megerősödése a közel-keleti, kaukázusi és közép-ázsiai régiókban¹⁵, ami azt követően vált közvetlen fenyegetéssé, hogy az 1990-es évtized közepén a csecsen nacionalizmus iszlám fundamentalizmussal párosult.¹⁶

(5) Végül, de nem utolsósorban a szovjet összeomlás Moszkva számára rendkívül fájdalmas következménye volt Oroszország geopolitikai státuszának hirtelen leértékelődése: a befolyási övezet felbomlása és a birodalom széthullása egyben a szuperhatalmi státusz elvesztését is jelentette, azaz hiteltelenné vált a Washington és Moszkva közötti hatalmi paritást feltételező geopolitikai narratíva. Oroszország ugyan továbbra is jelentős nukleáris arzenállal rendelkezett és az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagja lett (maradt), ezzel egyidejűleg azonban gazdasági teljesítménye és nemzetközi befolyása drasztikusan csökkent, a nyugati pénzügyi szervezetektől való függése extrém mértékűvé vált, katonai erőkitvétési képessége megcsappant, belső stabilitása pedig megropant. Ennek fényében sokan nemcsak szuperhatalmi, de nagyhatalmi státuszát is megkérdőjelezték, és nem tekintették többnek harmadik világbéli regionális hatalomnál.¹⁷

Az előbbieken tárgyalt kihívások egyidejű felbukkanása újult erővel hozta felszínre az orosz történelem sajátos paradoxonjaként értelmezhető mély szakadékat az ország hatalmas földrajzi kiterjedése¹⁸, óriási erőforráskészlete, gazdag kultúrája és tiszteletet parancsoló katonai ereje, valamint gazdaságának korlátozott teljesítménye, intézményi struktúrájának fejletlensége és társadalmának gyenge önszervező képessége

között.¹⁹ Az erő és a gyengeség ötvözte a politikai legitimitáció sajátos koncepcióját eredményezte: míg a reneszánsz Európa saját klasszikus humanista múltját felfedezve az individualizmus és a szabadság új eszméit dolgozta ki, addig a cári Oroszország a megváltás kulcsát a vallásos hitben gyökerező erkölcsi tartással, és az isteni akaratot megtestesítő uralkodó mindenre kiterjedő teljhatalmával azonosította.²⁰ Ez az összetett és ellentmondásos történelmi örökség a Szovjetunió felbomlását követően annak a kérdésnek a formájában köszönt vissza, hogy az új politikai elit miként viszonyuljon a birodalmi múlthoz, illetve milyen külpolitikai és modernizációs narratívák mentén határozza meg Oroszország helyét és szerepét az új világrendben.

(*A nyugatos irányzat kudarca*) Az 1990-es évek elején a nyugati liberális értelmiségiek körében uralkodó felfogás szerint a hidegháború lezárultával a világ jelentős része azért, hogy sikeresen maga mögött hagyta az ideológiai összecsapásokat és a nagyhatalmi rivalizálást, belépett a „történelem utáni” korbba. Az elmélet legismertebb képviselője, Francis Fukuyama amerikai filozófus 1992-ben deklarálta, hogy „*a parancsuralom és a szocialista tervgazdaság kettős csődje folytán egyetlen olyan ideológia maradt a porondon, amely egyetemes érvényre tarthat számot: a liberális demokrácia, az egyéni szabadság és a népfelség tana.*”²¹ Ezt az állítást a posztoszocialista térség vonatkozásában a következőképpen konkretizálta: „*...a Kelet-Európában és a Szovjetunióban folyó nemzeti vagy már inkább nacionalista küzdelmek átmeneti jellegűek. (...) ...annak az új és (...) demokratikusabb rendnek a világra jöttét kísérik, amely az összeomlott kommunista birodalmakat felváltja ebben a térségben. Okunk van feltételezni, hogy azoknak az új nemzetállamoknak, amelyek ebből a folyamatból kikerülnek, jó része liberális demokrácia lesz, és hogy nacionalizmusuk (...) idővel megéri, és ugyanúgy »törökösödik«²², mint Nyugat-Európában.*”²³ Az évtized első három évében úgy tűnt, az oroszországi változások Fukuyama diagnózisát igazolják: a Szovjetunió felbomlását követően a hatalmat megszerző (vagy inkább megtartó) „nyugatosok” Borisz Jelcin elnök (1991–1999), Jegor Gajdar pénzügyminiszter (1991–1992) és miniszterelnök (1992), valamint Andrei Kozjrev külügyminiszter (1990–1996) vezényletével megkezdték a nyugati politikai és gazdasági minták átvételét.

Az új politikai elit alapvetése volt, hogy az orosz állam számára a legfőbb fenyegetést saját elmaradottsága jelenti, ezért háttal kell fordítania imperialista múltjának, és a határok revíziójára, illetve a korábbi befolyási övezetek visszaállítására irányuló ambíciók helyett a belső reformokra, valamint kül- és biztonságpolitikája újradefiniálására kell törekednie.²⁴ Ezt a felfogást tükrözte például Jelcin 1992. júniusi beszéde az amerikai kongresszus előtt, amelyben az elnök az országa előtt álló történelmi küldetést foglalta össze: „*Folytatnunk kell a példátlan reformokat a piaci infrastruktúrától hét évtizeden keresztül megfosztott gazdaságban, le kell fektetnünk a demokrácia alapjait és vissza kell állítanunk a jogállamiságot abban az országban, amit sok éven át megfertőzött a politikai viszály és a politikai elnyomás. (...) Oroszország egyszer és mindenkorra szakított a külpolitikai kettős mércével. Eltökélték vagyunk abban, hogy nem hazudunk többé, sem a partnereinknek, sem Oroszországnak, sem az amerikai vagy bármely más népnek.*”²⁵ A múlttal való leszámolás gazdasági szempontból az 1980-as évektől már külföldi hitelekkel életben tartott államszocialista berendezkedés szinte teljeskörű felszámolását, és a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra való áttérést, ezáltal a globális gazdasági integrációba való bekapcsolódást jelentette.²⁶ A cél megvalósítása érdekében a gajdari „sokkterápia” keretében kezdődött meg a gazdaságirányítás és a vagyonszerkezet radikális átalakítása a washingtoni konszenzus²⁷ neoliberais programpontjainak megfelelően. A gazdasági

átszervezés – elsősorban gyorsasága és ellenőrizetlensége okán – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: az évtized égését végigkísérő gazdasági válságot okozott, és az orosz nép döntő része számára pusztító szociális következményekkel járt. A köztulajdon „elárverezése” a középosztály megképződése helyett az állami javak korrumpit kizajátításához, ezáltal egy rendkívül szűk, óriási tőkét felhalmozó, és meghatározó politikai befolyásra szert tevő oligarchacsoport létrejöttéhez vezetett. Ezzel párhuzamosan a munkahelyek tömeges megszűnése, valamint az árliberalizáció által kiváltott hiperinfláció a társadalom széles rétegének hirtelen, drasztikus mértékű elszegényedését eredményezte²⁸, melynek politikai hatása az 1993-as parlamenti választáson, a nacionalista és kommunista pártok előretörése²⁹ képében csapódott le.

A birodalmi örökség meghaladásának másik fontos eleme az új orosz külpolitika hivatalos narratívája volt az 1990-es évek elején, ami az ország alapvető nemzeti érdekeként a nyugati hatalmakkal való, kölcsönös bizalmon és egyenlőségen alapuló partneri viszonyrendszer kialakítását, valamint az euroatlanti politikai, gazdasági és biztonsági integrációkhoz (EU, NATO, IMF, G-7) való mielőbbi csatlakozást azonosította.³⁰ 1993 és 1994 fordulójára azonban az orosz politikai elit kénytelen volt szembenézni azzal, hogy az Oroszország nyugati identitását hangsúlyozó diskurzus nem képes felülírni a kelet-európai államok történelmi sérelmekben gyökerező bizalmatlanságát, és nem képes adekvát válaszokat adni az olyan geopolitikai kihívásokra, mint a határon túli orosz közösségek helyzete; a NATO Oroszországot kizáró keleti terjeszkedésének lehetősége és ezzel összefüggésben az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) súlytalansága³¹; a délszláv válság³²; vagy a posztszovjet periféria destabilizálódása.³³ Az orosz elit geopolitikai percepcióváltozását Kozyrev politikai kommunikációja szemlélteti. A külügyminiszter 1993. februári, Oroszország és a NATO viszonyát elemző írásában még viszonylag optimista jövőképet vázol: *„A Nyugattal való szövetségünk koncepciójában nincs helye a konfrontációnak, mivel nem létezik többé ellenség. A jelenlegi körülmények között egy ilyen szövetség a lehető legkedvezőbb fórum az orosz érdekek védelméhez. (...) Oroszország a NATO-val való együttműködést hatékony mechanizmusnak tekinti Európa megosztottságának leküzdésére és a kölcsönös alkalmazkodásra az egész kontinensen. (...) A közjövőben az EBESZ-nek a politikai párbeszéd fórumából egy olyan szervezetté kell átalakulnia, amely garantálja a biztonságot, a stabilitást és az együttműködés fejlesztését az európai térben.”*³⁴ Jóval kevésbé volt optimista hangvételű a külügyminiszter 1994 tavaszán, a Foreign Affairs hasábjain megjelent írása, amely az együttműködés szüksége mellett már az Egyesült Államok globális dominanciájának elutasítását, valamint Oroszország nagyhatalmi státuszát és regionális törekvéseit is prioritásként kezelte: *„Egy dolog kellően világos: a 21. századi világrend nem Pax Americana, vagy az unipoláris vagy bipoláris dominancia bármely más változata lesz. (...) Oroszország, bár az átmenet nehézségeinek időszakát éli, megőrzi egy nagyhatalom eredendő jellegzetességeit. (...) Az atlanti szövetség azért jött létre, hogy feltartóztassa a kommunista terjeszkedést. Legyen akármilyen hatékony is, ez a szervezet most alkalmatlan, egyszerűen azért, mert a NATO-nak már nincs katonai ellensége, és Oroszország nem NATO-tag. (...) Mi a baj azzal, hogy Oroszország célként hirdeti meg a posztszovjet tér önkéntességen és egyenlőségen alapuló, elsősorban gazdasági újraegyesítését?”*³⁵

(A realista diskurzus és a Primakov-doktrína) A Kozyrev kommunikációjában érzékelhető változás az orosz külpolitikai gondolkodás átalakulását jelezte, ami 1996 januárjában a titkosszolgálat igazgatójának, Yevgeny Primakovnak a külügyminiszteri kinevezésével vált egyértelművé. Az új geostratégiai szemlélet a „közel-külföld” és a

„nagyhatalmiság” fogalmakkal került kifejezésre, elméleti alapját pedig a nemzetközi kapcsolatok realista iskolájához, valamint a klasszikus geopolitikai irányzathoz kötődő dogmák – zéró-összegű játszma, befolyási övezet és erőegyensúly – alkották.³⁶

Bár elnöksége elején Boris Jelcin még nem viszonyult ellenségesen a NATO potenciális bővüléséhez, 1993 szeptemberében Moszkva hivatalos álláspontja markánsan megváltozott, és egészen 1997-ig³⁷ az orosz külpolitika központi elemét képezte az euroatlanti szövetség keleti irányú terjeszkedésének megakadályozása.³⁸ A szervezet tagjai 1994-ben deklarálták, hogy támogatják „a NATO kiterjesztését a tőlünk keletre eső demokratikus államokra, egy olyan evolúciós folyamat részeként, ami Európa egészének politikai és biztonsági fejleményeit figyelembe veszi.”³⁹ Az Oroszországot is magába foglaló, „Vlagyivosztoktól Vancouverig terjedő” biztonsági struktúrához fűződő reményeit veszített moszkvai elit azonban a szövetség orosz határokhoz való közeledését nem az európai kollektív biztonság kiterjesztéseként, hanem egy olyan geopolitikai projektként értelmezte, melynek célja az amerikai befolyás kelet-európai megszilárdítása, ezáltal Oroszország elszigetelése.⁴⁰ Moszkva tehát a kelet-közép-európai térség geopolitikai hovatartozásához zéró összegű logikával viszonyult, azaz a NATO keleti irányú bővülését saját biztonságának csökkenésével azonosította⁴¹. Mindez ahhoz a történelmi traumákban – például Napóleon 1812-es hadjárata vagy az 1941-es Barbarossa-hadművelet – gyökerező geopolitikai percepcióhoz kapcsolódik, amely szerint az Urál hegylánctól nyugatra eső, földrajzi kitettsége okán sebezhető orosz terület biztonsága egy kelet-közép-európai „ütközőzóna” fenntartásával garantálható.⁴² Az értelmezés, miszerint a NATO terjeszkedése Oroszország ellen irányul, nem volt alaptalan: több nyugati politikus és elemző nyíltan vállalta azt a meggyőződését, hogy az euroatlanti világ azért nem fogadhatja el a kelet-közép-európai térség katonai értelemben vett semlegességét, mert azt a jövőben újfent megerősödő, revizionista Oroszország saját érdekei mentén kihasználná. Ezt az álláspontot képviselte többek között George F. Will politikai kommentátor a Washington Post hasábjain, 1996-ban: „Ezeknek a demokráciáknak [a volt szovjet érdekszférához tartozó kelet-közép-európai országoknak] azonban van okuk tartani az orosz revansizmustól, amely az óriási katonai fölényrel megtámogatott diplomáciai megfélemlítésben ölt testet. (...) Az expanzionizmus bele van kódolva az orosz nemzeti génállományba. (...) ...nincs még egy olyan ország, amely oly könnyörtelenül terjeszkedett és oly makacsul ragaszkodott a hódításaihoz, mint Oroszország. (...) Ami a NATO-val bővülne, az Közép-Európa kilátásai két törékeny dologra, az elrettentésre és a demokráciára nézve.”⁴³ Egyes elemzők ugyanakkor arra próbálták meg (sikertelenül) felhívni a figyelmet, hogy éppen a NATO keleti terjeszkedése lehet az, ami „önbeteljesítő jóslatként” élesíti újjá az orosz imperializmust. A hidegháborús feltartóztatási politika szellemi atyjának tartott George F. Kennan például 1997-ben az amerikai politika legsúlyosabb hibájának nevezte a szövetség bővítését, mivel az „várhatóan feltűzeli az orosz közvélemény nacionalista, nyugatellenes és militarista tendenciáit; káros hatással lehet az orosz demokrácia fejlődésére; visszaállíthatja a Kelet–Nyugat kapcsolatokat hidegháborús hangulatát, és számunkra kedvezőtlen irányba terelheti az orosz külpolitikát.”⁴⁴

Az új külpolitikai diskurzus második, 1993-tól egyre hangsúlyosabbá váló eleme az a gondolat volt, miszerint a „közel-külföld”, azaz a posztszovjet periféria az orosz állam természetes és kizárólagos befolyási övezete, ezért Moszkva nem tűrheti el a külső szereplők gazdasági, politikai vagy katonai behatolási kísérleteit⁴⁵.⁴⁶ A narratíva szerint Oroszország regionális hegemoniáját történelmi és kulturális öröksége, földrajzi kiterjedése, katonai ereje és válságkezelő képessége, a gazdasági-kereskedelmi függőségek Oroszország-centrikus hálózata, valamint a határon túli orosz közösségek

védelve indokolja.⁴⁷ Az említett tényezőkre hivatkozva, és a térség feletti geopolitikai és geoökonómiai ellenőrzés fenntartása, illetve visszaállítása érdekében Moszkva igyekezett erősíteni a gazdasági integráció szintjét, több helyi válságba (például Moldovában, Grúziában és Tádzsikisztánban) avatkozott be és huszonnyolc katonai bázist tartott meg az újonnan létrejött államok területén.⁴⁸ Az orosz elit tehát formálisan elismerte ugyan a volt tagköztestársaságok politikai függetlenségét, a gyakorlatban azonban a korlátozott szuverenitás koncepcióját alkalmazta velük szemben, ami a szovjet stratégiai perspektívához való részleges visszatérésként értelmezhető. A szovjet birodalom hatalmi térfelfogása három koncentrikus kör formájában ábrázolható. A külső gyűrűhöz olyan, harmadik világbéli kliensállamok tartoztak, mint Kuba, Szíria, Etiópia és Vietnám. Esetükben a szovjet befolyás közvetett és korlátozott volt, ugyanakkor fontos szerepet játszottak a Szovjetunió globális stratégiájában. A középső körhöz a Varsói Szerződés tagállamai tartoztak, amelyek Moszkva közvetett, de erőteljes ellenőrzése alatt álltak. Az elv, miszerint a szovjet tömb katonai eszközökkel fog fellépni a külső (azaz nyugati) befolyás alá került tagok „szuverenitásának” visszaállítása érdekében, narratív szinten a Brezsnyev-doktrínában, a gyakorlatban pedig a magyarországi és csehszlovákiai intervenciókban öltött testet. A harmadik, belső geopolitikai gyűrűt a szovjet tagköztestársaságok alkották, melyek a Kreml közvetlen fennhatósága alá tartoztak, azaz formálisan sem voltak szuverének.⁴⁹ A Szovjetunió felbomlása után nyilvánvaló volt, hogy Oroszországnak nincs kapacitása globális szövetségi rendszer működtetéséhez, ezért nem fektetett hangsúlyt a korábbi kliensállamokkal való kapcsolataira. Ahogy korábban kifejtettem, az orosz vezetés hevesen tiltakozott a kelet-közép-európai államok NATO-csatlakozása ellen, a szükséges érdekérvényesítő képesség hiányában azonban kénytelen volt beletörődni, hogy a korábbi szovjet ütközőzóna a nyugati szövetség része lesz. Mindez Moszkva szempontjából még inkább felértékelte a „közel-külföld” geopolitikai jelentőségét: az évtized közepétől a Kreml a térség feletti közvetett ellenőrzés fenntartását Oroszország biztonságának és nagyhatalmi státuszának alapvető feltételéként azonosította, ezáltal a brezsnyevi szuverenitás-konceptió alkalmazási területét Kelet-Közép-Európáról a posztszovjet perifériára helyezte át.

A realista diskurzus harmadik összetevője a nagyhatalmak közötti erőegyensúlyon alapuló többpólusú világrend narratívája volt. Miután világossá vált, hogy a Kozyrev által szorgalmazott, Washington és Moszkva egyenlőségen és bizalmon alapuló stratégiai partnerségének nincs realitása, a Primakov által tematizált új gondolkodás központi elemévé vált az elképzelés, miszerint Oroszország akkor képes ellensúlyozni az Egyesült Államok túlhatalmát, ha diverzifikálja a külpolitikáját⁵⁰, és fokozza az együttműködését olyan feltörekvő államokkal, mint Kína, India és Irán.⁵¹ Ezt a külpolitikai irányvonalat a nemzetközi jog primátusát hangsúlyozó politikai kommunikáció egészítette ki: az orosz állam „nyers” érdekérvényesítő képességének megcsappanása felértékelte Moszkva számára a nagyhatalmiság egy attribútumának tekinthető ENSZ BT-tagságot, és arra ösztönözte az orosz elitet, hogy a multilateralizmus, a konszenzuális döntéshozatal, a be nem avatkozás, valamint a szuverenitás fogalmaival⁵² kínáljon alternatív narratívát az amerikai „világcsendőr” által dominált unipoláris rend ellenében.⁵³ Ennek a felfogásnak a hivatalos deklarációjaként értelmezhető Oroszország és Kína 1997-es, az ENSZ főtítkárához címzett közös nyilatkozata, amelyben egy nemzetközi jog által szabályozott, többpólusú világrend mellett foglalnak állást: *„Egy békés, stabil, igazságos és racionális új nemzetközi politikai és gazdasági rend létrehozása napjaink sürgető szükségévé és a történelmi fejlődés parancsává válik. A Felek támogatják, hogy a szuverenitás és a területi integritás iránti kölcsönös tisztelet, egymás meg nem támadásának elve, egymás*

*belügyeibe való be nem avatkozás elve, az egyenlőség és a kölcsönös előnyök, a békés együttélés és a nemzetközi jog egyéb, egyetemesen elfogadott elvei váljanak az államközi kapcsolatok alapvető normáivá és az új nemzetközi rend alapjává.*⁵⁴

A befolyási övezet és a nemzetközi jog egymással összeférhetetlen fogalmainak egyidejű alkalmazása a realista diskurzus sajátos kettősségét eredményezte: míg a posztszovjet periféria vonatkozásában Moszkva biztonsági szempontokra, történelmi felelősségére vagy a határon túli orosz közösségek védelmére hivatkozva fenntartotta magának a jogot az intervencióra; addig a régió túl nemzetközi ügyekben éppen a területi szuverenitás sérthetlenségére és a be nem avatkozás elvére hivatkozva ítélte el az egyoldalú nyugati lépéseket. Az extraterritoriális fennhatósággal rendelkező nagyhatalmak közötti – az ENSZ BT formájában intézményesített – erőegyensúly koncepciója feltűnő hasonlóságot mutat az 1814–1815-ös bécsi kongresszuson kidolgozott európai hatalmi struktúrával. A bécsi rendszernek három fő tartópillére volt: (1) Nagy-Britannia, Ausztria, Poroszország és Oroszország négyhatalmi egyezménye, melynek értelmében, ha egyikük a területi egyensúly felborítására törne, a többiek egymással összefogva állítják helyre a rendszer stabilitását. (2) Az I. Sándor orosz cár által javasolt Szent Szövetség, ami az európai országokon belüli status quo megdöntésére irányuló forradalmi kísérleteket hivatott elhárítani. (3) A nagyhatalmak kormányfőinek rendszeres diplomáciai találkozóit, ahol meghatározták a közös célokat, illetve a kialakult válsághelyzetek kezelésének módját.⁵⁵ A primakovi diskurzus egy hasonló mechanizmusok által működtetett multipoláris struktúrát álmódott meg, melyben Oroszország „saját” régióján belül szabad kezét kap, a globális rendet érintő ügyekben pedig a többi nagyhatalommal együtt, konszenzuális alapon hoz döntéseket.

(Konklúzió) A nyugatos irányzat kudarca és az orosz külpolitika „realista fordulata” nem hagynak kétséget afelől, hogy Oroszország vonatkozásában Fukuyama tézise a történelem végéről elhamarkodottnak bizonyult. Az elképzelés, miszerint a nyugati intézményi struktúra és politikai-gazdasági mechanizmusok lemásolásával Oroszország néhány év leforgása alatt „nyugativá” válhat, nem vett tudomást az orosz politikai kultúra, gondolkodásmód és mentalitás történelemben gyökerező sajátosságairól, így az ambiciózus és idealista kísérlet rövid időn belül kudarcba fulladt. A gazdasági rendszer és a vagyonszerkezet radikális átalakítása a középosztály megképződése helyett a társadalom széles rétegeinek elszegényedését eredményezte. Ezzel egyidejűleg az orosz integrációs törekvések beleütköztek a nyugati államok részben történelemben gyökerező, részben stratégiai megfontolások által motivált bizalmatlanságába, amely elsősorban a NATO keleti irányú bővítésében öltött testet. Mindezek fényében nem meglepő, hogy az orosz külpolitika hivatalos iránya már 1993-tól megváltozott, a Nyugathoz mindenáron való aszimuláció dogmáját fokozatosan egy új diskurzus vette át, amely az orosz állam szerepét a „nagyhatalmóság” és a „közel-külföld” fogalmai mentén határozta meg. A moszkvai elit külpolitikai gondolkodásának ilyen megváltozása a „történelem vége” tézissel élesen szembehelyezkedő angol filozófus, John Gray 1993-as helyzetértékelését igazolja, melyben a szerző a nyugati értékek egyetemessé válása helyett a történelmi partikularizmusok újbóli megerősödését prognosztizálta: „...a Homo Szovjetikusz kinevelésére hivatott univerzalista intézmények lebontásával a posztszovjet népek nem a jogvédő és a globális kereskedő nyugati önképeit tették magukévá. Ehelyett a szovjet idők előtti etikai és vallási partikularizmusokhoz tértek vissza – olyan sajátos kulturális tradíciókhoz, melyek (...) aligha feleltethetők meg a nyugati liberális demokráciának. (...) Ami már most zajlik Kelet-Európa egyes részein, és éppen kibontakozóban van a néhai Szovjetunió

*számos területén és az Orosz Föderációban, az nyilvánvalóan nem a történelem vége, hanem sokkal inkább annak folytatása, tudatosan tradicionalista irányvonalak – etnikai és vallási konfliktusok, irredentista követelések, stratégiai kalkulációk és titkos diplomáciai alkuk – mentén.*⁷⁵⁶

JEGYZETEK

- 1 Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Program ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7649-9643>.
- 2 Sz. Bíró Zoltán (2014): Oroszország és a poszt-szovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (I.) Nemzet és Biztonság, 2014/3. szám, 41–54.
- 3 NBC News (2005): Putin: Soviet collapse a 'genuine tragedy'. Elérve: 2020. 12. 12.
- 4 Brzezinski, Zbigniew (2017): A nagy sakktabla, Antall József Tudásközpont, Budapest.
- 5 A konfliktus eskalációjának elkerülése végett a két állam vezetői – Leonyid Kucsma ukrán és Borisz Jelcin orosz elnök – a fekete-tengeri szovjet flotta felosztása mellett döntött. Az egyezség értelmében 1995-ben a hadihajóállomány 18%-a került ukrán fennhatóság alá. A szevasztopoli bázis kérdése két évvel később szintén államközi egyezmény formájában rendeződött, amely 20 évre, 2017-ig legitímálta a szevasztopoli orosz katonai jelenlétet.
- 6 Mackinder, Halford J. (1999): A földrajz mint a történelem kulcsa. In: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt: Geopolitikai szöveggyűjtemény, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest.
- 7 Brzezinski, 2017: 134.
- 8 Felbomlását megelőzően a Szovjetunió 15 tagköztársaságból, húsz autonóm köztársaságból, nyolc autonóm területből (oblaszty), és tíz autonóm körzetből (okrúg) állt.
- 9 Felbomlását megelőzően a Szovjetunió lakossága több mint száz népcsoportból állt, ezek közül huszonkettő létszáma haladta meg az egymilliót.
- 10 Brubaker, Rogers (2006): Nacionalizmus új kerektek között. L'Harmattan, Budapest. 41.
- 11 Cohen, Saul Bernard (2015): Geopolitics The Geography of International Relations. Rowman & Littlefield, Lanham.
- 12 Azt, hogy ez a feltételezés nem volt alaptalan a nemzetközi jog értelmében Moldovához tartozó, döntően oroszok által lakott Dnyeszter-menti Köztársaság 1992-es de facto függetlenedése bizonyította be.
- 13 Brubaker, 2006.
- 14 Törökország és Azerbajdzsán például 1993-ban egyezett meg a Bakut és Ceyhant összekötő kőolajvezeték megvalósításáról, ami rámutatott arra, hogy Ankara aktívan törekszik a Dél-Kaukázusban létrejött hatalmi vákuum geoökonómiai kihasználására.
- 15 Huntington, Samuel P. (2015): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- 16 Wilhelmsen, Julie (2005): Between a Rock and a Hard Place: The Islamisation of the Chechen Separatist Movement. Europe-Asia Studies Vol. 57, No. 1, January 2005, 35–59.
- 17 Brzezinski, 2017.
- 18 A cári Oroszország a Romanov-dinasztia 1613-as megalapítása és a birodalom 1917-es összeomlása közötti időszakban szinte végig expanziós politikát folytatott.
- 19 Gyurgyák János (2018): Európa alkonya? Osiris Kiadó, Budapest.
- 20 Kissinger, Henry (2015): Világrend. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- 21 Fukuyama, Francis (1994): A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest. 91.
- 22 „Törökösödés” alatt Fukuyama azt a politikai-társadalmi folyamatot érti, amely során a revizionista és etnokulturális nacionalizmus helyét az állam határaihoz igazodó, területi alapú nacionalizmus veszi át.
- 23 Uo. 464.
- 24 Smith, Graham (1999): The Masks of Proteus: Russia, Geopolitical Shift and the New Eurasianism. Transactions of the Institute of British Geographers Vol. 24, No. 4, pp. 481–494.
- 25 The New York Times (1992): Summit in Washington; Excerpts From Yeltsin's Speech: „There Will Be No More Lies”.
- 26 Sachs, Jeffrey (1995): Mi is az a „soktérápia”? Magyar Szemle. Új folyam IV. 7. szám.
- 27 Az 1989-es washingtoni konszenzus a washingtoni székhelyű amerikai pénzügyi intézmények által a súlyos gazdasági problémákkal küzdő latin-amerikai államok számára javasolt fejlesztési modell volt, amely általános értelemben a neoliberalis gazdaságpolitika manifesztumának tekinthető. A dokumentumban felsorolt alapelvek a következők: fiskális fegyelem; a közkiadások prioritásainak átcsoportosítása; adóreform; kamatlábak liberalizálása; versenyképes devizaárfolyam; kereskedelmi liberalizáció; közvetlen tőkeberuházások liberalizációja; privatizáció; dereguláció; tulajdonjogok garانتálása.

- 28 Kemény László (2017): A Szovjetunióból a 21. század Oroszországáig. Russica Pannonicana, Budapest.
- 29 A Vlagyimir Zsirinovszkij által vezetett, nacionalista-populista Oroszország Liberális Demokrata Pártja csaknem 23, a Gennagyij Zjuganov vezette Kommunista Párt pedig több mint 12%-ot szerzett az 1993-as választáson.
- 30 Tsygankov Andrei P. (2007): Finding a Civilisational Idea: "West," Eurasia," and "Euro-East" in Russia's Foreign Policy, *Geopolitics*, 12:3, 375–399.
- 31 Az orosz politikai vezetők az 1990-es évek során több alkalommal kifejtették abbéli reményüket, hogy a NATO szerepét fokozatosan átveszi majd egy Vlagyivosztoktól Vancouverig terjedő biztonsági struktúra, amelyben Oroszország egyenrangú partnere az Egyesült Államoknak és Nyugat-Európának. A leggyakrabban elhangzó érvelés szerint e struktúra intézményi kerete az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet lehetett volna.
- 32 A boszniai háborúban a NATO 1993 tavaszától, a repüléstilalmi övezet kikényszerítésére felhatalmazást adó ENSZ BT határozat elfogadását követően fokozta katonai szerepvállalását. Ennek eredményeként a szembenálló felek amerikai közvetítéssel 1995 novemberében aláírták a daytoni egyezményt, amit a NATO békefenntartó műveletei követtek. Utóbbiakban az orosz erők NATO-parancsnokság alatt vettek részt, ami sok orosz számára Oroszország a másodrendűségét, illetve alávetettségét szimbolizálta.
- 33 Tsygankov, Andrei P. (1997): From International Institutionalism to Revolutionary Expansionism: The Foreign Policy Discourse of Contemporary Russia. *Mershon International Studies Review* Vol. 41, No. 2, pp. 247–268.
- 34 Kozyrev, Andrei (1993): The New Russia and the Atlantic Partnership. NATO On-line Library.
- 35 Kozyrev, Andrei (1994): The Lagging Partnership. *Foreign Affairs*.
- 36 Lo, Bobo (2002): Russian Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Reality, Illusion and Mythmaking. Palgrave Macmillan, New York.
- 37 1997-re eldőlt, hogy három kelet-közép-európai állam, Magyarország, Lengyelország és Csehország csatlakozni fognak a NATO-hoz. Oroszország számára némi vigaszt jelentett, hogy a Közös Állandó Tanács felállításával egy Oroszország és a szövetség közötti intézményesített konzultatív mechanizmus jött létre. Az, hogy ez a mechanizmus csupán szimbolikus jellegű, Moszkva számára akkor vált világossá, amikor a NATO 1999-ben Oroszország tiltakozása ellenére, és az ENSZ BT felhatalmazása hiányában hajtott végre támadást Jugoszláviával szemben.
- 38 Sz. Bíró Zoltán (2014): Oroszország és a poszt-szovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (II.) *Nemzet és Biztonság*, 2014/4. szám, 37–55.
- 39 NATO (1994): Declaration of the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council („The Brussels Summit Declaration”).
- 40 Primakov, Yevgeny (2004): *Russian Crossroads. Toward the New Millennium*. Yale University Press. New haven & London.
- 41 Érdemes megjegyezni, hogy az orosz vezetés az Európai Unió keleti bővülését – a NATO-éval szemben – nem „biztonságiasította”, azaz nem tekintett rá fenyegetésként vagy stratégiai kihívásként. Ez jóval később, az ezredfordulót követő évtized végén változott meg.
- 42 Steil, Benn (2018): *Russia's Clash With the West Is About Geography, Not Ideology*. *Foreign Policy*.
- 43 Will, George F. (1996): *Eastward Ho – And Soon*. Washington Post.
- 44 Kennan, George F. (1997): *A Fateful Error*. The New York Times.
- 45 A közel-külföld-doktrína a James Monroe amerikai elnök által 1823-ban meghirdetett Monroe-elvvel állítható párhuzamba. Az „Amerika az amerikaiaké” szlogenként elhíresült külpolitikai doktrínával az USA deklarálta, hogy ellenséges lépésnek tekinti az amerikai kontinens országainak kolonizálására irányuló európai törekvéseket.
- 46 Toal, Gerard (2017): *Near Abroad: Putin, the West and the Contest for Ukraine and the Caucasus*. Oxford University Press, New York.
- 47 Lo, 2002.
- 48 Brzezinski, 2017.
- 49 Lo, 2002.
- 50 Annak ellenére, hogy az orosz geopolitikai gondolkodásnak és politikai kommunikációnak fontos elemévé vált a diverzifikáció gondolata, a gyakorlat szintjén az orosz külpolitika továbbra is elsősorban a Nyugat lépéseire reagált, az említett feltörekvő hatalmakkal való kapcsolatépítés másodlagos volt.
- 51 Tsygankov, 2007.
- 52 Moszkva ezzel a narratívával érvelve kritizálta például a NATO 1999-es, Szerbia elleni támadását, ami nélkülözötte az ENSZ BT felhatalmazását. Lo, 2002.
- 53 United Nations (1997): Letter dated 97/05/15 from the Permanent Representatives of China and the Russian Federation to the United Nations addressed to the Secretary-General.
- 55 Kissinger, 2015.
- 56 Gray, John (1993): *From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model*. *Social Philosophy and Policy*, Volume 10, Issue 2, Summer 1993, pp. 26–50. 27.

A rendi rétegződés fogalma, meghatározottsága és következményei

E tanulmány első részében először meghatározom a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát, majd megkülönböztetem egymástól a rendi rétegződés fő formáit: a feudális rendi rétegződést, a kaszt-rendszerű rétegződést és a modern rendi rétegződést. Az érdeklődés homlokterében álló modern rendi rétegződésen belül különbséget teszek a formális intézmények által eleve kifejezett és a formális intézmények szabályaitól való eltérésekkel jellemezhető rendi rétegződés között. A második részben rámutatok arra, hogy a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a rendi rétegződést; a társadalmi osztályhelyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott társadalmi osztály tagjai milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző rendi rétegekbe. A harmadik részben a rendi rétegződéssel összefüggésben – Max Weber hasonló fogalmait szűkebben értelmezve – a társadalmi elzárkózás és kizárás kérdéseivel foglalkozom. A tanulmány negyedik részében a rendi rétegződés főbb következményeit tárgyalom, amelyek a következők: (1) az adott társadalom teljesítőképességének romlása, (2) a társadalmi állapotbeli egyenlőtlenségek növekedése, (3) az életmód részbeni módosulása, (4) a társadalmi élet szférájában is jelentős sztereotípiák és előítéletek jelentősebb kialakulása és (5) az adott társadalmi struktúra merevsége.

E tanulmány közvetlenül kapcsolódik a folyóirat egyik korábbi számában megjelent íráshoz, amelyben a társadalmi réteg és a társadalmi rétegződés fogalmával és típusaival foglalkoztam (Farkas 2020). Eszerint a *társadalmi réteg* a társadalmi egyenlőtlenségek adott formája szerint hasonlóan előnyös vagy hátrányos helyzetben vagy állapotban lévő egyének összessége. A *társadalmi rétegződés* a társadalmi rétegek társadalmi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága. E fogalmak ilyen rövid meghatározásában bizonyos értelemben elfogadom a szociológiai irodalomban általánosan vagy széles körben elfogadott felfogást. Lényeges különbség van azonban a szociológiai irodalomban kialakult különböző felfogások és saját felfogásom között abban a tekintetben, hogy milyen természetű egyenlőtlenségeket nevezünk társadalmi egyenlőtlenségeknek, valamint milyen értelemben vett helyzetek és állapotok vonatkozásában beszélünk társadalmi egyenlőtlenségekről és társadalmi rétegződésről. A társadalmi egyenlőtlenségek általam megkülönböztetett típusainak vagy formáinak megfelelően megkülönböztetem egymástól a társadalmi rétegződés három típusát: a társadalmi helyzetrétegződést, a társadalmi állapotrétegződést és a társadalmi rendi rétegződést. E tanulmányban a rendi rétegződés fogalmával és fő formáival, valamint a rendi rétegződés meghatározottságával és következményeivel foglalkozom.

A fent említett tanulmányban és a jelen tanulmányban is támaszkodom a rendi helyzet fogalmának és típusainak a korábbi tárgyalására, ahol sajátos értelemben határoztam meg a rendi helyzet fogalmát, és a rendi helyzet típusaiként különbséget tettem a privilegizált, a normatívált és a degradált rendi helyzet között (pl. Farkas 2013, 274–285; 2016; 2017). Azokat a létezőket vagy jelenségeket, amelyekre – az általam meghatározott értelemben – a rendi helyzet, a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés fogalmai vonatkoznak, főleg a privilégium és a diszkrimináció fogalmában fejezik ki a társadalomtudományi irodalomban. Fogalmaim szerint a privilégium és a diszkrimináció egy

átfogó létező vagy jelenség, nevezetesen a különböző rendi helyzeteket kialakító rendi megkülönböztetés két fajtája. A rendi helyzet, a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés általam kialakított felfogása – az abban rejlő más elméleti lehetőségek mellett – lehetővé teszi a privilégium és a diszkrimináció társadalmi meghatározottságának és következményeinek a mélyrehatóbb elemzését.

Nézetem szerint egy fogalom bevezetése és/vagy alkalmazása valamely társadalmi létező vagy jelenség kifejezésére elméleti szempontból főleg azzal indokolható, hogy az adott fogalom következetesen illeszkedik egy viszonylag általánosabb vagy egy általános elméletbe, és az adott elméleten belül hatékonyan alkalmazható a társadalmi jelenségek magyarázatában és/vagy leírásában. Így a rendi rétegződés fogalma is más fogalmakkal – intézmény, érdek, társadalmi erő, hatalom, társadalmi helyzet, társadalmi struktúra stb. fogalmával – összefüggésben és egy általános szociológiai elméleten belül nyeri el igazán az értelmét. Ezért alkalmanként majd hivatkoznom kell *Társadalomelmélet* című munkám (a továbbiakban *TE*) eddig megjelent egyes köteteire és fejezeteire, és a szóban forgó elmélet korábban tárgyalt és e tanulmányban használt fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez.

(A rendi rétegződés fogalma és fő formái) A fentebb hivatkozott, korábban közölt tanulmányban meghatároztam a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát is, de itt ajánlatosnak tűnik e fogalmak rövid tárgyalása, mielőtt rátérek a rendi rétegződés fő formáinak, meghatározottságának és következményeinek a tárgyalására. Máshol (pl. Farkas 2013, 273; 2016) rámutattam arra, hogy Weber a rendi helyzet fogalmának meghatározásában a megbecsültségre és az életstílusra (a magyar fordításban: életvitelre) helyezi a hangsúlyt, és csupán másodlagosnak, mintegy járulékos ismertetőjegynek tekinti az egyének adott körére jellemző „pozitív vagy negatív privilégiumokat”. A szóban forgó szerző meghatározása szerint a rend olyan egyének sokasága, akik hasonló rendi helyzetben vannak, tehát akikre sajátos megbecsültség és sajátos életstílus jellemző, valamint akikre sajátos – pozitív vagy negatív – privilégiumok jellemzőek (Weber 1967, 247–253; 1987, 307–308). Felhívtam a figyelmet arra is, hogy Weber felfogása szerint a rendi helyzet fogalma tulajdonképpen nem a fogalmaim szerinti társadalmi élet szféráján belüli helyzetre, hanem a magán- és a közösségi élet szféráján belüli helyzetre vonatkozik.¹ Ezzel összefüggésben, Weber szerint a rend és a rendi rétegződés fogalma sem a társadalmi élet szféráján belüli rétegződést, hanem a magán- és a közösségi élet szféráján belüli rétegződést fejezi ki. Mint írja: „az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyok szerint tagozódnak, a rendek a javak fogyasztásának elvei szerint, különösen életvitel-módok alakjában” (Weber 1967, 253).

Mint már említettem, a *TE* tizenegyedik fejezetében (és másol) sajátos értelemben határoztam meg a rendi helyzet fogalmát, és a Weber által figyelembe vett ismertetőjegyek közül a pozitív vagy negatív megkülönböztetéseket emeltem ki a rendi helyzet ismertetőjegyeként. A rendi helyzetek tipizálása során különbséget tettem a privilegizált, a normatívált és a degradált rendi helyzet között. Ehhez kapcsolódva, a társadalmi egyenlőtlenségek tárgyalása során rendi egyenlőtlenségeknek neveztem az egyének vagy csoportok rendi helyzetei szerinti egyenlőtlenségeket, és ennek megfelelően határoztam meg a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát (Farkas 2020). *Rendi rétegek nevezünk a hasonló rendi helyzetben lévő egyének összességét. A tipikus rendi helyzeteknek megfelelően a következő tipikus rendi rétegeket különböztetjük meg egymástól: (1) a privilegizált rendi réteg, (2) a normatívált rendi réteg és (3) a degradált rendi réteg.*

A *privilegizált rendi réteg* a privilegizált rendi helyzetben lévő egyének összessége; tehát azon egyének összessége, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest érdekeik irányában tér el, előnyös megkülönböztetések mint privilégiumok révén kedvezőbb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez. A *normatívált rendi réteg* a normatívált rendi helyzetben lévő egyének összessége; tehát azon egyének összessége, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos körülményeket teremtenek érdekeik érvényesítéséhez, mint amilyen körülményeket a feltételezett általános intézményes szabályrendszer teremtene számukra. A *degradált rendi réteg* a degradált rendi helyzetben lévő egyének összessége; tehát azon egyének összessége, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest érdekeikkel ellentétes irányba tér el, hátrányos megkülönböztetések révén kedvezőtlenebb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.

A különböző rendi helyzetek egymáshoz képest társadalmilag egyenlőtlen helyzetek, így a különböző rendi rétegek rangsorba rendezhetők a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából. *A rendi rétegződés az adott társadalom rendi egyenlőtlenségek szerinti rétegződése, azaz a rendi rétegek – a privilegizált, a normatívált és a degradált rendi réteg – rendi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága.* E felfogás szerint rendi rétegződésről akkor beszélhetünk, ha (1) az egyes egyénekre vagy csoportokra a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben megfogalmazott intézményes szabályokhoz képest különböző intézményes szabályok vonatkoznak; (2) a feltételezett általános szabályrendszertől való jellemző eltéréseket az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékosan alakították ki és/vagy szándékosan megengedik;² (3) a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályok az egyes egyének vagy csoportok érdekeivel egyező vagy ellentétes irányba térnek el az előfeltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest, és (4) ezek az eltérések különböző mértékben előnyösek vagy hátrányosak az egyes egyének vagy csoportok számára, érdekeik érvényesítése szempontjából.

A rendi rétegződés fogalma a társadalmi egyenlőtlenségek normatív vonatkozásának kifejezésére szolgáló olyan általános fogalom, amely – a társadalmi helyzetrétegződés és a társadalmi állapotrétegződés fogalmához hasonlóan – elvileg bármilyen társadalmi csoport elemzésére szolgálhat.³ Ilyen értelemben természetesen nem csupán a feudális társadalom rendi rétegződéséről, hanem a modern társadalom rendi rétegződéséről is beszélhetünk; valamint a rendi rétegződést általában megtalálhatjuk a viszonylag kisebb társadalmi csoportokban (pl. a társadalmi szervezetekben vagy a kisebb területi társadalmi csoportokban) is. A rendi rétegződés elvileg a társadalmi élet szféráján belüli rétegződés, azonban – amennyiben az adott társadalmi csoport általam úgynevezett heterogén társadalmi csoport – a rendi rétegek a valóságban nagyrészt elkülönülhetnek egymástól a magán- és a közösségi élet szférájában is.⁴

Viszonylag széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint rendek csak a feudális társadalomban léteztek, tehát e felfogás szerint a rendi rétegződés fogalma csak a feudális társadalom elemzésére vagy leírására alkalmazható. A rend Weber által meghatározott fogalmát viszont – ahogyan erre a rendi helyzet tárgyalása során máshol is utaltam – státusz-csoportnak fordították angolra (Gerth–Mills 1946, 186–187; Weber 1978a, 305; 1978b, 932), és e kifejezést általában a presztízs vagy a presztízs és az életstílus szerinti státusz-csoportként értelmezik a mai szociológiai irodalomban (pl. Chan–Goldthorpe

2007, 514; Crompton 2012, 34–35; DiTomaso–Post–Parks–Yancy, 2007, 475, 480; Grabb, 1984, 55–56; Hechter 2004, 404; Martin 2009, 242–243; Phillips–Zuckerman 2001, 386; Ridgeway 2014, 2; Scott 2002, 29–30; Waters–Waters 2015, 37; Wegener 1992, 256–257; Zhou 2005, 92–93). Tehát Weber rendekre vonatkozó felfogásának a jellemző értelmezése szerint a modern társadalomban a rendi rétegződés a presztízst vagy a presztízst és az életstílust kifejező státusz szerinti rétegződés, amelyet a státusz-csoportok rangsora fejez ki.

Én sajátos értelemben határoztam meg a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát, és ilyen értelemben a rendi rétegződés fogalma elvileg alkalmazható bármely társadalmi csoport elemzésére. Felfogásom szerint *a rendi rétegződés három fő formáját különböztethetjük meg egymástól: a feudális rendi rétegződést, a kaszt-rendszerű rétegződést és a modern rendi rétegződést*. Különösen a modern rendi rétegződésen belül célszerű megkülönböztetnünk a formális intézmények által eleve kifejezett és a formális intézmények szabályaitól való eltérésekkel jellemezhető rendi rétegződést.

A rendi rétegződés klasszikus formája a feudális rendi rétegződés. A feudális társadalomban a különböző rendeket (orders, estates) jogilag is elkülönítették egymástól (Lenski 1966, 77; ford. 1999, 319). A feudális jog eleve normatív egyenlőtlenségeket fejezett ki, így nagyrészt leplezetlen rendi rétegződést hozott létre (Révész 1994, 93; Zlinszky 1994, 66). A feudalizmus korában meglehetősen elterjedt felfogás az embereket három rendbe sorolta: a papok, a lovagok vagy nemesek és a közemberek rendjébe (Bloch 1961, 291; Dewald 2001, 27; Duby 1980; Fischer 1992, 444). E rendek tagjai a valóságban jelentős mértékben különböztek egymástól rendeltetésük, társadalmi erejük, vagyonuk, életmódjuk és külön jogaik alapján, azonban – a rendi helyzet, a rendi egyenlőtlenségek, a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmainak a meghatározása szempontjából – én az utóbbi szempontra helyezem a hangsúlyt.

A katolikus papság jogi szempontból világosan különálló rendet alkotott, mivel a papságra sajátos jogszabályok vonatkoztak, és az egyháznak jelentős igazságszolgáltatási privilégiumai voltak. A lovagok által alkotott nemesi rend Nyugat-Európában a 12. században kezdett kialakulni, melynek két fő ismertetőjegye: (1) tagjai sajátos jogi helyzetben voltak, amely alátámasztotta és érvényesítette az általuk igényelt felsőbbrendűséget; (2) e jogi helyzet rendszerint vérségi alapon öröklődött, szabályozott formában és csak kevés számú kivételt megengedve. Az ügyvezetett „harmadik rendbe”, a közemberek rendjébe tartoztak a szabad parasztok és később a városi polgárok, akik viszonylagos jogi önállósággal rendelkeztek. A szolgákat nem tekintették szabad embereknek, ezért nem tartoztak a közemberek rendjébe sem (Bloch 1961, 283, 345–347, 352–355; Duby 1980, 293–301, 355).

Én a rendi helyzet és a rendi réteg fogalmának meghatározásában az egyének adott köre vonatkozásában érvényes, illetve ténylegesen érvényesülő sajátos szabályrendszer előnyös vagy hátrányos voltára helyeztem a hangsúlyt, a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest. Eszerint, csak nagyon nagyvonalúan felvázolva a feudális társadalom rendi rétegződését, a papság, illetve a papság felsőbb rétege és a nemesek a privilégizált rendi réteget, a közemberek a normatívált rendi réteget, a szolgák a degradált rendi réteget alkották. A feudális társadalomban jogilag különösen a szabadokat és a szolgákat különböztették meg egymástól, és az akkori felfogás szerint a szolgák rendet sem alkottak. Azonban, a rabszolgáktól eltérően, a feudális társadalomban a szolgák már nagyrészt beleestek bizonyos társadalmi intézmények érvényességi köreibe és a társadalmi élet szférájába (például adózási és szolgálati kötelezettségeik nagyrészt szabályozottak voltak, munkájuk révén csekély mértékben javukat is szerezhettek), tehát fogalmaim szerint rendi réteget is alkothattak.

A társadalmi élet szféráját tekintve, a rendi rétegek legkifejlettebb formái a kasztok, és a rendi rétegződés legkifejlettebb formája a kasztrétegződés, illetve a kasztrendszer. A kaszt-rendszerben intézményesen meghatározottak az egyes kasztok tagjai által betölthető foglalkozások, tiltott a kaszton kívüli házasodás; a különböző kasztok tagjai közötti érintkezést a tisztaság és a tisztátalanság szabályai korlátozzák, valamint a hagyományos szokások korlátozzák a felfelé irányuló mobilitást; az egyének besorolása az egyes kasztokba általában a születés révén meghatározott (pl. Hechter 1987, 48; Lenski 1966, 77; ford. 1999, 318–319; Mann 1986, 349; Vanfossen 1979, 11; Weber 1967, 248–249). Én a rendi rétegződést a társadalmi élet szféráján belüli rétegződésként határoztam meg. Azonban a kasztokat elvileg sem célszerű csupán rendi rétegeknek tekinteni, valamint a kaszt-rendszerű rétegződést elvileg sem célszerű csupán rendi rétegződésnek tekinteni, mert a kasztok intézmények által meghatározottan és jelentős mértékben elkülönülnek egymástól a magán- és a közösségi élet szférájában is.

A kaszt-rendszerű rétegződés a születés szerinti merev rangsoroláson alapszik, amely örökletes korlátozásokkal jár különösen a foglalkozásra és a házasságra, és az egész rendszert vallási szankciók támasztják alá. Ghurye szerint az indiai kaszt-rendszer ismertetőjegyei a következők: (1) a társadalom egymástól világosan elkülönülő csoportokra osztása a születés által meghatározottan és olyan szabályok révén, amelyek biztosítják e csoportok elkülönülését és tartós fennmaradását; (2) a társadalmi elsőbbség meghatározott hierarchiája, élén a Brahmin kaszttal; (3) a kasztok közötti emberi érintkezés korlátozása a rituális szennyeződésre vonatkozó elképzelés alapján; (4) a rendszerből eredően a polgári és vallási alkalmatlanságok változatossága; (5) a kasztok tagjai által gyakorolható foglalkozások korlátozása; (6) a saját kaszton belüli házasodás szükségessége (Ghurye 1933; idézi Carlton 1996, 21).

Minket igazából a modern társadalomra jellemző modern rendi rétegződés érdekel. Mint fentebb említettem, a modern rendi rétegződésen belül elvileg célszerű megkülönböztetnünk egyrészt a formális intézmények által eleve kifejezett, másrészt a formális intézmények szabályaitól való eltérésekkel jellemezhető rendi rétegződést. Azonban a valóságban a rendi rétegződésnek ez a két formája általában egymással összefonódva létezik.

A modern társadalomra jellemző egyik legfontosabb értéknek szokás tekinteni a jogi egyenlőséget, azonban a jogi egyenlőség nem feltétlenül jelent társadalmi rendi egyenlőséget. Ugyanis a modern jog szabályai is lehetnek bizonyos mértékben rendi természetűek, attól függően, hogy a kutató által feltételezett értékek és a jogalkotásban kifejeződő értékek mennyiben térnek el egymástól. Például, ha bizonyos értékekre vagy elvekre tekintettel feltételezünk egy bizonyos szabályrendszert a személyi jövedelemadózással kapcsolatban, az adott társadalomban érvényben lévő személyi jövedelemadó törvény ehhez képest lehet rendi természetű, amennyiben az adott törvény a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest különböző mértékben előnyös vagy hátrányos az egyének bizonyos körei számára.

Mint fentebb említettem, a modern társadalomra jellemző modern rendi rétegződés másik jellemző formája a formális intézmények szabályaitól való eltérésekkel jellemezhető rendi rétegződés. Ugyanis a formális intézmények névleges (az írott törvényekben, rendeletekben, szabályzatokban kifejezetten megfogalmazott) érvényességi körei és valóságos érvényességi körei többé vagy kevésbé eltérhetnek egymástól, az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének által szándékosan kialakítva vagy megengedve. Az intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek általában nem áll szándékukban mindenki vel szemben érvényesíteni azokat a szabályokat, amelyeknek az érvényességi köreibe az adott egyének névlegesen belesznek; illetve szándékaik szerint gyakran e szabályoktól eltérő

szabályokat érvényesítenek bizonyos egyének, illetve az egyének bizonyos körei számára. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének egyes esetekben, illetve részben aktívan támogatják, más esetekben, illetve részben viszont csupán szándékosan elnézik a formális intézmények szabályaitól való jelentős és rendszeres eltéréseket.

Egyrészt a formális intézmények mellett nem formális intézmények alakulhatnak ki annak érdekében, hogy egyes egyének, illetve az egyének bizonyos körei vonatkozásában más szabályokat érvényesítsenek azon formális szabályokhoz képest, amelyeknek az érvényességi köreibe névlegesen belesznek. Másrészt, a *TE* negyedik fejezetében (Farkas 2010b, 33–34) hangsúlyoztam, hogy a valóságban általában az alapvetően formális intézményekben is egymással szorosan összefonódva léteznek a formális és a nem formális szabályok. A formális intézményeknek is tekinthető valóságos intézmények általában olyan kvázi-formális intézmények, amelyek döntően formális, de nagyrészt nem formális szabályokból épülnek fel, és nem formális szabályaik a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.

Én sajátos értelemben határoztam meg a rendi rétegződés fogalmát, tehát kifejezetten ilyen értelemben nem találkozunk a mai szociológiai irodalomban a rendi rétegződés empirikus kutatásával. A modern társadalomban létező rendi egyenlőtlenségek és rendi rétegződés bizonyos vonatkozásaira főleg a privilégiumokkal és a diszkriminációval foglalkozó szakirodalom mutat rá. A diszkrimináció egyik kiemelt témája a mai társadalomtudományi irodalomnak, különösen a faji, az etnikai és a nemi csoportok között megfigyelhető diszkrimináció formájában. Ehhez képest jóval kevesebb figyelem irányul a privilégiumokra, valamint a privilégiumok és a diszkrimináció közötti összefüggésekre (McIntosh 2012; Pease 2010, 3–6, 32). Itt eltekintek e kérdés tárgyalásától, viszont egy – két részben megjelent – tanulmány második részében ezzel a kérdéssel viszonylag részletesen foglalkoztam (Farkas 2017).

A fentiekben megkülönböztettem egymástól a rendi rétegződés három fő formáját: a feudális rendi rétegződést, a kaszt-rendszerű rétegződést és a modern rendi rétegződést. A modern társadalomra elvileg a modern rendi rétegződés jellemző, amely elvileg a társadalmi élet szférájában létezik. Azonban a modern társadalom rendi rétegződése is lehet a valóságban olyan határozott, hogy az egyének bizonyos körei már a feudális rendekhez vagy esetleg a kasztokhoz hasonló mértékben elkülönülnek a népesség más köreitől a magán- és a közösségi élet szférájában is.

(A rendi rétegződés meghatározottsága: A társadalmi struktúra hatása) Eredetileg a női tanulmányokban (women's studies) kialakult, de az utóbbi években jóval szélesebb körben alkalmazott interszekcionalitás megközelítés szerint az egyének bizonyos körei által tapasztalható privilégiumokat és diszkriminációkat az egyének olyan tulajdonságai határozzák meg egymással összefüggésben mint faj, etnikum, nem, életkor, vallás, „osztály” stb. (erről lásd pl. Choo–Ferree 2010, 131–136; Davis 2008; Degnen–Tyler 2017, 37–39). E felfogás egyes képviselői kiemelik az „osztályhelyzetet” (vagy más tulajdonságot) mint fő meghatározó tényezőt; viszont más képviselői szerint a társadalom sokszorosan megosztott, és e megosztottsághoz az említett tényezők elvileg hasonló mértékben járulhatnak hozzá (Choo–Ferree 2010, 135). A privilégium és a diszkrimináció újraértelmezése a rendi helyzet fogalmában – az átfogó elméleten belül, amelybe ez a fogalom illeszkedik – elősegíti annak bemutatását és igazolását, hogy a rendi helyzeteket, valamint az e helyzetek szerinti rendi rétegződést alapvetően meghatározza az adott társadalom társadalmi struktúrája. A szóban forgó szempontból a fentebb említett tulajdonságoknak bizonyára van viszonylag önálló és egymással összefüggésben érvényesülő hatása is. Azonban e tényezők általában és főleg az egyének társadalmi helyzetének, illetve a tár-

sadalmi struktúrán belüli osztályhelyzetének a meghatározása révén határozzák meg az adott egyének rendi helyzetét, illetve azt, hogy a rájuk vonatkozó előnyös vagy hátrányos – és igazságtalannak tekinthető – megkülönböztetések milyen jelentősek.

Weber nem látott szoros összefüggést az osztályhelyzet, azaz általánosabb értelemben a társadalmi helyzet és a rendi helyzet között; felfogása szerint a rendi becsület osztályhelyzethez is kapcsolódhat, de nem kell feltétlenül osztályhelyzethez kapcsolódnia (Weber 1967, 247; 1987, 307). E szerint nincs szoros összefüggés a társadalmi struktúra és a rendi rétegződés között. Azonban én sajátos értelemben határozta meg a rendi rétegződés fogalmát, és felfogásom szerint a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a rendi rétegződést. E meghatározottságot nagyrészt eltakarhatja az, ha egy bizonyos időszakot nézve ellentmondást látunk az adott társadalom társadalmi struktúrája és rendi rétegződése között. Ez az esetleges ellentmondás azért nem kérdőjelezi meg az előbb említett összefüggést, mert a társadalmi struktúra történetileg, hosszabb távon határozza meg a rendi rétegződést.

Az adott társadalmi intézmények által meghatározott társadalmi struktúra történetileg maga is alakítja a társadalmi intézményeket, valamint meghatározza az intézményes szabályoktól való jellemző eltéréseket, és hosszabb távon kialakítja, illetve meghatározza az adott társadalmi struktúrának megfelelő rendi rétegződést. Bizonyos idő kell ahhoz, amíg egy adott társadalmi struktúra alapján kialakul az ezt tükröző rendi rétegződés, valamint egy bizonyos ideig és részben a társadalmi struktúra átalakulása után is fennmaradhatnak még azok a társadalmi intézmények, amelyek részben tovább éltetik a múltbeli struktúrának megfelelő rendi rétegződést. Következésképpen, ha olyan időszakban vizsgáljuk a társadalmi struktúra és a rendi rétegződés összefüggését, amikor az új struktúra még nem volt képes megszüntetni a korábbi struktúrának megfelelő rendi rétegződést és kialakítani saját rendiségét, jelentős ellentmondásokat is felfedezhetünk a két társadalmi tagolódás között. Ez volt jellemző a Weber korabeli német társadalomra is, és Weber főleg ezért nem látott szoros összefüggést az osztályhelyzet és a rendi helyzet között. A két világháború közötti Magyarország „kettős társadalomszerkezetét” is tulajdonképpen úgy értelmezhetjük mint az adott társadalmi struktúra és a múltbeli társadalmi struktúrát tükröző rendi rétegződés ellentmondását (vö. Erdei 1976). Az úgynevezett „rendszerelváltás” körül, az 1990-es évek elején a magyar társadalomra nagyrészt ugyanez volt jellemző, bár viszonylag rövid idő alatt kialakult az új struktúrának nagyjából megfelelő rendi rétegződés, ami a 2010-es években részben átalakult és napjainkban is átalakulóban van.

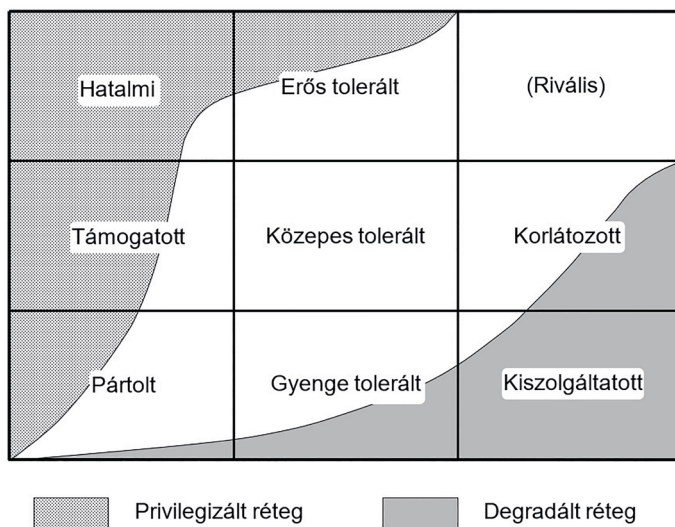
Mint fentebb említettem, a rendi rétegződés fogalma olyan általános fogalom, amely elvileg bármilyen társadalmi csoport elemzésére szolgálhat. Ilyen értelemben a modern társadalom rendi rétegződéséről is beszélhetünk, valamint a rendi rétegződést általában megtalálhatjuk a viszonylag kisebb társadalmi csoportokban (pl. a társadalmi szervezetekben vagy a kisebb területi társadalmi csoportokban) is. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy rendi rétegződés elvileg nem alakulhat ki belsőleges társadalmi viszonyok alapján, és így belsőleges hatalmi viszonyok alapján sem. Belsőleges társadalmi viszonyok között ugyanis elvileg egyetlen egyén vagy csoport sem lehet olyan társadalmi helyzetben, amely aktuálisan lehetővé tenné számára a rendi jellegű intézményes szabályok kialakítását, illetve az intézményes szabályok valóságos érvényességi köreinek rendi természetű megváltoztatását. Tehát rendi rétegződés elvileg csupán külsőleges társadalmi viszonyok, pontosabban külsőleges hatalmi viszonyok alapján alakulhat ki, és ilyen viszonyok alapján elvileg szükségszerűen kialakul.⁵

A következőkben tehát olyan társadalmi csoportot, illetve társadalmat adottunk véve elemezzük a társadalmi struktúra és a rendi rétegződés összefüggését, amelyben külsőleges társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül külsőleges hatalmi viszonyok vannak. Felfogásom szerint a társadalmi társulások ilyen természetűek, bár a hatalom az egyének bizonyos körei szem-

pontjából a társulásokban is lehet belsőleges, azonban ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom.⁶ Társadalmi társulás – a társadalmi élet szféráját tekintve – az állami (vagy nemzeti) társadalom, és e társadalmon belül például a vállalat vagy az üzem (az alkalmazottak szempontjából), az egyetem, de valójában nagyrészt a szakszervezet vagy a politikai párt is.

Amennyiben tehát feltételezzük, hogy a rendi rétegződés az adott társadalmi struktúrát tükrözi, meghatározott társadalmi struktúrának meghatározott rendi rétegződés felel meg. Itt kell hívnom a figyelmet arra, hogy egy korábban közölt tanulmányban sajátos értelemben határoztam meg a társadalmi struktúra fogalmát, a társadalmi osztály fogalmával összefüggésben (Farkas 2019). Eszerint *társadalmi osztálynak* nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét, és elvileg a tipikus társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól (hatalmi osztály, kiszolgáltatott osztály, pártolt osztály, közepes tolerált osztály stb.). A társadalmi osztály fogalmára is támaszkodva, a következőképpen határoztam meg a társadalmi struktúra fogalmát. A *társadalmi struktúra* az adott társadalmi csoportot alkotó társadalmi osztályok, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyok sajátos összessége. Eszerint a társadalmi struktúra fogalma leegyszerűsítve fejezi ki az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzetét, kiemelve e viszonyok és helyzetek leglényegesebb vonásait.

A társadalmi struktúra és a rendi rétegződés közötti összefüggések elemzésében olyan társadalmi csoportot veszünk adottnak, amelynek társadalmi struktúrájában valamennyi fő társadalmi osztály megtalálható, a rivális társadalmi osztály kivételével. A fentebb hivatkozott tanulmányban említettem, hogy egy adott társadalomban esetleg létezhetnek párhuzamos társadalmi helyzetek és szélső társadalmi helyzetek szerinti osztályok is. Azonban ezektől a társadalmi osztályoktól itt azért is eltekinthetünk, mert e körben a rendi rétegződést nem magyarázhatjuk a hatalmi társadalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi viszonyok alapján.

1. ábra: A társadalmi struktúra és a rendi rétegződés összefüggése

Az 1. ábrán azt szemléltetem, hogy a különböző társadalmi helyzetekben lévő egyének, illetve a különböző társadalmi osztályok tagjai milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző rendi rétegekbe.⁷ Mint fentebb már említettem, rendi rétegződés elvileg csupán külsőleges társadalmi viszonyok, pontosabban külsőleges hatalmi viszonyok között alakulhat ki, és ilyen viszonyok között elvileg szükségszerűen kialakul. *A társadalmi helyzet, illetve a társadalmi osztályhelyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők, illetve az adott társadalmi osztály tagjai milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző – a privilegizált, a normatívált vagy a degradált – rendi rétegekbe.* A szóban forgó ábra szerint olyan értelemben nem tételezek fel egyértelmű összefüggést a társadalmi struktúra és a rendi rétegződés között, hogy meghatározott társadalmi osztályok meghatározott rendi rétegeknek felelnek meg. A társadalmi struktúra azonban alapvetően meghatározza a rendi rétegződést.

(A rendi rétegződés meghatározottsága: A társadalmi osztályok és a rendi rétegek) Széles körben elfogadott az e kérdéssel foglalkozó szakirodalomban, hogy a privilégiumok a társadalmi erőhöz, illetve a hatalomhoz kapcsolódnak, tehát akik társadalmi erővel, illetve hatalommal rendelkeznek, eleve azok a privilegizáltak. Például Twine és Gardener (2013) szerint „... a privilégium az erővel szinonim. A privilégium bármilyen említése azt jelenti, hogy egy csoport vagy egyén erőt gyakorol egy másik felett” (8). Coleman (1990, 286–287) szerint akik jelentősebb erővel rendelkeznek, azokat kisebb valószínűséggel szankcionálják (negatív szankciókkal), és kevésbé hajlamosak a szabályoknak megfelelően cselekedni. Bailey (1998, 108–109, 112) felfogása szerint a privilégiumok által nyújtott előnyök rendszeresen az uralkodó (dominant) társadalmi csoport tagjai számára biztosítottak, azonban az uralkodó csoport privilégiumai kiterjeszthetők az adott csoporton kívüli egyénekre is. Felfogásom szerint a privilégiumokat egymással összefüggésben határozzák meg a társadalmi erőviszonyok és az érdekvizonyok, és így a jelentős társadalmi erővel nem rendelkező egyének is lehetnek bizonyos mértékben privilegizáltak. Azonban először a hatalmi társadalmi osztály rendi rétegződésen belüli elhelyezkedésével foglalkozom.

A hatalmi helyzetben lévő egyének, illetve a hatalmi osztály tagjai általában privilegizált rendi helyzetben vannak és a privilegizált rendi réteghez tartoznak. A hatalmi helyzetben lévők privilégiumait korlátozhatják (1) maguk a hatalmi helyzetben lévők, (2) a hatalmi osztályon kívül lévők szervezetségük vagy egyesülésük révén, valamint (3) külső egyének vagy csoportok, amennyiben ők rendelkeznek az adott intézmények fedezetével. A külsőleges hatalommal rendelkező egyéneknek – társadalmi egyesülésbe vagy hálózatba szerveződve – általában aktuális lehetőségük van arra, hogy privilégiumokat hozzanak létre maguk számára; tehát a hatalmi társadalmi osztály tagjai a rendi rétegződés szerint általában privilegizált rendi helyzetben vannak. Tulajdonképpen külsőleges hatalmi viszonyok között is találhatunk azonban olyan tényezőket, amelyek a hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok privilégiumainak a kialakulását és fennmaradását korlátozhatják.

Egyrészt a hatalmi helyzetben lévők önmagukat is korlátozhatják a privilégiumok kialakításában, részint közvetlenül jól felfogott érdeükben, amennyiben a nagymértékű rendi egyenlőtlenségek következtében már nem lennének képesek fenntartani a funkcionális együttműködés szükséges minimumát a degradált rendi helyzetben lévőkkel; részint esetleg erkölcsi megfontolásból, amennyiben a körükben kialakult társadalmi erkölcs a rendi egyenlőtlenségek korlátozását igénylő hosszú távú érdeket tükrözi. Például a szocialista Kínában Mao elfogadta a privilegizált „osztály” létezését, de bizonyos vonatkozásokban korlátozni akarta az adott osztály tagjainak a privilégiumait (Yao 2002, 284). Magyarországon a rendszerváltás előtt az állampárt felső vezetése, a néptömegek

elégedetlenségének fokozódásától tartva, kampányt indított a párt- és államapparátuson belüli, a korábban nagyobb mértékben megengedett korrupció visszaszorítására. Ez a törekvés azonban kevés sikerrel járt, mert ugyanakkor más tényezők épp a privilégiumok növelése irányába hatottak.

Másrészt, a hatalmi osztály tagjainak privilégiumait bizonyos mértékben a hatalmi osztályon kívül lévő egyének is korlátozhatják, bizonyos fokú szervezettségük vagy társadalmi egyesülésük révén, amennyiben a hatalmi osztály tagjainak a hatalma nem tisztán külsőleges hatalom. Harmadrészt, amennyiben a hatalmi osztály tagjainak hatalma bár külsőleges, de részben nem független, hanem delegált hatalom, az adott társadalmi csoporton kívüli egyének és csoportok is korlátozhatják a privilégiumok, illetve általában a rendi egyenlőtlenségek kialakulását, amennyiben ők rendelkeznek a hatalmat létrehozó intézmények fedezetével. Például egy gazdasági szervezet, szervezeti egység vezetői részben önmagukra, részben a beosztottakra vonatkozóan nem alakíthatnak ki korlátlanul olyan rendi jellegű nem-formális intézményes szabályokat, amelyek ellentmondanak a jogszabályoknak, amennyiben a beosztottak ügyük érdemi elbírálásának reményében fordulhatnak a felsőbb vezetőkhez vagy végül a bírósághoz jogorvoslatért.

Privilegizált rendi helyzetek elvileg csak a hatalmi helyzetben lévők szándéka és/vagy hallgatólagos beleegyezése eredményeként jöhetnek létre, azonban privilégiumok nem csak a hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok körében alakulhatnak ki. Úgy tűnik, hogy két alapvető feltétele van annak, hogy a hatalmi osztály tagjainak a körén kívül privilegizált rendi helyzetek kialakuljanak és tartósan fennmaradjanak. Az egyik feltétel, hogy a hatalmi helyzetben lévőknek hatalommal kell rendelkezniük azok felett, akiknek a rovására a privilégiumok nyújtása történik. Másol, a privilegizált helyzet meghatározásánál említettem ugyanis, hogy a privilegizált rendi helyzet feltételezi a degradált helyzetet, és a privilégiumok nyújtása a privilégiumokkal nem rendelkezők, különösen a degradált helyzetben lévők rovására történhet (Farkas 2013, 281–282; 2017, 79–80). Privilegizált rendi helyzet így csak annyiban tartható fenn, amennyiben védett a normatívált és különösen a degradált helyzetben lévők ellentétes érdekérvényesítési törekvéseivel szemben, és ezt a védettséget a hatalmi helyzetben lévők nyújthatják. A hatalmi helyzetben lévők körén kívüli privilegizált rendi helyzetek létrejöttének és tartós fennmaradásának másik alapvető feltétele a privilégiumokat közvetlenül élvező egyén vagy csoport és a hatalmi helyzetben lévők közötti részleges vagy átfogó, de tartós érdekazonosság vagy érdekegybeesés.

Az előző bekezdésben említett két tényezővel összefüggésben, a hatalmi osztály tagjain kívül jelentős privilégiumokat találunk még azokban a társadalmi helyzetekben, amelyekre jellemző a viszonylag jelentős társadalmi erő és/vagy a hatalmi helyzetben lévőkhez fűződő érdekazonosság vagy érdekegybeesés. E privilégiumok nagyrészt a másol (Farkas 2019) tárgyalt hatalmi társadalmi hálózat és a hűségi társadalmi hálózat révén, és jellemzően e hálózatok tagjainak a körében alakulnak ki. *A hatalmi osztály tagjain kívül – a társadalmi erőviszonyok és az azonossági vagy egybeesési érdekvizonyok által meghatározottan – a legnagyobb valószínűséggel a támogatott osztály, majd az erős toleráns és a pártolt társadalmi osztály tagjai körében találunk jelentős privilégiumokat, illetve részben ezen osztályok tagjai tartoznak a privilegizált rendi rétegbe.*

A támogatott és a pártolt társadalmi osztály tagjainak privilégiumait főleg azoknak az érdekösszetevőknek a vonatkozásában fedezhetjük fel, amelyekben érdekazonosság vagy érdekegybeesés jött létre köztük és a hatalmi helyzetben lévők között. Ennek magyarázata azokban a funkciókban rejlik, amely funkciókat e privilégiumok ellátnak a hatalmi helyzetben lévők számára. A hatalommal nem rendelkező egyének és

csoportok privilégiumainak egyrészt az a funkciója, hogy érdekeiket nagyobb mértékben tudják érvényesíteni azokban a vonatkozásokban, amelyekben a hatalmi helyzetben lévők érdekeinek az érvényre jutását is szolgálják. Másrészt, e privilégiumok kialakítása vagy megengedése révén a hatalmi helyzetben lévők részben mentesülnek attól, hogy ellentételezzék a számukra nyújtott szolgáltatásokat, mivel ezt az ellentételezést tulajdonképpen azokra hárítják át, akik degradált rendi helyzetbe kerülnek. Harmadrészt, a rendi egyenlőtlenségeknek jelentős szerepük van a hatalmi helyzetben lévők hatalmának megőrzésében is, de e kérdéssel majd később foglalkozok.

Az erős tolerált társadalmi osztály tagjainak a privilégiumai részben abból fakadnak, hogy köztük és a hatalmi osztály tagjai között – az egyének szintjén – közel kiegyenlítették az erőviszonyok, amelyek az érdekek bizonyos összetevői tekintetében részleges egyezségekre vagy megállapodásokra vezethetnek. A szóban forgó – kifejezetten megfogalmazott vagy csupán hallgatólagos – egyezségekre vagy megállapodások értelmében az erős tolerált helyzetben lévő egyének bizonyos privilégiumokat élvezhetnek, szintén főleg a degradált helyzetben lévő egyének és csoportok rovására, és cserébe a toleráltak is elfogadják a hatalmi helyzetben lévő egyének – mások szemszögéből nézve – hatalmi helyzetét.

A közepes tolerált társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok, azaz a közepes tolerált társadalmi osztály tagjai a rendi rétegződést tekintve minden valószínűség szerint a normatívált rendi rétegbe sorolhatók. Bár rivális társadalmi osztály általában nem létezik, megjegyzem, hogy rivális társadalmi helyzetekben elvileg nem alakulhatnak ki rendi jellegű megkülönböztetések. Akkor sem tekinthetjük privilegizált helyzetnek a rivális helyzetűek rendi helyzetét, ha az ilyen társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok esetleg megtehetik, hogy semmibe vegyenek bizonyos intézményes szabályokat. A privilegizált rendi helyzet ismérve ugyanis eleve az, hogy az ilyen helyzetben lévők úgy térhetnek el a másokra nézve érvényes intézményes szabályoktól, hogy eközben nem minősülnek szabálysértőknek, hiszen rájuk nézve más szabályok vonatkoznak. Az elméleti modellben azonban eltekintettünk attól, hogy a rivális helyzetben lévő egyének és csoportok valójában maguk is rendelkezhetnek hatalommal a társadalom tagjainak egy része felett, és e hatalmuk már privilégiumok forrása is lehet.

A degradált rendi helyzetek kialakulását alapvetően szintén a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, illetve csoportokhoz, azaz a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi viszonyok határozzák meg. Egyrészt, a privilégiumok és a privilegizált helyzetek szándékos kialakítása eleve magával vonja a diszkriminációk és a degradált rendi helyzetek kialakulását.⁸ Másrészt, a hatalmi helyzetben lévők általában külön intézményes szabályokat, és e szabályok révén különböző hátrányos megkülönböztetéseket léptetnek életbe azokkal az egyénekkal és csoportokkal szemben, akikre hatalmuk kiterjed, és akiknek az érdekei ellentétesek az előbbiekéval.

Az egyenlőtlen társadalmi erőviszonyok és az ellentétes érdekviszonyok által meghatározottan a legnagyobb valószínűséggel a kiszolgáltatott, valamint ezen túlmenően a korlátozott és a gyenge tolerált társadalmi osztály tagjai vannak kitéve a diszkriminációnak, és a legnagyobb valószínűséggel ezen osztályok tagjai tartoznak a degradált rendi rétegbe. A szóban forgó egyénekkal és csoportokkal szembeni diszkrimináció rendeltetése egyrészt az, hogy a másik oldalon lehetővé tegyék a privilégiumok kialakulását. Fentebb hangsúlyoztam ugyanis, hogy a privilegizált helyzet eleve feltételezi a degradált helyzetet, és meghatározott egyének és csoportok számára privilégiumok nyújtása csak más egyének és csoportok rovására történhet. Másrészt az, hogy gátat vessenek a hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok érdekeivel ellentétes érdekek érvényesülésének.

Különbséget tehetünk a társadalmi diszkrimináció következő típusai között: a közvetlenül érdek által motivált diszkrimináció, a közvetlenül nem szándékos „statisztikai diszkrimináció” és a közvetlenül előítélet által motivált diszkrimináció között. Felfogásom szerint azonban végső soron mindhárom típus érdekek által meghatározott diszkrimináció, amennyiben társadalmi diszkriminációról van szó. Egyrészt, a diszkrimináció legfőbb típusát a közvetlenül érdek által motivált diszkrimináció képezi. Másrészt, az úgynevezett „statisztikai diszkrimináció” érdekmotivált cselekvés nem szándékolt következménye.⁹ Harmadrészt, a közvetlenül érdek által motivált diszkrimináció kialakításának és fenntartásának az elősegítésére és indoklására alakulnak ki hosszabb távon olyan előítéletek, amelyek kialakulásukat követően már a diszkrimináció viszonylag önálló motívumait is képezhetik.

Máshol (Farkas 2019) rámutattam arra, hogy a társadalmi struktúra a valóságban általában összetett. A viszonylag kisebb társadalmi csoportok struktúrái és az átfogó társadalmi csoport struktúrája általában egymással szorosan összefonódva léteznek. Tehát a valóságban általában a rendi rétegződés sem egy egységes társadalmi struktúra által meghatározott rétegződés. A viszonylag kisebb társadalmi csoportokon belüli rendi rétegződést egymással összefüggésben határozzák meg a kisebb csoportok struktúrái és az átfogó társadalmi csoport struktúrája. Azaz, ha feltételezzük, hogy az átfogó társadalmi csoport átfogó intézményrendszerének a fedezetével rendelkező egyének (jellemzően főleg a hatalmi osztály tagjai) töreksenek bizonyos vonatkozásokban a rendi egyenlőtlenségek megszüntetésére (pl. a nemek vagy a fajok között), a viszonylag kisebb társadalmi csoportokban az adott vonatkozásokban részben akkor is kialakulhatnak és fennmaradhatnak a rendi egyenlőtlenségek.

(A társadalmi elzárkózás és kizárás) Weber szerint, ha a társadalmi javak azon mennyiségéhez képest, amelyek megszerzése érdekében áll az egyének adott körének, a javak viszonylag szűkösen állnak összességében rendelkezésre, a résztvevőknek érdeke irányul arra, hogy korlátozzák az adott javakhoz való hozzájutás esélyeit. A szóban forgó korlátozás rendszerint az elzárkózás és a kizárás egymást feltételező folyamatában valósul meg. Weber meghatározása szerint a társadalmi elzárkózás azt jelenti, hogy az egyének adott köre elhatárolódik az adott körön kívül lévő egyénektől és monopolizálja bizonyos társadalmi javakhoz való hozzáférést; valamint ezáltal bizonyos ismertetőjegyeik alapján az egyének másik körét kizárja azon körből, amelynek tagjai hozzájuthatnak az adott javakhoz. Ilyen értelemben az elzárkózás és kizárás folyamata a forrása például a tulajdonnak, céhek vagy más csoportok monopóliumának. Az egyik fél részéről a másik fél kizárására irányuló törekvés ellenállást válthat ki a másik fél részéről, ami arra készteti az előző kör tagjait, hogy valamilyen társulás formájában érdekszövetséget hozzanak létre a kizárás sikeres megvalósítására. Például az okleveles mérnökök létrehozhatnak egy olyan szakmai szervezetet, amely az adott szervezet tagjai részére kizárólagos jogot kíván szerezni bizonyos állások betöltésére (Weber 1992, 38–40).

Parkin a társadalmi elzárkózást összefüggésbe hozza a társadalmi erő (power) eloszlásával, és különbséget tesz a társadalmi elzárkózás két fajtája között. E szerint az elzárkózás egyik és elsődleges fajtája a Weber által is leírt kizárásos elzárkózás, amely a hatalommal (az eredeti szövegben: dominance – F. Z.) rendelkező csoport kísérlete „privilegizált helyzet” biztosítására önmaga számára és egy másik csoport kárára, az alárendelés folyamata révén. A kizárásos elzárkózás szükségszerűen maga után vonja – szándékosan vagy nem szándékosan – a nemkívánatosak, kívülállók vagy alsóbbrendűek csoportjának, osztályának vagy rétegének a létrehozását. Azonban Parkin szerint

elzárkózásnak nemcsak a hatalommal rendelkező fél azon stratégiái tekinthetők, amelyek a másik fél kizárására irányulnak, hanem azok a stratégiák is, amelyeket maguk a kizártak alkalmaznak közvetlen válaszként a kizárásukra. Tehát az elzárkózás másik fajtája a bitorlásos elzárkózás, azaz a hatalomnak alávetettek és „negatívan privilegizáltak” törekvése az ellenállásra és a társadalmi javak nagyobb arányának megszerzésére (a bitorlásra), a hatalommal rendelkező és a kizárást megvalósítani szándékozó féllel szemben (Parkin 1979, 44–45).

A szóban forgó szerző szerint a modern kapitalista társadalomban a kizárás két legfontosabb formája egyrészt a magántulajdon joga, amely a tőkés javára kizárja a munkásokat a termelési eszközök birtoklásából; másrészt az egyetemi vagy szakmai képezések, bizonyítványok, amelyek korlátozzák a munkamegosztás fontos pozícióiba történő belépéseket (Parkin 1979, 47–48, 53–54). A bitorlás jellemző formája például a munkások sztrájkja, az alávetett etnikai vagy faji csoportok tüntetése bizonyos jogok elnyerése érdekében (74). A kizárásos elzárkózás főleg jogilag meghatározott módon valósul meg (pl. tulajdonjog révén vagy állások monopolizálása adott képzéssel rendelkezők által), a bitorlásos elzárkózás viszont jellemzően összetartást igényel, és bár nem feltétlenül jogellenes, de gyakran nem egészen felel meg a jónak (98–99).

Mint fentebb említettem, Parkin különbséget tesz a kizárásos elzárkózás és a bitorlásos elzárkózás között. Azonban – felfogásom szerint – részben félrevezető a kizárásos elzárkózás fogalmához nagyrészt hasonló értelemben bitorlásos elzárkózásról beszélni. Ugyanis hatalommal rendelkező és mások kizárását sikeresen megvalósító egyének köréhez való csatlakozás érdekében áll az e körön kívül lévő egyéneknek, és az előbbi egyének elzárkózása az utóbbiak kizárására irányul. A kizárt egyének köréhez történő csatlakozás viszont nem áll érdekében a kizárást megvalósító egyéneknek. Tehát a kizártak elzárkózása a kizárást megvalósító egyénektől társadalmi szempontból értelmetlen, és így inkább a kizártak kényszerű elszigeteltségéről, mint elzárkózásáról beszélhetünk.¹⁰

Murphy szerint az elzárkózás-elmélet fent említett változatai nem járulnak hozzá kielégítően a hatalom (domination) mélystruktúrájának a megértéséhez. E hiányosság kiküszöbölésére felfogása szerint különbséget kell tenni a kizárás elsődleges, másodlagos és esetleges formája között. A kizárás elsődleges formája az állam jogi (és végső soron katonai) apparátusa által támogatott kizárás, amely a fő meghatározó tényezője az erőforrásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférésnek vagy a hozzáférés hiányának. A kapitalista társadalomban az elsődleges kizárás egyik legfőbb példája a magántulajdon. A kizárás másodlagos formáját a lehetőségek monopolizálására vonatkozó olyan szabályok képezik, amelyek közvetlenül a kizárás elsődleges formájából erednek. Ilyenek például a képzettségi követelmények bizonyos állások betöltéséhez, vagy olyan szabályok, amelyek bizonyos fajok, etnikumok, vallási csoportok kizárására irányulnak. Végül a kizárás esetleges formái nem közvetlenül az elsődleges formából erednek, de közvetve függenek az elsődleges kizárási formától. A kizárás esetleges formáinak tekinthetők például többnyire a szakképzettség bizonyítványok és az engedélyekre vonatkozó követelmények (Murphy 1988, 70–72).

A Weber által, valamint ehhez kapcsolódva Parkin és Murphy által meghatározott értelemben vett társadalmi elzárkózás és kizárás nem feltétlenül hoz létre vagy érvényesít olyan társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyeket én rendi egyenlőtlenségeknek nevezek. Ilyen tág értelemben az elzárkózás és a kizárás fogalma általában vonatkozik arra, hogy kik tartoznak és kik nem tartoznak olyan társadalmi intézmények érvényességi köreibe, amelyek kedvezőek az adott intézmények érvényességi köreibe tartozó egyének számára; valamint arra, hogy az adott intézmények által meghatározottan kik rendelkeznek és kik nem rendelkeznek bizonyos társadalmi jogosultságokkal.

Meghatározásaim szerint rendi helyzetekről, rendi egyenlőtlenségekről és rendi rétegződésről bizonyos értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest, illetve e szabályrendszerben elfoglalható intézményes helyzetekhez képest beszélhetünk. Tehát a szóban forgó fogalmakat tágan értelmezve, az olyan elzárkózás és kizárás, amely a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek megfelelő intézményes helyzeteket hoz létre, és e szabályrendszernek megfelelő jelenségeket idéz elő, nem hoz léte és nem érvényesít rendi egyenlőtlenségeket és rendi rétegződést. Például a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek esetleg megfelelnének a magántulajdonra vagy a szakképzettségi követelményekre vonatkozó adott formális szabályok, és az e szabályoknak megfelelő cselekvések.

Tehát az elzárkózás és kizárás Weber – majd Parkin és Murphy – által meghatározott fogalma nem értékelő fogalom, amennyiben nem tekintünk szinte minden társadalmi egyenlőtlenséget rossznak. A szóban forgó fogalmak mai alkalmazását tekintve, ilyen értékmentes fogalomként használja például Bol és Drange (2017) a társadalmi elzárkózás fogalmát, amikor a foglalkozási elzárkózás bizonyos formáinak (az engedélyezésnek, az oktatási bizonyítványoknak és tanúsítványoknak, valamint a szakszervezeti szervezethez tartozásnak) a hatását vizsgálják az egyes foglalkozásokban elérhető átlagos bérekre. Azonban a mai társadalomtudományi irodalomban a szerzők többnyire értékelő fogalmakként használják a szóban forgó fogalmakat, és rossznak (nemkívánatosnak, méltánytalannak, igazságtalannak stb.) tartják a társadalmi elzárkózást és/vagy a kizárást. Például Fraser (2010, 364–366) felfogása szerint a társadalmi kizárás az igazságtalanság egyik fajtája. Azt állítja, hogy a társadalmi kizárás nagyon igazságtalan, mert a társadalmi életben való részvételi egyenlőség, illetve – a társadalmi élet adott területén – egyáltalán a részvétel tagadását fejezi ki.

Én a weberi felfogáshoz képest viszonylag szűkebb értelemben és eleve rendi természetű létező vagy jelenség kifejezésére használom a társadalmi elzárkózás és a kizárás fogalmát. Ilyen értelemben a szóban forgó fogalmak értékelő fogalmak, azaz e fogalmak nem önmagában a valóságot fejezik ki, hanem az intézményes (vagy kvázi-intézményes) szabályok érvényességi köreinek és a javakhoz történő hozzájutás esélyeinek a korlátozását a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez viszonyítva értékelik. *Szűkebb értelemben társadalmi elzárkózásnak nevezzük az egyének adott körének intézményes vagy kvázi-intézményes elhatárolódását az adott körön kívüli egyénektől annak érdekében, hogy az előbbi egyének kizárólagosan és a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek ellentmondva, nagyrészt az adott körön kívüli egyének társadalmi kizárásával jussanak hozzá bizonyos társadalmi javakhoz.*

A fenti meghatározás szerint a társadalmi elzárkózás és a társadalmi kizárás eleve rendi természetű, privilégiumot és diszkriminációt hoz létre és/vagy privilégiumot és diszkriminációt érvényesít. Ilyen lehet például az, ha az adott társadalmi csoport hatalmi és hűség-hálózatát alkotó egyének köre elzárkózik az e körön kívül lévő egyénektől; a maguk számára tartják fenn a vezetői és a jobb beosztotti állásokat, csak az adott körhöz tartozók juthatnak pályázati támogatásokhoz és másokat ezentúl elzárják.

A társadalmi elzárkózás és kizárás folyamata közrejátsszik egyrészt a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés kialakításában, másrészt a már kialakult rendi rétegződés következményeinek a megvalósításában. A rendi rétegződés kialakulásában játszik szerepet az elzárkózás és kizárás, amennyiben az intézményes vagy kvázi-intézményes érvényességi körei vonatkozásában beszélünk elzárkózásról és kizárásról. Az elzárkózás és kizárás folyamata azonban szerepet játszik a rendi rétegződés következményeinek a megvalósításában is, amennyiben adott rendi rétegződés alapján a társadalmi javakhoz való hozzájutás vonatkozásában beszélünk elzárkózásról és kizárásról.

Az egyének adott körének a társadalmi elzárkózása megnyilvánulhat intézményesen, valamilyen társadalmi csoport létrehozása formájában, vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – kvázi-intézményesen, társadalmi hálózat létrehozása formájában. Azonban az elzárkózást és kizárást az egyéneknek nem feltétlenül az a köre valósítja meg, amelynek tagjai az elzárkózás és kizárás nyertesei. A hatalmi osztály, illetve a hatalmi hálózat nem csupán önmaga elzárkózását valósíthatja meg, hanem főleg ők valósíthatják meg a támogatott és a pártolt helyzetben lévő egyének egy részének az elzárkóztatását is.

Itt teszek röviden említést a rendi rétegződés és a társadalmi elismerés közötti összefüggésről.¹¹ *A társadalmi elzárkózással és kizárással összefüggésben, a társadalmi elismerés és annak hiánya egyrészt hozzájárul a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés kialakításához, másrészt a rendi rétegződés következményeinek a megvalósításához.*

A *TE* tizenegyedik fejezetében rámutattam a rendi helyzet és a társadalmi elismerés közötti főbb összefüggésekre (Farkas 2013, 313–314). Eszerint a társadalmi elismerés főleg két vonatkozásban van összefüggésben a rendi egyenlőtlenségekkel és a rendi rétegződéssel. Egyrészt az intézmények fedezetével rendelkező, valamint általuk az ellenőrzés jogosultságával felruházott további egyének a vizsgált egyének bizonyos tulajdonságainak mint intézményes helyzetalkotó tulajdonságoknak a figyelembevételre, illetve – a vizsgált egyének számára kedvező intézmények esetében – elismerése vagy nem elismerése révén sorolják be az adott egyéneket bizonyos intézményes helyzetekbe, amelyek rendi szempontból tipikusan lehetnek privilegizált, normatívált vagy degradált helyzetek, és ily módon az adott egyéneket besorolják bizonyos rendi rétegekbe. Másrészt az adott rendi rétegek tagjaira valóban érvényesnek tekintett, illetve velük szemben valóban érvényesített szabályok szerint ismerik el az egyének bizonyos tulajdonságait vagy teljesítményeit, és ezekkel összefüggő jogosultságait bizonyos juttatásokra vagy jutalmakra, és eszerint részesítik az adott egyéneket bizonyos juttatásokban vagy jutalmakban.

(A rendi rétegződés következményei) A társadalmi rendi rétegződés által meghatározott főbb jelenségek mint következmények a következők: (1) az adott társadalom teljesítő-képességének romlása, (2) a társadalmi állapotbeli egyenlőtlenségek növekedése, (3) az életmód részbeni módosulása, (4) a társadalmi élet szférájában is jelentős sztereotípiák és előítéletek jelentősebb kialakulása és (5) az adott társadalmi struktúra merevsége.

Weber (1967, 241–255) rámutatott arra, hogy a rendi rétegződés ellentmond a gazdálkodás hatékonyságának. Általánosabb értelemben úgy is fogalmazhatunk, hogy *a rendi rétegződés általában jelentős mértékben rontja az adott társadalom teljesítő-képességét, működésének hatékonyságát.* A rendies társadalomban ugyanis nem létezhet egy olyan általános érvényű intézményes szabályrendszer, amely garantálná egyfelől azt, hogy egyenlően vagy a személyes teljesítő-képességeknek megfelelően osszák el az egyének és csoportok között a teljesítménylehetőségeket, másfelől azt, hogy az elismert teljesítmények a tényleges teljesítményeket tükrözzék. Így például nem az alkalmasság figyelembevételével osztják el az állásokat és a vezetői beosztásokat, nem a szak tudás figyelembevételével osztják el a munkafeladatokat és a munkaeszközöket.

Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén *a rendi rétegződés sajátos megnyilvánulási formája a szabályosnak tekintett korrupció, és a rendi rétegződés nagyrészt a kiterjedt korrupción keresztül rontja a társadalom teljesítő-képességét.* A korrupció fogalmával itt nem kívánok foglalkozni. Ahhoz azonban, hogy rávilágítsak a rendi rétegződés és az adott társadalomban a korrupció szintje közötti összefüggésre, célszerűnek látszik különbséget tenni a nem-normatív és a normatív korrupció között. Nem-normatív

korruptióról akkor beszélünk, amikor a korruptió kölcsönhatásokban részt vevő felek úgy térnek el az intézményes szabályoktól, hogy e szabályok rájuk nézve is érvényesek. Tehát amennyiben szabálysértő magatartásuk az adott intézményes szabályok fedezetével rendelkező egyének tudomására jut, vállalniuk kell az ezzel járó szankciókat. Ezzel szemben *normatív korruptióról* akkor beszélünk, amikor a korrupt magatartású felek úgy térnek el a névlegesen rájuk nézve is érvényes intézményes szabályoktól, hogy valójában rájuk nem vonatkoznak e szabályok, és a korruptnak tekinthető magatartásuk megfelel a rájuk nézve valójában érvényes intézményes (vagy kvázi-intézményes) szabályoknak. Nem-normatív korruptió bizonyos mértékig elvileg is kialakulhat bármilyen társadalomban. Gyakran ugyanis technikailag is megoldhatatlan és igen körülményes lenne olyan ellenőrzés kialakítása, amely képes lenne teljes mértékben kizárni a büntetlenül maradt korrupt cselekvéseket. Normatív korruptió azonban elvileg csupán a rendies társadalomban alakulhat ki, illetve ilyen társadalomban szükségszerűen kialakul.

A következő kérdés, amely felmerül a rendi rétegződés következményeinek a tárgyalása során, hogy a jelentős mértékű rendi rétegződés milyen hatással van a társadalmi állapotrétegződésre.¹² A rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés hiánya természetesen nem eredményez a társadalmi állapotok, illetve a társadalmi javakkal való rendelkezés tekintetében egyenlőséget, amennyiben a valóban érvényben lévő társadalmi intézményrendszer – amely adott esetben megfelel a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek is – eleve egyenlőtlenségeket magában rejtő társadalmi viszonyokat hoz létre. Azonban a rendi rétegződés jelentős mértékben hozzájárul az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez. *Általában az előnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok kerülnek a rendi rétegződésben a privilegizált rendi rétegbe, valamint a hátrányosabb társadalmi helyzetben lévők a degradált rétegbe; ezért a rendi rétegződés tovább növeli a társadalmi struktúra által meghatározott állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket és a társadalmi állapotrétegződést.*

Máshol (Farkas 2013, 280–284; 2017) láthatjuk, hogy a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest a privilégiumok viszonylag kedvezőbb körülményeket teremtenek a privilégiumokat élvező egyének érdekei érvényesítéséhez; a diszkrimináció viszont viszonylag kedvezőtlenebb körülményeket teremt a hátrányosan megkülönböztetett egyének érdekei érvényesítéséhez. Ugyanakkor fentebb rámutattam arra, hogy általában az előnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok élveznek különböző privilégiumokat, és a hátrányosabb társadalmi helyzetben lévők vannak kitéve a diszkriminációnak. Tehát a rendi egyenlőtlenségek az eleve előnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok érdekeinek az érvényesülését még inkább elősegítik, és a hátrányosabb helyzetben lévők érdekeinek az érvényesülését még inkább akadályozzák.

Az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségekre, azaz a társadalmi állapotrétegződésre gyakorolt hatásával összefüggésben a rendi rétegződés hatásai igen sokoldalúak lehetnek. Például a nők egy részével szembeni diszkrimináció arra készítheti a házastársakat, hogy a férj karrierjét hangsúlyozzák, és a feleségnek a házi munka szerepét szánják, ami viszont hatással van a szóban forgó nők későbbi előrelépési esélyeire. A diszkrimináció hatással lehet arra, hogy az adott egyének törekszenek megfelelő szakképzettség elérésére vagy nem, ami viszont hatással van jövőbeli keresetükre. A diszkrimináció (vagy a privilegizálás) hatással van a diszkriminált (vagy privilegizált) egyének gyermekeinek az életére, képzettségére, szokásaira és hajlamaira (pl. England–Lewin 1989, 250–253).

Fentebb említettem, hogy Weber a rendi helyzet és a rend fogalmának meghatározásában a megbecsültségre és az életstílusra (a magyar fordításban: életvitelre) helyezi a hangsúlyt. Felfogásom szerint viszont a rendi helyzetnek nem ismertetőjegye a „rendi

becsület” és az életstílus vagy életvitel. A rendi helyzetnek és a rendi rétegződésnek azonban jelentős következménye a különböző rendi helyzetekben lévő, illetve a különböző rendi rétegekbe tartozó egyének és csoportok erkölcsi megítélése és megbecsültsége, valamint életmódja. *Egyrészt a társadalmi állapotrétegződés közvetítő hatása révén, másrészt a társadalmi elzárkózás és kizárás kiterjesztésével a rendi rétegződés bizonyos mértékben hatással van az egyének és csoportok életmódjára a magán- és a közösségi élet szférájában is.*

A rendi rétegződés egyrészt a társadalmi állapotrétegződés közvetítő hatása révén van hatással az egyének és csoportok életmódjára a magán- és a közösségi élet szférájában. Ugyanis – ahogyan ezt fentebb hangsúlyoztam – a rendi rétegződés tovább növeli a társadalmi struktúra által meghatározott állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket és a társadalmi állapotrétegződést. A jelentősebb mértékű társadalmi állapotrétegződés pedig jelentősebb különbségeket határoz meg az egyének és csoportok életmódjában. Ez az összefüggés azon mechanizmus révén érvényesül, amellyel érdemben a *TE* tizenkettedik fejezetében foglalkoztam (Farkas 2013, 382–383); az említett helyen rámutattam arra, hogy a társadalmi állapot, azaz a társadalmi javakkal való ellátottság nagyrészt meghatározza a magán- és a közösségi életben az egyének magatartását, illetve e vonatkozásban az egyének életmódját.

Másrészt, a feudális rendi rétegződésnek az a jellemző vonása, hogy a társasági érintkezést, különösen a házasságot, az adott rend tagjaira kell korlátozni, a társadalmi struktúrával összefüggésben nagyrészt a modern rendi rétegződésre is jellemző lehet (vö. Weber 1967, 248). Például Britanniában a tizenkilencedik században a felső kör társasága egy összetartó, zárt „rend” volt a (tulajdoni) tőkésosztály magjában, sajátos kulturális szemlélettel, életstílussal és szabályokkal. Intézményes szabályok határozták meg a társaság határait és a társaságba történő belépés feltételeit. Azonban a huszadik században a felső kör zártsága az „újjgazdagokkal” szemben enyhült, és az egységes felső kör helyett különböző felső körök alakultak ki, nagyrészt klubokhoz kapcsolódóan, amelyek a (tulajdoni) tőkésosztály tagjait foglalják magukban (Scott 1992, 94–96, 106–110).

Az elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a társadalmi élet szférája a valóságban nem válik el élesen a magán- és a közösségi élet szférájától, és a privilegizált rendi réteg elzárkózása többé vagy kevésbé a magán- és a közösségi életre is kiterjedhet. A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban a privilegizált rendi réteg tagjai társasági kapcsolataikat jellemzően az egymás közötti kapcsolatokra korlátozzák a magán- és a közösségi élet tipikus területein is. E kapcsolatok elsősorban kapcsolati társadalmi tőkét jelentenek számukra; Tepperman írja például, hogy „a kiterjedt családi- és baráti klikk hatékony tényező (a felső osztály – F. Z.) tagjai helyzetének biztosításában” (Tepperman 1972, 128, idézi Vanfossen 1979, 290). A társasági kapcsolatok révén részben kialakul egy sajátos szubkultúra is a privilegizáltak viszonylag zárt köreiből, amely meghatározott életmódot ír elő az adott körhöz tartozók számára. A degradált rendi réteg körében viszont talán leginkább a velük szemben érzett hasonló hátrányos megkülönböztetések járulhatnak hozzá egy sajátos szubkultúra kialakulásához.

A rendi rétegződés általában jelentős mértékben hozzájárul részben a társadalmi élet szférájában, részben a magán- és a közösségi élet szférájában is létező hamis sztereotípiák és előítéletek kialakulásához. *A rendi rétegződés, valamint az alapjául szolgáló társadalmi struktúra igazolása, kulturális elfogadásának elősegítése érdekében a privilegizált rendi réteg – különösen a hatalmi osztályhoz tartozó – tagjai igyekeznek kialakítani a saját kiválóságukba és a degradáltak hiányosságaiba vetett hitet kifejező hamis sztereotípiákat és előítéleteket.*

A privilegizált helyzethez általában társul a felsőbbrendűség érzése. A privilegizált egyének általában nem ismerik fel, vagy inkább nem ismerik el privilégiumaikat és azt, hogy bizonyos helyzetekhez és társadalmi javakhoz, valamint elismert teljesítményekhez nem személyes érdemeik révén, hanem privilegizált helyzetük révén jutottak (Bailey 1998, 112; Kimmel 2010, 3–8; Lucal 1996; McIntosh 1998; McIntosh 2012; Murray–Smith 1995; Pease 2010, 12–13).

Waters és Waters (2015, 37) értelmezése szerint a weberi felfogás szerinti rendi helyzetek az érdemre vonatkozó ideológiákon alapulnak, amelyek a „közösségben” kialakuló értékekben gyökereznek, és nem a nyers piaci viszonyokban. Ha az általam meghatározott értelemben fogjuk fel a rendi rétegződést, az említett összefüggés inkább fordítva felel meg a valóságnak. Döntően a rendi rétegződés alapján alakulnak ki azok az ideológiák, amelyek e rétegződés kulturális elfogadottságát hivatottak elősegíteni. A privilegizált rendi helyzetben lévők hangsúlyt fektetnek arra, hogy privilégiumaikat elleplezzék, és a privilégiumok révén elért kedvező helyzetüket (pl. jó állásukat vagy vezetői beosztásukat), jó társadalmi állapotukat érdemeiknek, kiválóságuknak tulajdonítsák. Nagyrészt így alakul ki a privilegizáltak „rendi becsülete”, illetve inkább látszólagos, mint valóságos „presztízse”, amelyet azáltal is védelmeznek, hogy az adott körhöz tartozó egyénektől a rendi becsületnek megfelelő nyilvános magatartást várnak el. Másfelől viszont a degradált rendi helyzet általában együtt jár azzal, hogy az e helyzetben lévőket – alapvetően a hatalmi helyzetben lévők által fenntartott ideológiák révén – nagyrészt megfosztják emberi méltóságuktól. Jogfosztottságukat azzal indokolják, hogy nem méltók ezekre a jogokra, vagy ezek a jogok valójában garantálva vannak számukra, csupán emberi hiányosságaik miatt nem tudnak élni az ezek nyújtotta lehetőségekkel.

A rendi rétegződés következményeinek a tárgyalása kapcsán az előítélet fogalmával csak röviden foglalkozom, előítéleten itt eleve negatív előítéletet értve. Fogalmazhatunk úgy, hogy az *előítélet* személyes tapasztalatok nélkül kialakult és/vagy az ezzel ellentétes személyes tapasztalatokkal szemben is tartósan fennmaradó, érzelmileg is jelentős feltételezés, amely szerint az egyének bizonyos ismertetőjegy vagy ismertetőjegyek (pl. faj vagy bőrszín, származás, nem) alapján meghatározható köre eleve rendelkezik bizonyos negatív tulajdonságokkal. Tehát amennyiben egy adott egyén az adott körbe sorolható, rá is jellemzőek az adott negatív tulajdonságok (lásd pl. Allport 1977, 34–40; Duckitt 1992, 9–24; Sibley–Barlow 2016).

Az adott rendi rétegződést tükröző értelmezési keretek és ideológiák nagyrészt előítéletek formájában jelentkeznek. A történetileg kialakult előítéletek ugyanakkor hozzájárulnak a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés újratermeléséhez. A tanulmány második részében említettem ugyanis, hogy a diszkrimináció alkalmazását motiválhatják közvetlenül előítéletek is. Kialakulnak olyan elképzelések, amelyek az előítéletes stigmát viselő egyének alsóbbrendűségét magyarázzák, valamint leírják azokat a veszélyeket is, amelyeket az ilyen egyének jelenléte idézhet elő, valamint indokolják a velük szembeni diszkriminációt (Goffman 1981, 185). Az egyének bizonyos körével szembeni előítéletesség és a velük szemben alkalmazott diszkrimináció helyeslése esetleg éppen azon egyének körében jellemző a legnagyobb mértékben, akik társadalmi osztályhelyzetük szerint a legközelebb állnak az előítéletek és a diszkrimináció által sújtott egyének köréhez. Ennek nagyrészt az a magyarázata, hogy az előbbi egyének – szándékosan vagy nem szándékosan – így szeretnék elhatárolni magukat a diszkriminált egyének adott körétől, és így szeretnék elkerülni azt, hogy őket is az előítéletek és a diszkrimináció által sújtott egyének körébe sorolják, valamint így szeretnék megőrizni vagy növelni önbecsülésüket.

Fentebb hangsúlyoztam, hogy – a társadalmi elzárkózással és kizárással összefüggésben – a társadalmi elismerés egyrészt hozzájárul a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés kialakításához, másrészt a rendi rétegződés következményeinek a megvalósításához. A társadalmi elismerés mértéke vagy az elismerés hiánya hosszabb távon általában hatással van az egyének személyes önbecsülésére is. Egyrészt a privilegizált egyének valójában nem létező pozitív tulajdonságainak vagy teljesítményeinek a hamis elismerése idővel kialakíthatja a fentebb említett felsőbbrendű méltóságérzést. Másrészt a degradált rendi réteghöz tartozó egyének körében – a normatívált elismeréshez képest – az elismerés hiánya kedvezőtlenül érinti az egyének személyes önbecsülését.

Az előítéleteknek és diszkriminációnak tartósan kitett egyének idővel hajlamosak elfogadni, hogy valóban jellemzőek rájuk azok a kedvezőtlen tulajdonságok vagy fogyatékoságok, amelyeket nekik mások tulajdonítanak (Goffman 1981, 188–191). Az elismerés alapvető jelentősége az egyének személyiségének a kialakulása és személyiségük épségének a megőrzése szempontjából; az adott egyének személyiségének egysége és épsége nagyrészt a más egyének részéről tapasztalt elismeréstől függ (Fraser 2003, 10; Honneth 1997a, 98–99, 102, 108; Honneth 1997b, 154, 159). Felfogásom szerint elvileg az általam úgynevezett testiségi és a közösségi elismerés van hatással az egyének személyiségének az épségére. Azonban, mivel a valóságban részben összefonódik a társadalmi és a közösségi elismerés, valójában a társadalmi elismerés is jelentős mértékben befolyásolhatja az egyének személyiségét, illetve személyiségük épségét.

Fentebb láttuk, hogy a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a rendi rétegződést. Azonban a rendi rétegződés visszahat a társadalmi struktúrára a következő értelemben is: *A rendi rétegződés jelentős mértékben hozzájárul a hatalmi társadalmi osztály és az adott társadalmi struktúra tartós fennmaradásához, illetve – a környezet által és/vagy a társadalmi teljesítőképesség által megkívánt változások szempontjából nézve – a társadalmi struktúra merevségéhez.*

Külsőleges hatalmi viszonyok között a hatalmi helyzetben lévő egyéneknek, illetve a hatalmi osztály tagjainak általában számítaniuk kell arra, hogy a hatalmi helyzeten kívül lévő egyének és csoportok kísérletet tesznek a hatalmi helyzetből történő elmozdításukra. Azonban a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés tudatos kialakítása révén a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport elérheti azt, hogy rajta kívül az adott társadalomban az egyének szélesebb körének érdekében áll az előbbiek hatalmának fenntartása. A hatalmi osztály tagjain kívül privilegizált rendi helyzetben lévő egyének és csoportok ugyanis az éppen hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport hatalmának fenntartása révén őrizhetik meg a legnagyobb valószínűséggel privilégiumaikat, már amennyiben nincs esélyük arra, hogy maguk kerüljenek hatalmi helyzetbe.

A hatalmi osztály tagjain kívül lévő egyéneket tekintve, a privilegizált rendi helyzetben lévő – azaz, privilegizált rendi helyzetük mellett támogatót, erős tolerált vagy pártolt társadalmi helyzetben lévő – egyének tehát általában támogatják a hatalommal rendelkező egyént vagy csoportot hatalmi helyzetének megőrzésében. A normatívált rendi rétegtől e tekintetben általában ingatag, illetve tartózkodó magatartás várható. Következésképpen esetleg számbelileg is kisebbségbe, de az erőviszonyokat tekintve még egyesülve, illetve megszerveződve is reménytelen helyzetbe kerülhetnek azok az egyének és csoportok, akik degradált rendi helyzetükből a hatalmi helyzetben lévők leváltása, vagy a külsőleges hatalom részben belsőleges hatalommá való átalakítása révén szabadulhatnak. Amennyiben a viszonylag hátrányosabb helyzetben lévők mégis törekednének az adott hatalmi társadalmi osztály tagjainak a leváltására vagy az egész

társadalmi struktúra jelentős átalakítására, e törekvéseknek a hatalmi helyzetben lévők részben a velük szemben alkalmazott diszkrimináció révén igyekeznek gátat vetni.

(Összefoglalás) E tanulmány első részében először meghatároztam a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát, mielőtt rátértem a rendi rétegződés fő formáinak tárgyalására. Eszerint rendi rétegek nevezünk a hasonló rendi helyzetben lévő egyének összességét. A tipikus rendi helyzeteknek megfelelően a következő tipikus rendi rétegeket különböztetjük meg egymástól: (1) a privilegizált rendi réteg, (2) a normatívált rendi réteg és (3) a degradált rendi réteg. A rendi rétegződés az adott társadalom rendi egyenlőtlenségek szerinti rétegződése, azaz a rendi rétegek rendi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága. A rendi rétegződés három fő formáját különböztettem meg egymástól: a feudális rendi rétegződést, a kaszt-rendszerű rétegződést és a modern rendi rétegződést. Különösen a modern rendi rétegződésen belül célszerű megkülönböztetnünk a formális intézmények által eleve kifejezett és a formális intézmények szabályaitól való eltérésekkel jellemezhető rendi rétegződést.

A tanulmány második részében a rendi rétegződés meghatározottságával foglalkoztam. Rámutattam arra, hogy az adott társadalmi intézmények által meghatározott társadalmi struktúra történetileg maga is alakítja a társadalmi intézményeket, valamint meghatározza az intézményes szabályoktól való jellemző eltéréseket, és hosszabb távon kialakítja, illetve meghatározza az adott társadalmi struktúrának megfelelő rendi rétegződést. A társadalmi helyzet, illetve a társadalmi osztályhelyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők, illetve az adott társadalmi osztály tagjai milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző rendi rétegekbe.

A hatalmi helyzetben lévő egyének, illetve a hatalmi osztály tagjai általában privilegizált rendi helyzetben vannak és a privilegizált rendi réteghez tartoznak. Azonban a hatalmi helyzetben lévők privilégiumainak a kialakulását korlátozhatják bizonyos tényezők. A hatalmi osztály tagjain kívül – a társadalmi erőviszonyok és az azonossági vagy egybeesési érdekviszonyok által meghatározottan – a legnagyobb valószínűséggel a támogatott osztály, majd az erős tolerált és a pártolt társadalmi osztály tagjai körében találunk jelentős privilégiumokat, illetve részben ezen osztályok tagjai tartoznak a privilegizált rendi rétegbe. Az egyenlőtlen társadalmi erőviszonyok és az ellentétes érdekviszonyok által meghatározottan a legnagyobb valószínűséggel a kiszolgáltatott, valamint ezen túlmenően a korlátozott és a gyenge tolerált társadalmi osztály tagjai vannak kitéve a diszkriminációnak, és a legnagyobb valószínűséggel ezen osztályok tagjai tartoznak a degradált rendi rétegbe.

A harmadik részben a rendi rétegződéssel összefüggésben, Max Weber hasonló fogalmait szűkebben értelmezve, a társadalmi elzárkózás és kizárás kérdéseivel foglalkoztam. Szűkebb értelemben társadalmi elzárkózásnak nevezünk az egyének adott körének intézményes vagy kvázi-intézményes elhatárolódását az adott körön kívüli egyénektől annak érdekében, hogy az előbbi egyének kizárólagosan és a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek ellentmondva, az adott körön kívüli egyének társadalmi kizárásával jussanak hozzá bizonyos társadalmi javakhoz. A társadalmi elzárkózással és kizárással összefüggésben, a társadalmi elismerés és annak hiánya egyrészt hozzájárul a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés kialakításához, másrészt a rendi rétegződés következményeinek a megvalósításához.

A tanulmány negyedik részében a rendi rétegződés következményeit tárgyaltam. Hangsúlyoztam, hogy a rendi rétegződés általában jelentős mértékben rontja az adott társadalom teljesítőképességét. Általában az előnyösebb társadalmi helyzetben lévő

egyének és csoportok kerülnek a rendi rétegződésben a privilegizált rendi rétegbe, valamint a hátrányosabb társadalmi helyzetben lévők a degradált rétegbe; ezért a rendi rétegződés tovább növeli a társadalmi struktúra által meghatározott állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket és a társadalmi állapotrétegződést.

Egyrészt a társadalmi állapotrétegződés közvetítésével, másrészt a társadalmi elzárkózás és kizárás kiterjesztésével a rendi rétegződés bizonyos mértékben hatással van az egyének és csoportok életmódjára a magán- és a közösségi élet szférájában is. A rendi rétegződés, valamint az alapjául szolgáló társadalmi struktúra igazolása, kulturális elfogadásának elősegítése érdekében a privilegizált rendi réteg tagjai igyekeznek kialakítani a saját kiválóságukba és a degradáltak hiányosságaiba vetett hitet kifejező hamis sztereotípiákat és előítéleteket. Végül rámutattam arra, hogy a rendi rétegződés jelentős mértékben hozzájárul a hatalmi társadalmi osztály és az adott társadalmi struktúra tartós fennmaradásához, illetve a társadalmi struktúra merevségéhez.

IRODALOMJEGYZÉK

- Allport, Gordon W. 1977: *Az előítélet*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Altonji, Joseph G. – Rebecca M. Blank 1999: Race and Gender in the Labour Market. In Orley Ashenfelter – David Card (eds.): *Handbook of Labor Economics. Volume 3C*. Amsterdam: Elsevier: 3143–3259.
- Bailey, Alison 1998: Privilege: Expanding on Marilyn Frye's Oppression. *Journal of Social Philosophy*, 29(3): 104–119.
- Bol, Thijs – Ida Drange 2017: Occupational Closure and Wages in Norway. *Acta Sociologica*, 60(2): 134–157.
- Bielby, William T. – James N. Baron 1994: Men and Women at Work: Sex Segregation and Statistical Discrimination. In David B. Grusky (ed.): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 606–632.
- Bloch, Marc 1961: *Feudal Society. Volume 2. Social Classes and Political Organization*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Carlton, Eric 1996: *The Few and the Many: A Typology of Elites*. Aldershot: Scholar Press.
- Chan, Tak W. – John H. Goldthorpe 2007: Class and Status: The Conceptual Distinction and Its Empirical Relevance. *American Sociological Review*, 72(4): 512–532.
- Choo, Hae Y. – Myra M. Ferree 2010: Practicing Intersectionality in Sociological Research: A Critical Analysis of Inclusions, Interactions, and Institutions in the Study of Inequalities. *Sociological Theory*, 28(2): 129–149.
- Coleman, James S. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Crompton, Rosemary 2012: *Class and Stratification*. (3rd edn) Cambridge: Polity Press.
- Darity, William, Jr. – Patrick A. Mason 1998: Evidence on Discrimination in Employment: Codes of Color, Codes of Gender. *The Journal of Economic Perspectives*, 12(2): 63–90.
- Davis, Kathy 2008: Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful. *Feminist Theory*, 9(1): 67–85.
- Degen, Cathrine – Katharine Tyler 2017: Amongst the Disciplines: Anthropology, Sociology, Intersection and Intersectionality. *The Sociological Review Monographs*, 65(1): 35–53.
- Dewald, Jonathan 2001: The Aristocracy and Gentry. In Peter N. Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History. Volume 3*. Detroit: Charles Scribner's Sons, 27–38.
- DiTomaso, Nancy – Corinne Post – Rochelle Parks-Yancy 2007: Workforce Diversity and Inequality: Power, Status, and Numbers. *Annual Review of Sociology*, 33(August): 473–501.
- Duby, Georges 1980: *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Duckitt, John 1992: *The Social Psychology of Prejudice*. New York: Praeger Publishers.
- England, Paula – Peter Lewin 1989: Economic and Sociological Views of Discrimination in Labor Markets: Persistence or Demise? *Sociological Spectrum*, 9(3): 239–257.
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság*, 4–5.
- Farkas Zoltán (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283037>

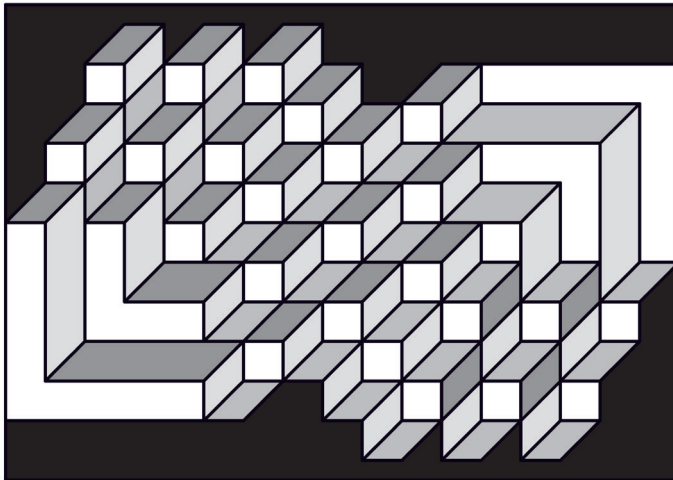
- Farkas Zoltán 2010b: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283151>
- Farkas Zoltán 2011: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283486>
- Farkas Zoltán 2013: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- Farkas Zoltán 2016: Újra a rendi helyzetekről – I. rész. Privilegium és diszkrimináció. *JEL-KÉP*, 3: 93–105. <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2016.3.93>
- Farkas Zoltán 2017: Újra a rendi helyzetekről – II. rész. A rendi helyzet típusai. *JEL-KÉP*, 1: 79–93. <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2017.1.79>
- Farkas Zoltán 2019: A társadalmi struktúra fogalma, összetettsége és a társadalmi hálózatok. *JEL-KÉP*, 2: 101–123. <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.2.101>
- Farkas Zoltán 2020: A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés fogalma és típusai. *Valóság*, 63(5): 24–39.
- Farkas Zoltán 2021: A társadalmi csoport fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 12 (1): 61–80. <https://www.researchgate.net/publication/350134033>
- Fischer, Markus 1992: Feudal Europe, 800-1300: Communal Discourse and Conflictual Practices. *International Organization*, 46(2): 427–466.
- Fraser, Nancy 2003: Social Justice on the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London: Verso, 7–109.
- Fraser, Nancy 2010: Injustice at Intersecting Scales: On ‘Social Exclusion’ and the ‘Global Poor’. *European Journal of Social Theory*, 13(3): 363–371.
- Gerth, Hans H. – C. Wright Mills (trans. and eds.) 1946: *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Ghurye, Govind S. 1933: *Caste and Race in India*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Goffman, Erving 1981: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Grabb, Edward G. 1984: *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists*. Toronto: Holt, Rinehart and Winston of Canada.
- Hechter, Michael 1987: *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles: University of California Press.
- Hechter, Michael 2004: From Class to Culture. *American Journal of Sociology*, 110(2): 400–445.
- Honneth, Axel 1997a: Integritás és megvetés. Az elismerés moráljának alapvetése. In *Elismerés és megvetés: Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 97–108.
- Honneth, Axel 1997b: Elismerés és morális kötelesség. In *Elismerés és megvetés: Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 151–165.
- Kimmel, Michael S. 2010: Toward a Pedagogy of the Oppressor. In Michael S. Kimmel – Abby L. Ferber (eds.): *Privilege: A Reader*. Boulder: Westview Press, 1–10.
- Lenski, Gerhard E. 1966: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill Book Company
- Lenski, Gerhard E. 1999: Hatalom és privilegium. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 302–340.
- List, John A. – Imran Rasul 2011: Field Experiments in Labor Economics. In Orley Ashenfelter – David Card (eds.): *Handbook of Labor Economics. Volume 4A*. Amsterdam: Elsevier: 104–228.
- Lucal, Betsy 1996: Oppression and Privilege: Toward a Relational Conceptualization of Race. *Teaching Sociology*, 24(3): 245–255.
- Mann, Michael 1986: *The Sources of Social Power. Volume I: A History of Power from the Beginning to A. D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, John L. 2009: Formation and Stabilization of Vertical Hierarchies among Adolescents: Towards a Quantitative Ethology of Dominance among Humans. *Social Psychology Quarterly*, 72(3): 241–264. <https://doi.org/10.1177/019027250907200307>
- McIntosh, Peggy 1998: White Privilege and Male Privilege: A Personal Account of Coming to See Correspondences through Work in Women’s Studies (1988). In Margaret L. Andersen – Patricia Hill Collins (eds.): *Race, Class, and Gender: An Anthology*. Belmont: Wadsworth Pub. Co., 94–105.
- McIntosh, Peggy 2012: Reflections and Future Directions for Privilege Studies. *Journal of Social Issues*, 68(1): 194–206.
- Murphy, Raymond 1988: *Social Closure. The Theory of Monopolization and Exclusion*. Oxford: Clarendon Press.
- Murray, Carolyn B. – J. Owens Smith 1995: White Privilege: The Rhetoric and the Facts. In Dean A. Harris (ed.): *Multiculturalism from the Margins: Non-Dominant Voices on Difference and Diversity*. Westport: Bergin & Garvey, 139–153.

- Nilsson, Angela – John Wrench 2009: Ethnic Inequality and Discrimination in the Labour Market. In Karen Kraal – Judith Roosblad – John Wrench (eds.): *Equal Opportunities and Ethnic Inequality in European Labour Markets. Discrimination, Gender and Policies of Diversity*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 23–46.
- Pager, Devah – Bart Bonikowski – Bruce Western 2009: Discrimination in a Low-Wage Labor Market: A Field Experiment. *American Sociological Review*, 74(5): 777–799.
- Pager, Devah – Hana Shepherd 2008: The Sociology of Discrimination: Racial Discrimination in Employment, Housing, Credit, and Consumer Markets. *Annual Review of Sociology*, 34 (August): 181–209.
- Parkin, Frank 1979: *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: Tavistock Publications
- Pease, Bob 2010: *Undoing Privilege. Unearned Advantage in a Divided World*. London and New York: Zed Books.
- Phillips, Damon J. – Ezra W. Zuckerman 2001: Middle-Status Conformity: Theoretical Restatement and Empirical Demonstration in Two Markets. *American Journal of Sociology*, 107(2): 379–429.
- Piore, Michael J. 1994: The Dual Labor Market: Theory and Implications. In David B. Grusky (ed.): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 359–361.
- Reskin, Barbara 1993: Sex Segregation in the Workplace. *Annual Review of Sociology*, 19(August): 241–270.
- Révész T. Mihály 1994: A középkor ítélkező közhatalmi tevékenysége. In Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 85–105.
- Ridgeway, Cecilia L. 2014: Why Status Matters for Inequality. *American Sociological Review*, 79(1): 1–16.
- Scott, John 1992: *Who Rules Britain?* Cambridge: Polity Press.
- Scott, John 2002: Social Class and Stratification in Late Modernity. *Acta Sociologica*, 45(1): 23–35.
- Sibley, Chris G. – Fiona Kate Barlow 2016: An Introduction to the Psychology of Prejudice. In (eds.): *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–20.
- Tepperman, Lorne 1972: The Natural Disruption of Dynasties. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 9(2): 111–133.
- Twine, France Winddance – Bradley Gardener 2013: Introduction. In (eds.): *Geographies of Privilege*. New York and London: Routledge, 1–16.
- Vanfossen, Beth E. 1979: *The Structure of Social Inequality*. Boston: Little, Brown and Company.
- Waters, Tony – Dagmar Waters (eds and translators) 2015: The Distribution of Power Within the Gemeinschaft: Classes, Stände, Parties. In: *Weber's Rationalism and Modern Society. New Translations on Politics, Bureaucracy, and Social Stratification*. New York: Palgrave Macmillan, 37–58.
- Weber, Max 1967: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max 1978a: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume I*. (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich) Berkeley: University of California Press.
- Weber, Max 1978b: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume II*. (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich) Berkeley: University of California Press.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max 1992: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wegener, Bernd 1992: Concepts and Measurement of Prestige. *Annual Review of Sociology*, 18(August): 253–280.
- Yao, Shuntian 2002: Privilege and Corruption. The Problems of China's Socialist Market Economy. *American Journal of Economics and Sociology*, 61(1): 279–299.
- Zhou, Xueguang 2005: The Institutional Logic of Occupational Prestige Ranking: Reconceptualization and Reanalyses. *American Journal of Sociology*, 111(1): 90–140.
- Zlinszky János 1994: A feudális állam és jog történetéhez. In Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 51–84.

JEGYZETEK

1 Az emberi élet, különösen a közösségi és a társadalmi élet szférájáról lásd: Farkas 2010b, 235–242. 2 Ezt a 2. szempontot a társadalmi rétegződésről írt cikkben (Farkas 2020) nem emeltem ki. Az intézmény fedezetének a fogalmáról lásd: Farkas 2010a, 284–285. 3 A társadalmi csoport fogalmáról lásd: Farkas 2021.	4 A heterogén társadalom fogalmáról lásd: Farkas 2010b, 269–271. 5 A külsőleges és a belsőleges hatalomról lásd: Farkas 2011, 242–253; a külsőleges és a belsőleges társadalmi viszonyokról lásd: Farkas 2013, 50–53, 95–136. 6 A társadalmi társulás fogalmáról lásd: Farkas 2021, 71.

- 7 Az erre vonatkozó feltételezéseket a tisztán elméleti megfontolások mellett részben mindennapi tapasztalataimra és eredetileg (az 1980-as években) részben empirikus üzemszociológiai kutatásaimra támaszkodva alakítottam ki.
- 8 Egyes szerzők hangsúlyozzák a privilégiumok és a diszkrimináció szoros összefüggését. E szerint, ha meg akarjuk érteni a diszkrimináció kialakulását, elemeznünk kell a privilégiumok létrehozását és fennmaradását (Bailey 1998, 104; Pease 2010, 3–6).
- 9 Főleg a közgazdászok nevezik statisztikai diszkriminációnak a diszkrimináció olyan formáját, amikor a diszkriminációt megvalósító fél érdekmotiváltan cselekszik, és racionális döntése során – az adott egyénről hiányos információkkal rendelkezve – eleve feltételezi, hogy az adott egyén olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amely tulajdonságokat általában feltételez azon csoport tagjairól, ahová az adott egyént sorolja, és az adott egyént ez alapján részesíti kedvezőtlenebb elbánásban (Altonji–Blank 1999, 3168, 3181–3183; Bielby–Baron 1994, 607; Darity–Mason 1998, 83; England–Lewin 1989, 241; List–Rasul 2011, 157; Nilsson–Wrench 2009, 38; Pager–Bonikowski–Western 2009, 779; Pager–Shepherd 2008, 193; Piore 1994, 359; Reskin 1993, 254).
- 10 Más kérdés az, hogy ha a kizártak társadalmi egyesülést vagy társulást hoznak létre kizárásuk enyhítése vagy megszüntetése érdekében, lehetőség szerint meg kell akadályozniuk azt, hogy a kizárást megvalósító fél megbízottai, informátorai, bajkeverői bekerüljenek az adott egyesülésbe vagy társulásba.
- 11 Az elismerés és különösen a társadalmi elismerés fogalmáról lásd: Farkas 2013, 301–314.
- 12 Mint már említettem, egy másik tanulmányban, a társadalmi egyenlőtlenségek típusainak vagy formáinak megfelelően, megkülönböztettem egymástól a társadalmi rétegződés három típusát: a társadalmi helyzetrétegződést, a társadalmi állapotrétegződést és a társadalmi rendi rétegződést (Farkas 2020).

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv forrásainak területi eloszlása

(Bevezetés) Magyarország és további 9 ország csatlakozott 2004-ben az Európai Unióhoz, ezáltal elérhetővé váltak az előcsatlakozási alapokon kívül a fontosabb, felzárkózást segítő források is. A Szovjetunió felbomlása előtt Magyarország már együttműködési megállapodást kötött az Európai Közösséggel, ami a kelet-közép-európai országok közötti kereskedelmet segítette. Majd 1989-ben elhatározták a közösség tagjai, hogy Lengyelország és Magyarország gazdasági felzárkózásának elindítása céljából megalapítják a PHARE-programot. A következő lökést a közösséghez való csatlakozás felé a Szovjetunió széthullása jelentette, ami lehetővé tette, hogy a V4-es országok társulási szerződést írjanak alá, mely előirányozta egy lehetőségét annak, hogy később Magyarország is teljes körű tagjává váljon a nyugat-európai fejlett gazdaságok közösségének. Közben a maastrichti szerződéssel létrejött egy szorosabb közösségi politikát jelentő, nyugati gazdasági szövetség, vagyis az Európai Unió.

Új fejezet indult ezzel a csatlakozni kívánó országok körében, mivel nem volt elég a szándék kinyilatkoztatása, gazdaságilag, jogilag és politikailag is fel kellett készülniük a gazdasági közösséghez való csatlakozásra. A következő bő tízéves periódus a felkészülés jegyében zajlott, ami elsősorban a közösségi alapokhoz történő hozzájutáshoz szükséges intézményrendszer kiépítését foglalta magába, melyhez három előcsatlakozási alap, a PHARE, az ISPA és a SAPARD nyújtott forrást. Az ISPA a csatlakozáshoz szükséges környezetvédelmi és közlekedési projektek támogatását tette lehetővé. A SAPARD-nak a mezőgazdasági és vidékfejlesztési alapokhoz való hozzáférés elősegítésében volt jelentős szerepe. A belépés után korlátozottan, de elérhetővé váltak a strukturális, kohéziós és az agráriumot érintő alapok is. A belépő 10 ország éppen egy már futó, hétéves ciklus közepén csatlakozott a közösséghez, így a 2007–2013-as programozási ciklus volt az első, teljes egészében kidolgozott és a kiindulástól a befejezésig hasznos periódus Magyarország számára. Ezen időszak fejlesztési terve volt az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT), ami összesen 14 operatív programot foglalt magába, amik a 7 regionális operatív program mellett 7 ágazati programot is tartalmaztak. A kutatásom elsősorban az ÚMFT forrásainak területi eloszlását mutatja be, különös tekintettel a Gazdaságfejlesztési Operatív Programra (GOP). Továbbá, szeretném bemutatni, hogy deduktív hipotézisem szerint a támogatások hozzájárulnak a jövedelmek emelkedéséhez, ami fokozza a térségek népességmegtartó erejét.

(Irodalmi áttekintés) Az Európai Unió központi eleme a tagországok közötti egyenlőtlenségek felszámolását célzó fejlesztési politika, továbbá a már fejlett nyugati államok gazdasági hajtómotorként történő további fokozása, hogy az unió világgazdasági súlyát megtartsa és globális szinten versenyezni tudjon a legnagyobb gazdaságokkal rendelkező országokkal, mint az Egyesült Államok és Kína. A fejlesztési terveket hétéves periódusokban határozzák meg, Magyarország egy ilyen ciklus közepén csatlakozott be a nyugat-európai gazdasági térbe. Az új periódus büdtségét

nagyban meghatározta, hogy 2004-ben 10 kelet-európai ország csatlakozott a közösséghez, ami teljes egészében átszabta a közösség prioritásait. Relevánsá váltak olyan problémák, amikkel korábban még nem találkoztak, és kemény összetűzések után a kohézió erősítése mellett tették le a voksukat a tagállamok képviselői. A közösségi források növelése érdekében a bruttó nemzeti jövedelem 1,05%-ra való emelésével kiálltak a volt poszt szocialista országok felzárkóztatása mellett (Nyikos et al., 2017).

A tagországok közti különbségek felszámolásának előmozdítása gyanánt nem országos szinten, hanem NUTS2-es, vagyis regionális szinten kerültek kijelölésre a támogatások célterületei. A források leosztásánál a vásárlóerő-paritáson mért GDP volt a mérvadó, azon régiók kapták a kohéziót elősegítő támogatások legjavát, ahol az említett mutató értéke nem haladja meg a tagállamok átlag GDP-jének 75%-át. Továbbá a Kohéziós Alapból azon tagállamok részesülhetnek, amelyekben az egy főre eső bruttó nemzeti jövedelem kevesebb, mint a közösségi átlag 90%-a. Kiemelendő, hogy minden tagországnak, ahol az egy főre eső GDP kevesebb, mint a közösség átlagának 75%-a, kötelező fejlesztési tervet készíteni. A csatlakozásunk első két évében a Nemzeti Fejlesztési Terv határozta meg a fejlesztések irányait, majd a 2007–2013-as periódusban az Új Magyarország Fejlesztési Terv is (Eurostat, 2012).

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv a strukturális alapokból és a Kohéziós Alapból nyújtott támogatások lehívásához szükséges stratégiai keretprogram. 2005-ben indul a fejlesztési terv előkészítése, ami a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség és további illetékes szakpolitikai tárcák együttműködésével, csaknem 400 fő műhelyvitájával kezdődött. Összesen 13 problémás területet jártak körül, ilyenek a demográfiai helyzet javítása, a társadalmi tőke erősítése, fizikai elérhetőség javítása, gazdasági versenyképesség növelése, foglalkoztatás bővítése vagy a kiegyensúlyozott területi fejlődés ösztönzése. A vitákat követte a társadalmi egyeztetés szakasza, ahol széles körben lett bemutatva a tervet előkészítő Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió, majdnem 400 szervezet formálhatott véleményt. A vélemények meghallgatása és a szervezet újrarendelése után megkezdődhetett a stratégiai terv kidolgozása, amiben a makrogazdaság helyzete mellett a nemzetközi folyamatokat is figyelembe vették a helyzetértékelés során, mindazonáltal a gazdasági növekedést, alacsony foglalkoztatást, a közlekedési rendszer elavultságát, a piacgazdaságra való áttérés következményeit, a környezeti problémákat és a területi különbségek fokozódását, mint potenciális hátrányokat szintén. A stratégia meghatározása és a célok lehatárolása után kezdetét vette a hat prioritási terület kidolgozása, ezek a gazdaság, közlekedés, területfejlesztés, társadalmi megújulás, környezeti és energetikai fejlesztés mellett az államreformot is magukba foglalták. A prioritásokhoz tartoznak az operatív programok, amik Magyarország számára irányt mutattak a pénzek lehívásának ütemezésében a Strukturális és a Kohéziós Alapból.

Magyarországon az operatív programokat két metodika alapján értelmezhetjük. Vannak az ország egész területén felhasználható ágazati programok és a területiséget szem előtt tartó regionális programok. Erre azért volt szükség, mert a konvergencia programból azok a NUTS2-es régiók részesülhetnek, ahol a vásárlóerő-paritáson mért GDP az EU átlagának 75%-a alatt van. Magyarországon csak a Közép-Magyarország régió van a határérték alatt, ami Pest megyét és Budapestet tartalmazza. Itt a regionális GDP 90% körül alakult a 2000–2002-es referencia-időszak vonatkozásában. Összesen 14 operatív programot határoltak le, ezek közül 7 regionális és 7 ágazati jellegű (Magyar Köztársaság Kormánya, 2007).

Minden programhoz köthető legalább egy vagy több alap:

1. Európai Regionális Fejlesztési Alap:
 - Gazdaságfejlesztési OP
 - Közlekedés OP
 - Elektronikus közigazgatás OP
 - Társadalmi infrastruktúra OP
 - Regionális OP-k
 - Környezet és energia OP
2. Európai Szociális Alap:
 - Társadalmi megújulás OP
 - Államreform OP
3. Kohéziós Alap:
 - Közlekedés OP
 - Elektronikus közigazgatás OP
 - Környezet és energia OP
 - Végrehajtási OP

A mezőgazdasági alapokkal egy másik cikkben foglalkozom, de itt szeretném kiemelni, hogy 2007-ben az Európai Mezőgazdaság Orientációs Garanciaalap szétvált. Európai Mezőgazdasági és Garanciaalap, valamint Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap lett belőle, az előbbi a közvetlen kifizetéseket és piaci intézkedéseket, az utóbbi pedig a vidékfejlesztési programokkal kapcsolatos intézkedéseket finanszírozta. A másik, PHARE-programban résztvevő ország fejlesztési programját nézve, Lengyelországban például 4 nemzeti szintű és 16 regionális operatív programon át hívták le a támogatásokat. A NUTS2-es régiók lehatárolásánál arra törekedtek, hogy minél több forráshoz jussanak a konvergenciát célzó támogatásokból. Különös figyelmet fordítottak rá, hogy a nyugati-keleti megosztottság tekintetében ágazati szinten is hozzanak létre programot (Grosse, 2005).

(Anyag és módszertan) Az adatokat a Teir rendszeréből kértem le 2007–2014-ig, a tényleges kifizetések tekintetében. 2007-ben még kifizetések nem történtek, majd csak 2008-tól indult el a legtöbb operatív programból történő finanszírozás. Járási szinten végeztem az elemzést, mivel ezen forrásokból sok kisebb település egyáltalán nem részesült, így települési szintű vizsgálatot nem érdemes készíteni. Összesen 174 járáson végeztem el az elemzést, amiken lineáris regressziót és területi autokorrelációs vizsgálatot készítettem. Három mutatóval dolgoztam, a regresszió számításnál a GOP, ÚMFT és az szja adóalapba tartozó jövedelmeket néztem meg, amiket 1000 főre vetítettem. Az eredményeket grafikonon és ábrákon szemléltettem. Több informatikai programot alkalmaztam a vizsgálat során, így az adattáblákat alapvetően Excelben tisztáztam le, majd az IBM SPSS statisztikai adatelemző és a GeoDa térinformatikai szoftverét használtam.

(Lineáris regresszió) Lineáris korrelációs számításnál két változó közti kapcsolatot vizsgáljuk. Ezt a regressziós módszert más néven Pearson-féle együtthatónak is nevezzük. Az r értéke mutatja meg a változók közti kapcsolat erősségét, ami 0 és 1 között helyezkedik el, az előjele pedig az irányát. Az alábbi ábrán látható egyenlettel számíthatjuk ki.

1. ábra: Lineáris regresszió egyenlete

$$r = \frac{n(\sum xy) - (\sum x)(\sum y)}{\sqrt{[n\sum x^2 - (\sum x)^2][n\sum y^2 - (\sum y)^2]}}$$

(Sajtos–Mitev, 2007)

A kapcsolat erősségét determinálhatjuk az r értéke alapján. Minél közelebbi értéket mutat 0-hoz, annál erősebb a kapcsolat. 0 és 0,2 kettő között gyenge, 0,2 és 0,7 között közepes és 0,7 és 1 között pedig erős. Fontos kiemelni az ANOVA táblázat szignifikancia értékét, mert ebből megtudhatjuk, hogy a regressziós egyenes által magyarázott szórásnégyzet mekkora. Az F-próba szignifikancia értéke igazolja, hogy van-e kapcsolat a mutatók között (Sajtos és Mitev, 2007).

(Területi autokorrelációs elemzés) A hagyományos korreláció egyik változata a lineáris korreláció, amely egyetlen változó megfigyeléséhez tartozó értékek közötti korrelációra vonatkozik ezen értékek bizonyos sorrendje szerint. A térbeli változata a területi autokorreláció, az összefüggés valamely változó egy térben lévő helye és ugyanazon változó közeli értékei között. Ezeket a szomszédos értékeket bináris földrajzi kapcsolódási pontokként lehet értelmezni. (Griffith, 2003)

A területi autokorrelációs elemzés Moran I statisztikájának két típusa van. Anselin szerint a változók területi kapcsolatát vizsgáló Moran I minden területi egységre megmutatja, melyek azok, amik hasonlóak és melyek azok, amik eltérőek. A másik, a térbeli változók területi kapcsolatának globális mértéke megegyezik a területi kapcsolatok mértékével. (Anselin, 1995)

Tóth Géza szerint a Local Moran I megmutatja a vizsgált terület viszonyát szomszédjaival. Így azokon a területeken, melyek szomszédságában magas intenzitási értékek vannak, a Local Moran I megmutatja, vajon a vizsgált területen ez hasonló vagy különböző, és fordítva. (Tóth, 2003)

A Local Moran I igen elterjedt módszer a szomszédsági viszonyok feltárásában. Négy csoportba sorolja a településeket az adott síknegyedekbe történő elhelyezkedésük alapján (Egri, 2014).

- Magas–magas: a megfigyelt egység és a szomszédjai is magas értékkel bírnak.
- Magas–alacsony: a megfigyelt egység magas, de a szomszédjai alacsony értékkel bírnak.
- Alacsony–alacsony: a megfigyelt egység és a szomszédok is alacsony értékűek.
- Alacsony–magas: a megfigyelt egység alacsony és a szomszédok magas értékkel rendelkeznek.

(Eredmények) A lineáris regresszió számítás eredményei az alábbi táblázatokban látszódnak.

1. táblázat: Modellösszegzés (ÚMFT/1000fő–Népességváltozás)

Model Summary			
R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimation
0,026	0,001	-0,005	3,782

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Az R értéke mutatja, hogy milyen erős a kapcsolat a két mutató között, az 1. táblázatból leolvashatjuk, hogy a népességváltozás és az ÚMFT/1000fő mutató között nem mutatható ki, csak nagyon gyenge lineáris kapcsolat.

2. táblázat: Anova (ÚMFT/1000fő–Népességváltozás)

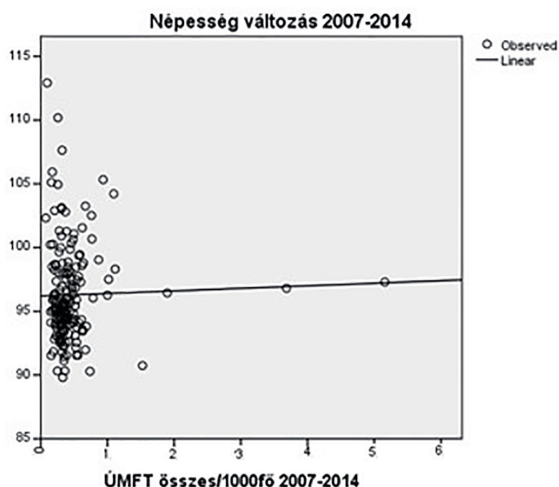
Anova					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Regression	1,697	1	1,697	0,119	0,731
Residual	2475,058	173	14,307		
Total	2476,755	174			

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Az Anova táblázat szignifikancia értéke alapján elmondhatjuk, hogy nincs megbízható kapcsolat a mutatók között, mivel az érték meghaladja a 0,005-öt, csak ez alatti értékek esetében lehet biztosnak mondani a mutatók közötti kapcsolatot.

A 2. ábrán is látszódik, hogy nem mutatkozik egyértelmű lineáris regressziós egyenes, a mutatók véletlenül szóródnak az egyenes mentén. Tehát elmondható, hogy a népességváltozásra 2007–2014 között nem volt hatással az ÚMFT források lehívása. Más egyéb tényezők játszottak szerepet a népességmegtartó erő változásában.

2. ábra: ÚMFT/1000 fő és a Néességváltozás közti lineáris regresszió

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

A következő mutatópáros, amit megnéztem, a Gazdaságfejlesztési Operatív Program és hatása a népességváltozásra, mivel feltételezem, hogy a gazdasági fejlődés népességmegtartó erővel bír.

3. táblázat: Modellösszegzés (GOP 1000/fő–Népességváltozás)

Model Summary			
R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimation
0,078	0,006	0,000	3,772

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Nem mutatható ki ennél sem komolyabb összefüggés a mutatók között, mivel az R értéke itt is alacsony, tehát ennél sincs releváns kapcsolat a mutatók között.

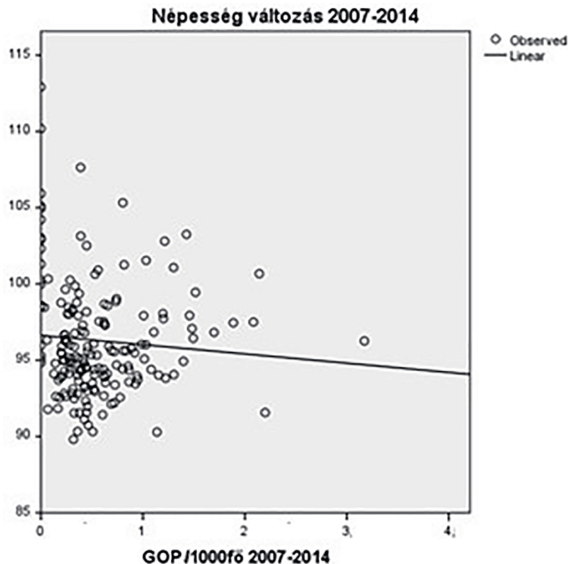
4. táblázat: Anova (GOP 1000/fő–Népességváltozás)

Anova					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Regression	14,983	1	14,983	1,053	0,306
Residual	2461,772	173	14,23		
Total	2476,755	174			

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

A szignifikancia értéke ebben az esetben is látszódik, hogy nagyobb, mint 0,005, tehát itt sincs megbízható kapcsolat a mutatók között.

3. ábra: GOP/1000 fő és a Népegváltozás közti lineáris regresszió

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

A fenti grafikonon sem látszódik lineáris regressziós egyenes mentén való szóródás, tehát kijelenthető, hogy a népegváltozás és a GOP-források között nincs egyenes kapcsolat. A népegváltozásra nincs közvetlen hatással a Gazdaságfejlesztési Operatív Program.

Megnéztem, hogy a népegváltásra milyen hatással vannak a jövedelmek.

5. táblázat: Modellösszegzés (Jövedelem 1000/fő–Népegváltozás)

Model Summary			
R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimation
0,422	0,178	0,173	3,430

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

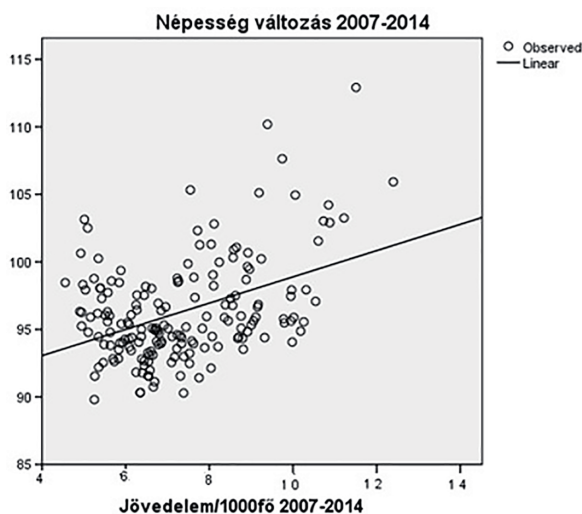
Egyértelműen kijelenthető a kapcsolat megléte a két változó között, mivel az R értéke 0,422. Ez az érték közepesnek tekinthető.

6. táblázat: Anova (Jövedelem 1000/fő–Népességváltozás)

Anova					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Regression	441,012	1	441,012	37,478	0,000
Residual	2035,743	173	11,767		
Total	2476,755	174			

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Az Anova (Jövedelem 1000/fő–Népességváltozás) táblázatban láthatjuk, hogy a szignifikancia értéke is teljes megbízhatóságot mutat. 0,005 alatt van.

4. ábra: GOP/1000 fő és a Népességváltozás közti lineáris regresszió

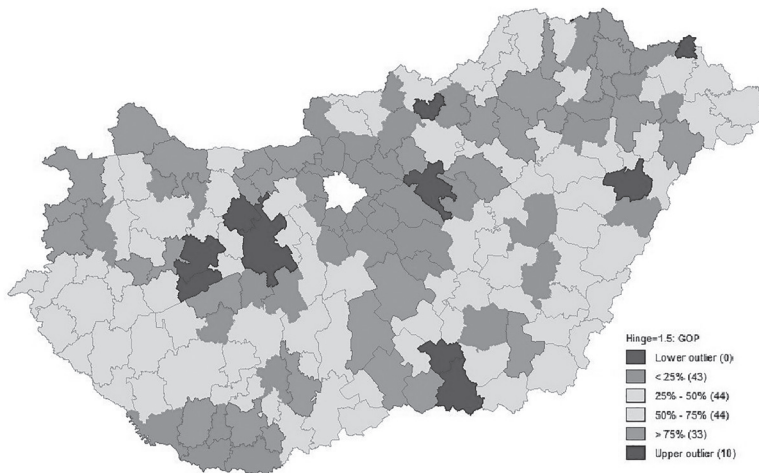
(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

A fenti grafikonból szépen leolvashatjuk a lineáris regressziós kapcsolat irányát, tehát ahogy nőnek a jövedelmek egy adott térségben, úgy a népesség is növekszik. A népességmegőrzés egyik kulcsa a jövedelmek emelkedése.

(*Területi autokorrelációs elemzés eredménye*) Ezen területi vizsgálat során a szomszédsági viszonyokat tártam fel. A jobban átlátható szemléltetés érdekében box map-en is ábrázoltam az értékeket, ahol az alsó és felső kiugró adatokon túl a 4 kvartilis értéke is látható. Itt a kiugró adatokon felül a csoportosítás az alsó 0–25%-os, a 25–50%-os, az 50–75%-os és a 75–100%-os negyed szerint látható, amiket különböző színekkel jelöltem. Ilyen módon a Gazdaságfejlesztési Operatív Program és az Új Magyarország Fejlesztési Terv forrásainak kifizetett összegeit ábrázoltam 1000 főre vetítve.

(Gazdaságfejlesztési Operatív Program eredmények)

5. ábra: Gazdaságfejlesztési Operatív Program kvartilisei

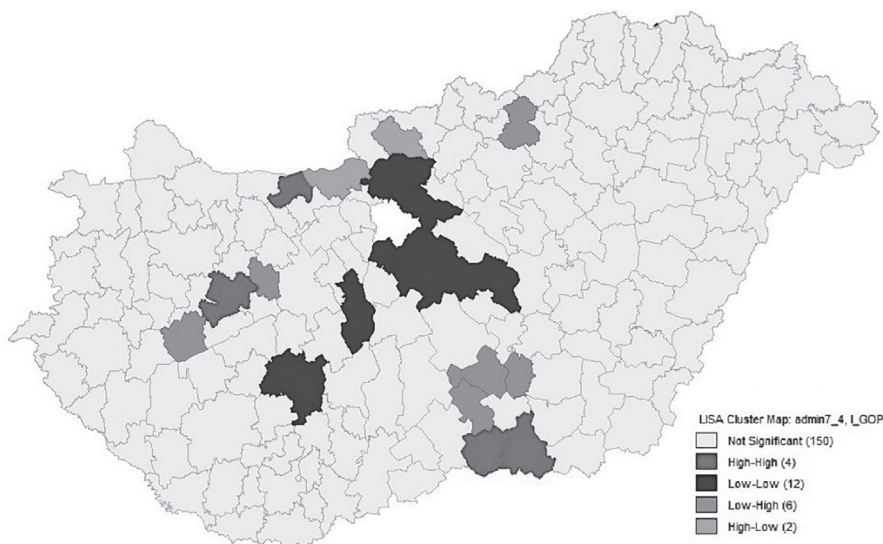

(Forrás: Saját szerkesztés, 2007)

Az 5-ös ábrán látható, hogy melyik térségek kapták a legtöbb forrást gazdaságfejlesztésre a 2007–2014 közötti időszakban. A legnagyobb összegeket a Szegedi, Kisteleki, Debreceni, Záhonyi, Jászberényi, Bátorfyerényei járások kapták az ország keleti részében. A nyugati területeken a Székesfehérvári, Móri, Veszprémi és a Balatonfüredi járás kapott kiugró felső értékű forrást. Az említett 10 járás közül csak 4 olyan van, ami megyeszékhelyet is magába foglal. A 75–100% közé eső negyedben már 33 járás van. Egyik gócpont a Miskolci járás és környéke, egy másik Szeged közelében induló félkörívben látható a Kecskeméti járásig és még egy nagyobb részt Pest megye észak-nyugati részétől egészen a Mosonmagyaróvári járásig. Az 50-75%-ba esett 44 járás, csak párat emelnék ki közülük, mint a Békéscsabai járás vagy Kaposvár és környéke. Érdekes, hogy a határ menti térségek nem részesültek nagyobb kifizetésekben, kivéve az Észak-Dunántúl régiót. A 25–50%-os negyedben Békés megye határ menti területei, a Szentgotthárdi járástól a Tapolcai járásig, a Hortobágyi járások, a Martonvásáritól a Paksi járásig, a maradék leginkább szigetzerű eloszlást mutat. A legelső kvartilisben kirajzolódik szépen Pest megye és a csurgói, barcsi és sellyei hármás.

Az 6. ábrán látható az autokorrelációs elemzés, vagyis abból is a Local Moran I eredménye. Látszódik egy nagyobb alacsony–alacsony összefüggés Budapest környékén, a Dunaújvárosi járás és a Tamási járás közelében. A szomszédosságot nézve is láthatunk egy magasabb értékkel bíró gócpontot a Szegedi, továbbá a Veszprémi járás körül.

6. ábra: Gazdaságfejlesztési Operatív Program területi autokorrelációs elemzése

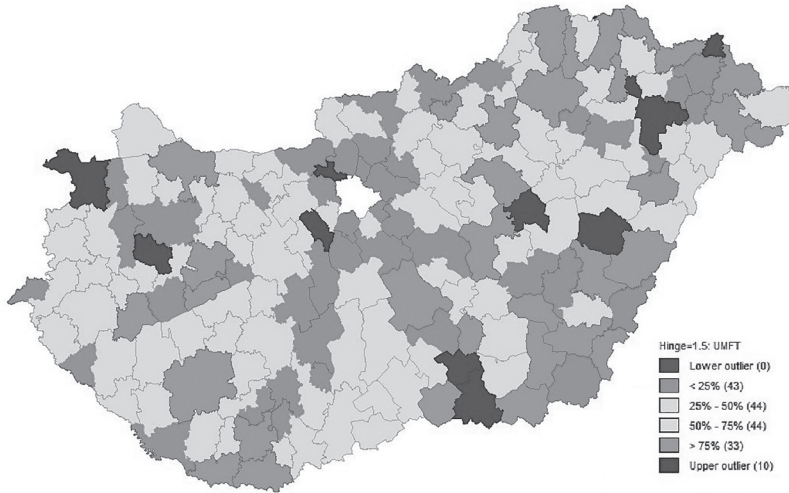

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

(Új Magyarország Fejlesztési Terv eredmények)

A teljes ÚMFT már más képet mutat, tartalmazza a GOP kifizetéseit is. A kvartilisek vizsgálatánál szintén kirajzolódik egy Szeged–Kistelek kettős a felső kiugró értékek között. Valamint a Püspökladányi, Nyíregyházi, Kunhegyesi és Záhonyi járás is, ami mind a keleti részben található. Nyugaton csak a Soproni, Devecseri, Martonvásári és Pilisvörösvári járás volt a kiugró értékek között. Ebből látható, hogy az elmaradottabb keleti járások voltak leginkább a kedvezményezettjei az ÚMFT-nek. A felső negyed is leginkább itt látható például Makótól Gyuláig vagy az Edelényitől egészen a Csengeri járásig. Az elmaradottabb határ menti részekben nem elsődlegesen a gazdaságfejlesztési kifizetések kerültek lehívásra, hanem más egyéb átfogó fejlesztések, amik az ÚMFT-ben fontos pillérek voltak. A Balaton térsége is átlag feletti támogatásban részesült, mint a Kunszentmiklósi járástól egészen a Bajaiig. A Pest, Komárom, Nógrád és Fejér megyei járások kapták az 1000 főre jutó legkevesebb támogatást, ezek a járások többnyire az alsó két kvartilisben helyezkednek el.

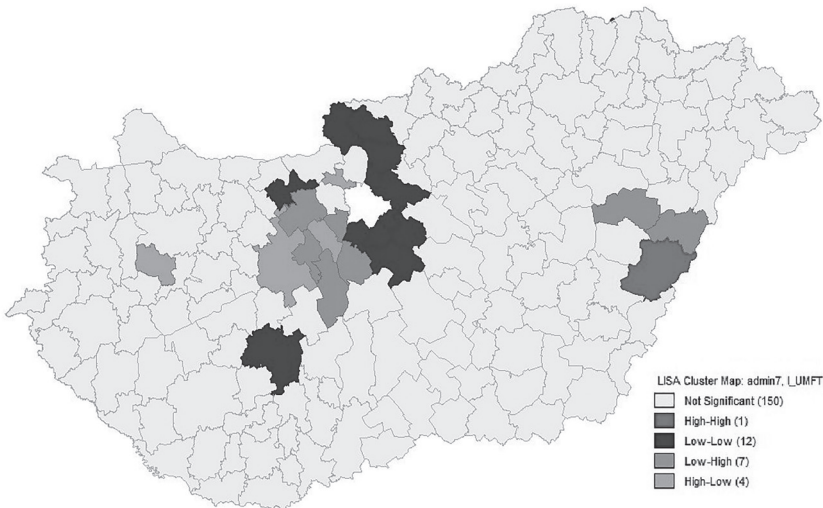
7. ábra: Új Magyarország Fejlesztési Terv operatív programjainak kvartilisei

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

A 8. ábrán láthatjuk a Local Moran I eredményeit, a szomszédsági viszonyok alapján a Berettyóújfalui járás és környéke bír magas értékkel, továbbá Székesfehérvár környéke. Budapest körül alacsony értékek vannak, mint a Tamási és Váci járás szomszédjai között is. Devecser körül sem a támogatások kedvezményezettjei helyezkednek el.

8. ábra: Új Magyarország Fejlesztési Terv operatív programjainak területi autokorrelációs elemzése

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

(Következtetések) Elmondható, hogy a népességváltozásra nincs egyértelmű hatása a Gazdaságfejlesztési Operatív Programnak és az Új Magyarország Fejlesztési Terv operatív programjainak sem, viszont a jövedelmek és a népességváltozás között közepesen erős lineáris összefüggés van. A GOP forrásainak legnagyobb kedvezményezettjei Szeged, Veszprém, Székesfehérvár környéke, valamint Miskolc és térsége. A határ menti járások csak az Észak-Dunántúl régióban kaptak nagyobb forrásokat. Ha a teljes ÚMFT-t nézzük, már változott kicsit a helyzet, ugyanis nemcsak az előbb említett járások, hanem az ország keleti felében lévők is részesültek a magasabb támogatásokból. A támogatások eloszlása itt elég változatos képet mutat, így a szomszédsági viszonyok nem mutatnak gócpontokat, csupán néhány esetben. Érdekes, hogy pár Budapest körüli járás, mint a Pilisvörösvár vagy Martonvásár központú is, magas értékkel bírnak. Sajnos sok gazdasági és társadalmi problémával küzdő járás nem kapott kellő támogatást. A területi különbségeket sikeresen feltártam és térképeken látványosan szemléltettem. A hipotézisem, miszerint lineáris összefüggés van a támogatások és a népességváltozás között, el kell vetnem. Sok egyéb tényező befolyásolja a népességszám mozgását, ilyen mutató például a jövedelem.

(Összefoglalás) A bevezetésben kifejtettem, hogy Magyarország hogyan jutott el a szovjet gazdasági blokkból való kilépéstől addig, hogy a 2007–2013-as európai uniós ciklusban már a nyugati államok fejlesztéspolitikáját kövesse. Az irodalmi áttekintés során kiemeltem a fejlesztési program előzményeit, milyen elemekből épül fel és hogyan dolgozták ki. Továbbá kitekintést tettem Lengyelország fejlesztéspolitikájára is. Az anyag és módszertan fejezetben kitértem rá, hogy milyen területi egységen és milyen kvantitatív elemzéseket végeztem, mint a lineáris regresszió vagy a Local Moran I korreláció. Az eredmények elvégzéséhez és ábrázolásához statisztikai és térinformatikai szoftvereket használtam, majd szemléletes ábrákkal tettem áttekinthetővé. A következtetés levonása során rájöttem, hogy nem mutatható ki releváns kapcsolat a támogatások és a népességváltozás között, de a jövedelem fontos eleme a vándorlásnak. Összességében a fejlesztési források változatos képet mutatnak területi szinten, és további kutatásaimban szeretném feltárni a Széchenyi 2020 fejlesztési terv forrásainak eloszlását is.

IRODALOMJEGYZÉK

- Anselin, L. (1995): Local indicators of spatial association, LISA. *Geographical Analysis*, 2. 93–115.
- Egri Z. (2014): Bevezetés az egészségi állapot általános és területi vizsgálataiba; Oktatási segédlet; Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Tessedik Campus Szarvas, 2014
- Eurostat (2012): Egy főre jutó GDP, egy főre jutó fogyasztás és árszínvonalindex, Eurostat Statistics Explained, <https://ec.europa.eu/eurostat/> /hu
- Griffith, A. (2003): Spatial Autocorrelation; Department of Geography, Syracuse University
- Grosse, T. G. (2005): Assessment of the National Development Plan for 2007–2013; Analyses & Opinions No 31, január 2005 Editor: Mateusz Falkowski [web:] http://pdc.ceu.hu/archive/00003375/01/ndp_2007_2013.pdf
- Magyar Köztársaság Kormánya (2007): Új Magyarország Fejlesztési Terv; Magyarország Nemzeti Stratégiai Referenciakerete 2007–2013 Foglalkoztatás és növekedés: Az Európai Bizottság döntésének dátuma: 2007. május 7.
- Nyikos et al. (2017): Kohéziós politika 2014–2020: Az EU belső fejlesztéspolitikája a jelen programozási időszakban. Dialóg Campus Kiadó
- Sajtos L. – Mitev A. (2007): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Alina Kiadó
- Tóth G. (2003): Területi autokorrelációs vizsgálat a Local Moran I módszerrel. *Tér és társadalom*, 17. évf. 2003/4. 39–49.

A közösségi oldalak szerepe és hatékonysága a márkaépítésben és a marketingkommunikációban

(Bevezetés) A marketingtevékenység alapvetően a piac kezelésének gyakorlata annak érdekében, hogy az adott márka tartós előnyre tegyen szert a versenytársakkal szemben. A szakma egyik legfőbb célja, illetve feladata a fogyasztói szokások befolyásolása a piaci részesedés növekedése érdekében.

Ahhoz, hogy a fogyasztói szokásokat befolyásolni tudjuk, a fogyasztókat vásárlásra tudjuk ösztönözni, elengedhetetlen az eladni kívánt márka iránti bizalom megteremtése. A márkaközösségek, rajongótáborok kialakítása, illetve rendszeres fejlesztése, gondozása kiváló lehetőség a márkaépítésre; a fogyasztók és a márka közötti bizalom elmélyítésére.

A közösségi média megjelenésével a lehetőségek tárháza nyílt meg a marketingesek számára. A márkaépítés jóval egyszerűbbé és költségghatékonyabbá vált, azonban ennek az eszköznek a használatával és lehetséges – pozitív vagy éppen negatív – hatásaival is tisztában kell lenni ahhoz, hogy a kívánt eredményt érjük el alkalmazásával.¹

Mára a márkaépítés, illetve a marketingkommunikáció nélkülözhetetlen eszközévé váltak a közösségi oldalak. Sőt, egyre több olyan kampány készül, amely kizárólag ezeken a felületeken keresztül zajlik. Számtalan kutatás támasztja alá egyre növekvő hatékonyságukat, illetve a klasszikus médiával szembeni növekvő erőfölényüket. A fiatalabb generációkat szinte már csak online, azon belül is legkönnyebben a közösségi médián keresztül lehet elérni.

Jelen tanulmány egyrészt azt hivatott alátámasztani, hogy a márkaépítés és a marketingkommunikáció területén jelentős eredményeket érhetünk el a közösségi oldalak segítségével. Rámutat ezen felületek bevonásának előnyeire, illetve hátrányaira, valamint arra, milyen erős hatások van egy adott márka megítélésére, a márka iránti bizalom növekedésére vagy éppen csökkenésére részben a sajátos, rendkívüli hatékonyságuk miatt, részben pedig a fogyasztói hatalomátvétel² eredményeképpen. Bemutatja a közösségi média tartalomközpontúságát, a tartalom alapú marketing működését és hatékonyságának okait.

Másrészt megmutatja, hogy a felhasználók mire használják ezeket a felületeket, illetve mi az, ami zavarja őket a közösségi oldalakon. Előrevetíti annak lehetőségét, hogy a közösségimédia-marketing – túlzott tolokodása okán – könnyen a klasszikus eszközök sorsára juthat, elemei a fogyasztók által került tartalmak közé kerülhetnek. Részletezi azokat a technikákat, amelyek könnyen a célközönség ellenszenvét váltathatják ki.

Harmadrészt felvázolja az optimálisnak vélt állapotot, amelyben a fogyasztó és a vállalatok egyaránt jól járhatnak. Azt, ahol a márkaüzenet hatékonyan jut el a célközönséghez, aki nem vagy kevésbé érzi magát ostrom alatt az alkalmazott eszközök által. Egyrészt annak köszönhetően, hogy csak a számára releváns üzenetekkel veszik célba, másrészt azáltal, hogy valami pluszt kap a tartalom által harmadrészt pedig azért, mert szimpla befogadóból aktív részesévé válhat az őt is érintő folyamatoknak. Ez, az úgynevezett kompenzációs marketing³ lehet a közösségi média marketing hosszú távú fenntarthatóságának kulcsa, tágabb értelemben pedig a reklám jövője.

(A márkaépítés jelentősége) Ahhoz, hogy egy adott terméket, szolgáltatást megismer-
tethessük, illetve megszerettethessük a célközönségünkkel, elengedhetetlen a hozzá
kapcsolt márka létrehozása, valamint annak tudatos építése. A márka meghatározásának
egyik legfontosabb célja a versenytársaktól való megkülönböztetés. Az USP, azaz az
egydi értékesítési ajánlat szinte legegyszerűbb része.

A márka segít a fogyasztónak azonosítani a terméket vásárláskor, egyfajta garanciát
jelent arra, hogy mindig ugyanazt a minőséget fogja kapni, bizalmat építhet ki, illetve
imázsformáló hatása van. Alapvetően könnyíti meg a vásárlási döntéseket, ezzel is kö-
tődést alakítva ki önmaga és a fogyasztó között.

A cégek szempontjából is számos előnye van a márkázásnak. Lehetővé teszi, hogy
a fogyasztó ajánlhassa másoknak a brandet, terjedhessen annak híre. A vásárlók a
„noname” termékekkel szemben, a márkázottakhoz általában magasabb minőséget társí-
tanak, ezért magasabb árat hajlandók fizetni érte. Márkahűség alakulhat ki, a fogyasztók
áldozatokat hoznak annak érdekében, hogy az adott márkát birtokolhassák, élvezhessék
annak előnyeit.

Egy márka kialakulása, kialakítása összetett folyamat. Egyrészt egy tudatos művelet
eredménye, amely a kezdetektől végig kíséri a márka útját a kibocsájtó részéről, amely-
ben igyekezik a legmegfelelőbb képet kialakítani a célközönség fejében a márkázás
tárgyáról, másrészt a kibocsájtótól független, a fogyasztó által észlelt elemek – amelyek
pozitív és negatív irányba egyaránt befolyásolhatják – eredménye. Ezek együttese ala-
kítja ki a tényleges márkát, amely a fogyasztó iránta való érzelmi és gondolati nyomán
rajzolódik ki.⁴

A márkaépítésben tehát nagy – és egyre növekvő – szerepe van a fogyasztónak is.
Részben az alapján, amit és ahogyan kommunikál a márkáról, részben pedig felhasz-
nálóként a saját tulajdonságain keresztül is nagy hatása lehet a márka megítélésére.⁵
Szerepük felértékelődését nagyban elősegítették a technológiai fejlődések, illetve a kö-
zösségi média megjelenése, amelyre a későbbiekben részletesen is kitérek.

(A marketingkommunikáció céljai, szerepe) A marketingkommunikáció négy alapvető célt
hivatott elérni, amelyekből az ismertségépítés és az imázsépítés főként a márkaépítésre
fókuszálnak, ezek hatékonysága leginkább előzetes, valamint utólagos kutatásokkal kimu-
tatható. A konkrét ajánlat nyújtása, valamint a lojalitásépítés középpontjában az elért tel-
jesítmény található, ezek hatékonyságának mérése jóval pontosabb, számszerűsíthetőbb,
ugyanis közvetlenebb hatással vannak a tényleges üzleti eredményekre.

Az ismertségépítés, mint marketingkommunikációs cél, belépő termék vagy márka
esetén kerül leginkább előtérbe. Lényege, hogy a célcsoport minél szélesebb körben
megismerje a kommunikáció tárgyát.

Az imázsépítés alapja a pozicionálás, ezáltal rendkívül hangsúlyos a márkával kap-
csolatban meghatározott USP, amelyre támaszkodva javítani lehet a kialakult képet.
Ehhez azonban pontosan ismerni kell a meglévő képet, illetve meg kell határozni az
elérni kívánt célt. Általában hosszabb távú folyamat, amelyben lépésről lépésre, a reális
helyzetet felmérve és annak megfelelően pozicionálva érhető el siker. Felülpozicionálás
esetén ugyanis a fogyasztók csalódottsága miatt – főként, amennyiben ennek hangot is
adnak – romolhat az imázs.

Konkrét ajánlat nyújtása esetén egy adott termék vagy szolgáltatás népszerűsítése a
cél. Ez esetben a márkához és annak megszerzéséhez, birtoklásához kötődő érzések helyett
a konkrét terméktulajdonságok, illetve a vásárlást elősegítő információk kerülnek
a középpontba.

A lojalitásépítés sarkalatos pontja a vásárlást követő bizonytalanságok, a kognitív disszonancia csökkentése a fogyasztóban. Meg kell győzni, illetve nyugtatni azzal kapcsolatban, hogy jól döntött, amikor az adott terméket, szolgáltatást vagy márkát választotta. A folyamatos kapcsolattartás és a véleménykérés jó alternatíva lehet erre. A cél, hogy legközelebb is az adott márkát válassza. A konkrét ajánlatokhoz hasonlóan ennek a kommunikációs célnak is közvetlen hatása van az eladásokra.⁶

(A közösségi média kialakulása, fogalma) A web 2.0 megjelenése alapjaiban változtatta meg a marketingkommunikáció jelentőségét és feladatait, ezáltal a márkaépítés lehetőségeit, komoly kihívások elé állítva ezzel a szakembereket. Az egyik legmeghatározóbb újdonság a kommunikáció jellegének és lehetséges irányának megváltozása. A one to many modellt felváltotta a közösségekre épülő many to many modell, amelyben szinte nincs gátja a kommunikációnak. Bárki készíthet vagy megoszthat tartalmat, valamint elmondhatja a véleményét bárkinek bármiről; reagálhat a vállalatok, márkák által kibocsájtott üzenetekre, ezzel alapvetően befolyásolva azok eredményességét.

A web 3.0, azaz a szemantikus web újabb lehetőséget, illetve feladatokat hozott. Ennek a szakasznak a középpontjába az adatok megszerzése és kereshető rendszerezése került. Minden egyes felhasználóhoz kapcsolódóan hihetetlen mennyiségű adatot tárolnak el a cookie-nak nevezett programok, amelyek alapján később az érdeklődési köreik, adataik alapján marketing szempontból fantasztikus pontossággal célozhatóvá válnak. A közösségi oldalak lényege egyértelműen eltolódott a személyközi kapcsolattartástól egy rendkívül összetett, szünet nélkül zakatoló marketinggépezet irányába.

Ezzel eljutottunk a mai értelemben vett közösségi médiához, amelynek működése a tanulmány alapját adja.

„A közösségi hálózatok olyan internetes struktúrák, amelyekben egyének vagy szervezetek kapcsolódnak egymáshoz. Ezekben a legkülönbözőbb baráti, rokoni, üzleti kapcsolatokra épülő rendszerekben lehetséges keresni, üzeneteket küldeni, adatokat, információkat cserélni és közzétenni. Azon túl, hogy a felhasználók fotókat, videókat tölthetnek fel magukról, és kapcsolatokat kereshetnek egymással, [...] pl. apróhirdetéseket adhatnak fel, blogokat indíthatnak, könyveket ajánlhatnak egymásnak...”⁷

(Flow-élmény a közösségi médiában) Mi a flow élmény? Csikszentmihályi szerint „A tökéletes élmény alapja a »flow«, vagyis az a jelenség, amikor annyira feloldódunk egy tevékenységben, hogy minden más eltölpül mellette, az élmény maga lesz olyan élvezetes, hogy a tevékenységet bármi áron folytatni akarjuk, pusztán magáért.”⁸

Mint az élet szinte minden területén, a közösségi oldalak használata közben is elérhetjük a flow-élményt. (Ennek negatív hatásaira a terjedelmi korlátok és az alap téma eltérő iránya miatt nem térek ki.) Facebook-ismerőseink köre például többnyire olyan személyekből áll, akikre valamilyen okból kifolyólag kíváncsiak vagyunk, akár ténylegesen tartjuk a kapcsolatot, akár csak az általuk megosztott tartalmak érdekelnék.⁹ Ezen tartalmak fogyasztása, azaz a hírfolyam böngészése közben hajlamosak vagyunk belefeledkezni a látottakba, egymás után tekintjük meg a megosztott bejegyzéseket és ezzel együtt a különböző márkaüzeneteket.¹⁰

A közösségimédia-marketing egyik kulcsfeladata, hogy ne törje meg a flow-élményt. Úgy kell megszólítani a felhasználókat minden közösségi felületen, hogy ne tűnjön ki zavaró üzenetekkel. Bele kell olvadnia az adott felületbe/hírfolyamba azáltal, hogy maga is valamilyen élményt biztosít. A felhasználók ugyanis azért vannak jelen ezeken az oldalakon, hogy információhoz, élményhez jussanak, nem a reklámüzeneteket, hirdetéseket keresik.

(A közösségi média kommunikációs modellje) A hagyományos marketinggel szemben – ahol az egyirányú, one to many vagy más néven top-down kommunikáció jellemző – a közösségi médiában semmi nem szab határt a kommunikáció irányainak. Bármelyik szereplő kezdeményezhet párbeszédet bármelyik másikkal. Gyakorlatilag a fogyasztók köre épülő kommunikációs modellről van szó, amelyben rendkívül nagy a hatalmuk. Az úgynevezett many to many vagy más néven bottom-up kommunikáció szabad véleménynyilvánítást biztosít, amelynek lehet pozitív, de akár negatív vetülete is egy adott márkára nézve. A márkák és a fogyasztók között a közösségi média felületei kétirányú kommunikációt biztosítanak. A cégek egyedi üzenetekkel érik el a fogyasztókat, akik szintén kezdeményezhetnek párbeszédet, amelyet döntően ők irányítanak.¹¹

(A közösségi média működése és jellemzői marketing szempontból) A technológia, illetve az internet és ezzel együtt a közösségi média rohamos fejlődésével a reklámigéreték hatékonysága jelentősen lecsökkent. Amíg korábban a fogyasztó csak vásárlás alkalmával tudott bővebb információhoz jutni a termékről (First Moment of Truth), illetve a megvásárlást követően derült ki, hogy az adott termék beváltja-e a hozzáfűzött reményeket (Second Moment of Truth), amelyeket a reklám generált, addig napjainkban a reklám és a termékkel való első találkozás közé beékelődött az ún. nulladik pillanat (Zero Moment of Truth), amely alatt a vásárlást megelőző online tájékozódást értjük. Legyen szó akár vélemények kereséséről, összehasonlító tesztek, ár-összehasonlító oldalak, termékbeutatók, szakértői tesztek böngészéséről, a fogyasztó még jóval a vásárlás előtt – azt megelőzően, hogy elvakultan hinne a reklámnak – tisztában lehet azzal, mit várhat valójában a terméktől, ezzel megkönnyítve a vásárlási döntést. A közösségi média kiváló terepet biztosít mind a termékekkel, szolgáltatásokkal kapcsolatos írott, vizuális vagy akár audiovizuális vélemények megosztásához, mind ezek kereséséhez.¹²

A közösségi média elterjedésével alaposan megváltozott a médiahasználat. A fogyasztók szempontjából jelentős segítség a Zero Moment of Truth lehetősége, amely a cégek számára a megfelelő közösségimédia-marketingstratégia alkalmazásával hatalmas lehetőség is lehet. Mindamelllett, hogy termékeiket, szolgáltatásaikat korábban elképzelhetetlen pontossággal tudják népszerűsíteni célcsoportjuk körében, egyben jövedelmező kapcsolatépítésre is lehetőséget biztosít a fogyasztókkal.¹³ A közösségi média ugyan az emberekről és kapcsolataikról szól, azonban, ha a cégek megfelelő kommunikációval, illetve stratégiával kapcsolódnak be ebbe a térbe, könnyedén növelhetik az elkötelezett közönségük mértékét.¹⁴ A közösségi média – egyelőre legalább is – bizalomkeltő közeg, ahol többnyire a felhasználók dönthetik el, hogy kit engednek közel magukhoz, így ha egy márka jól használja az adott lehetőséget és a fogyasztó beengedi a virtuális személyes terébe, jelentős hatékonysággal tud vele kommunikálni.

A közösségi oldalakon rengeteg lehetőség kínálkozik a cégek számára, amelyekkel aktivizálni tudják követőiket, ezzel is növelve az elköteleződést, illetve amelyekkel újabb és újabb követőkre tehetnek szert. Legyen szó akár nyereményjátékokról, crowdsourcing-ról vagy virális tartalmak előállításáról, a közösségi média könnyedsége és gyorsasága okán sokkal nagyobb hatékonyságot lehet elérni, mint offline üzemmódban. Többek közt ennek köszönhetően is sokkal könnyebb és hatékonyabb a márkaépítés és a marketingkommunikáció a közösségi médiában, mint a hagyományos csatornákon keresztül. A közösségi oldalakon meglévő emberi kapcsolatok, valamint az információ gyors áramlása által valójában az egy felhasználóra jutó elérési költség jóval nagyobb hasznot eredményez, ezért a márkák sikeréhez elengedhetetlen a jelenlét ezeken a felületeken. Ebben a rendkívül versenyző térben a fogyasztók, illetve elköteleződésük imma-

teriális javaknak számítanak, amelyeket a cégeknek ki kell vívniuk, meg kell szerezniük és gazdálkodniuk kell velük. Ilyen szempontból a véleményvezérek elköteleződésének elérése a leghatékonyabb módszer. Erre a témára a későbbiekben részletesen is kitérek. A fogyasztó azonban csak akkor marad szoros kapcsolatban a márkával, ha ezáltal valami pluszt kap vagy úgy érzi, több általa, ezért létfontosságú a márkaérték létrehozása, erősítése és megfelelő kommunikálása irányukba. Erre alapozva alkotta meg Kevin Lane Keller a CBBE modellt, amely az ügyfél alapú márkaérték felépítését mutatja be. Alapja a versenytársakkal szemben kivívott magasabb fokú bizalom, illetve elköteleződés a márka iránt, amely abból indul ki, hogy a márkaérték a fogyasztók fejében fogalmazódik meg, azáltal, hogy már kipróbálta, találkozott vele vagy éppen, hogy miket hallott róla.

A közösségi média korlátlan párbeszédet tesz lehetővé a cégek és a fogyasztók között, ezáltal határtalan lehetőségeket biztosítva a marketingesek számára, hogy növeljék márkájuk ismertségét vagy javítsák a róla kialakult képet. Nem beszélve arról, hogy a gyakori kommunikáció és a márkával kapcsolatos élmények, amelyeket a közösségi oldalakon keresztül korlátlanul létrehozhatnak, rendkívül pozitívan befolyásolják a márka iránti attitűdöket. Ezek a momentumok szintén hozzájárulnak a sikeres márkaépítéshez.¹⁵

(Marketingkommunikáció a közösségi oldalakon) Az idő előrehaladtával – az újabb és újabb generációk megszületésével – a fogyasztók egyre nagyobb arányban vannak jelen az online felületeken, köztük a közösségi oldalakon, így egyre könnyebb elérni, megszólítani őket ezeken a platformokon. Fontosnak tartom kiemelni a fiatalabb generációk jellemzőit, valamint igényeit, amelyek nagyban meghatározzák a szükséges kommunikációs formát.

Annak köszönhetően, hogy az Y generáció tagjai – akik 1980–1994 között születtek – együtt fejlődtek az információs technológiával, hozzászoktak a folyamatos változathoz és a rohamos fejlődéshez és el is várják azt. Megszólításuknál ezért is fontos a változatosság. Jelenlétük a közösségi média több csatornáján is rendkívül aktív, egyszerre akár több eszközön keresztül. A nap jelentős részében online vannak, ebből kifolyólag könnyű őket elérni.

A Z generáció tagjai – azaz az 1995–2010 között születettek – életük jelentős részét az interneten és a virtuális valóságokban élik. Születésüktől kezdve információ technikai eszközök veszik őket körül, életük elválaszthatatlan részévé váltak. A közösségi média szinte minden csatornáján elérhetőek, bár egyre inkább az új felületek felé veszik az irányt, ahol a korábbi generációk nem, vagy csak korlátozott mértékben vannak jelen. Rendkívül aktív jelenlétük ellenére megszólításuk komoly nehézséget jelentett. Jelenleg leghatékonyabban az influencereken keresztül tudjuk őket megszólítani.¹⁶ Nagyon hatékonyan használják a közösségi oldalakat, ezért termékekkel, szolgáltatásokkal kapcsolatos visszajelzéseik fontosak. Gyorsan ítélik meg és ennek hangot is adnak a kritikus felületeken, ezért óvatosan kell kezelni őket.¹⁷

Azáltal, hogy a fogyasztók ma már szabadon tapasztalatot cserélhetnek egymással bárhol a világon, valamint megoszthatják véleményüket egy adott dologról, alapjaiban változott meg a marketingkommunikáció működése. A kommunikáció már nem egyirányú, a márkáknak már nem elég sulykolni az üzeneteiket a várt eredmény elérése érdekében. A cégek által közvetített monológokat felváltották a párbeszéddek, amelyeket sok esetben már nem is a márka kezdeményez vagy éppen irányít. A fogyasztók efféle hatalomhoz jutása felértékelte a velük való kapcsolatokat; azok építése, gondozása elengedhetlenné vált a siker érdekében. Ezen új nehézségek, illetve

feladatok mellett azonban új lehetőség is nyílt a marketingesek számára. Viszonylag gyorsan és egyszerűen kezelhetővé váltak a márkával kapcsolatos félreértések, negatív vélekedések.¹⁸

(Márkák a közösségi médiában) Az elmúlt évtizedben a marketingköltségek – akár közvetlenül, akár közvetetten – egyre inkább az online és a közösségimédia-marketing felé tolódtak. A jelenlegi fogyasztó központú marketing szemlélet alkalmazása mellett a saját dolgukat könnyítik meg azzal, hogy a lehető legegyszerűbb módon, a közösségi térben való megjelenéssel biztosítják a gyors és folyamatos kapcsolatot a célcsoportokkal. A hagyományos eszközökkel, mint a hirdetések, bannerek egyre kevésbé lehet elérni a potenciális vásárlókat, akik legnagyobb számban egy helyen a közösségi médiában találhatók meg. Könnyen kialakíthatók márkaközösségek, illetve sok esetben maguk a felhasználók alakítanak ki tematikus csoportokat egy-egy márká köré.

A fiatalabb generációk egyre inkább az online térben és a közösségi médiában fogyasztanak tartalmakat a hagyományos csatornákkal szemben, mint a rádió vagy a televízió. Ez a folyamat is arra készítette a cégeket, hogy az új felületeken célozzák közönségüket. Ezek a felületek azonban fokozott figyelmet igényelnek, itt ugyanis – mint ahogyan azt korábban is említettem – többnyire a felhasználók irányítanak. Ebből kifolyólag a márkáknak törekedniük kell a megfelelő és ezáltal jövedelmező kapcsolatok kialakítására a felhasználókkal, ők ugyanis előszeretettel osztják meg tapasztalataikat. Az efféle online szájreklámnak (eWOM) pedig a további lehetséges vásárlók inkább hisznek, mint a cégeknek. További előnye a közösségimédia-marketingnek, hogy jóval költséghatékonyabb, mint a hagyományos eszközök, és például egy virális kampány jóval nagyobb elköteleződést vált ki a fogyasztók körében. Nem beszélve arról, hogy az online térben, azon belül is a közösségi oldalakon temérdek adat halmozódik fel a fogyasztókról, amelyek számos esetben támogatják vagy esetlegesen akár ki is válthatják az idő- és költségigényes piackutatásokat.

A közösségi oldalak egyfajta kapcsot is jelentenek, amellyel könnyebben navigálható a potenciális vásárló a vállalat honlapjára vagy webshopjára, ezzel is növelve a márkaismertség és az eladások lehetőségét.

A közösségi média összetettsége, illetve a versenytársak működése nélkülözhetlenné teszi egy külön, erre a területre fókuszáló stratégia kialakítását. Az itt elért eredmények kiválóan mérhetőek, a közösségi oldalak adott márkára vonatkozó kimutatásai gyors és egyszerű visszajelzést adnak minden egyes tevékenységről. A legjobb eredmények eléréséhez azonban sok esetben átgondolt, az egyéb csatornákkal – egymást támogatva – összehangolt stratégiára van szükség.

A hatékony jelenléthez a márkáknak egyrészt a felhasználók számára érdekes, hasznos tartalmakat kell előállítaniuk, illetve megosztaniuk, hogy ezzel is felkeltsék az érdeklődést, másrészt aktivitásra kell ösztönözniük a felhasználókat, amely az eléérések növelése mellett a bevonódást és az elköteleződést is elősegíti. Az eredményes tartalmak létrehozásához, illetve a közösségi aktivitás ösztönzéséhez azonban szükség van a felhasználók igényeinek, motivációinak folyamatos figyelemmel kísérésére. Mindezek mellett arra is figyelni kell, hogy az üzenet tartalmához legmegfelelőbb közösségi oldalon jelenjen meg. A különböző felületek ugyanis részben eltérő kommunikációra alkalmasak, illetve sok esetben más és más célközönséget tudunk megszólítani rajtuk keresztül.¹⁹

A közösségi médiában való jelenlét azért is fontos, mert a felhasználók vélhetően akkor is beszélnek egy adott márkáról, ha az nincs jelen aktívan, viszont a márká részvételével a közösségi oldalakon csökkentheti a negatív, illetve erősítheti a po-

zítív közvélekedés kialakulását saját magával kapcsolatban. Párbeszédet folytatnak a célközönséggel a pozitív és negatív visszajelzéseket egyaránt megfelelően kezelve, s építkezve belőlük.²⁰

(A közösségimédia-marketing eszköztára – Fizetett, saját és szerzett médiafelületek a közösségimédia-térben) A hagyományos médiával szemben az online térben a fizetett felületeken felül – mint a közösségi oldalakon elhelyezett fizetett hirdetések – egyre nagyobb hangsúlyt kapott a saját felületek kihasználása, illetve az úgynevezett szerzett felületek, megjelenések lehetősége.

A fizetett – paid – média esetén a hagyományos hirdetésekhez hasonlóan fizetni kell a felületekért, azonban a hatékonysága és annak mérhetősége jóval eredményesebb és könnyebb a közösségi médiában.

A saját – owned – média esetén a márka a saját felületeit használva szólítja meg a célcsoportját. Ez esetben minden feladat a cégre hárul, ellenben jóval kevésbé költséges. Gyorsan és egyszerűen orvosolhatók a felmerülő problémák, valamint közvetlenebb kommunikációt tesz lehetővé a fogyasztókkal.

A szerzett – earned – média manapság a leginkább áhított megjelenéseket jelenti a cégek számára. Ebből fakad leginkább a fogyasztók elköteleződése, itt ugyanis ők maguk a médiumok, a saját döntésük, amennyiben terjesztik az információt. A legkevésbé kontrollálható, azonban gyakorlatilag költségmentes. A tartalom anélkül kezd el terjedni, hogy azért a cég külön fizetne, ezzel jelentős márkaismeretségre, pozitív megítélésre tehet szert, amely az eladások növekedésében is megnyilvánul.²¹ A közösségi média jellege okán ez egy rendkívül gyors folyamat, amely elindulhat akár egy cikk, fotó, videó vagy történet terjedésével, azonban nincs a közösségi felületekre korlátozva. Sok esetben – kellő mértékű érdeklődés esetén – az offline médiában is megjelenik egy-egy virálisan terjedő tartalom, de ugyanez fordítva is megszokott. A tartalmak átvétele az offline és az online média között egyaránt előfordul, legyen szó akár fizetett, saját vagy szerzett médiatartalomról. A három forma megfelelő kombinálásával érhető el a legjobb eredmény.

(A tartalommarketing, mint a közösségimédia-marketing motorja) A hatalmas ráfordítások ellenére az egyre növekvő reklámkerülés, valamint reklámvakság az outbound reklámeszközökkel, illetve a „push” marketinggel szemben szükségessé tette egy új típusú stratégia megjelenését, amelynek újdonságát és hatékonyságát leginkább az online, azon belül is a közösségi média elmúlt 5-10 évben elért térnyerése adja.

Az említett térnyerés nagyban hozzájárult az inbound eszközök, illetve a „pull” marketing kialakulásához. A közösségi média határtalansága új szintre emelte a Word Of Mouth (WOM) marketingjelenséget. Mindamellett, hogy egy adott információ gyorsabban jut el a kibocsájtótól a befogadóhoz, hatványozottan nagyobb befogadó közeget is ér el eközben.

Az új irányzat lényege, hogy nem óriási üzenetkibocsájtással akarja elérni a lehetséges fogyasztókat a szélrózsa minden irányában – ezzel együtt jelentős céltévesztéssel és figyelmen kívül maradással –, hanem azt éri el – illetve igyekszik elérni –, hogy a potenciális vevő találjon rá az adott márkára, termékre vagy szolgáltatásra. Ehhez klasszikus értelemben vett hirdetések nem vagy kevésbé alkalmaz, inkább (saját) tartalomra épít.²²

A bevonó marketing egyik kiváló eszköze a tartalommarketing, amellyel érdekes, értékes tartalmat hiteles formában létrehozva, illetve megosztva könnyebben elérhetjük célközönségünk azon részét, amely immunissá vált a hagyományos marketingeszközökre. Tartalomalapú marketingmegoldásnak nevezünk minden hirdetői szándék eredményeként létrejött tartalmat.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy bár a végső cél az eladások növelése, a tartalommarketing nem buzdít közvetlenül erre. Ezt – a PR-megoldásokhoz hasonlóan – a bizalom, a pozitív megítélés és az ismertség növelésével kívánja elérni, ehhez azonban nélkülözhetetlen a hiteles forrás és tartalom.²³

Elengedhetetlen tisztázni továbbá a tartalommarketing és a natív hirdetés körüli félreértéseket, amelyeket már sokan – köztük Joe Pulizzi a Content Marketing Institute alapítója –, több alkalommal próbáltak helyre tenni az elmúlt években.²⁴

Bár mindkét technika a tartalmon alapszik, eltérő a célja és annak időtávja, létrehozójának személye, megjelenítésének helye. Amíg a tartalommarketing saját felületen jelenik meg – önerőből vagy megbízás útján –, célja hosszútávon a márkaismertség, márkahűség erősítése (ezáltal végső soron az eladások növelése), a natív hirdetés minden esetben fizetett, mind formáját, mind tartalmát tekintve adott külső felületre, médiumra szerkesztett tartalom.

Egy tartalommarketing-fogást alapvetően akkor nevezhetünk jónak, ha az eléri a célját. Ez azonban ennél jóval összetettebb kérdés. Ezzel az eszközzel számos célt kitűzhetünk, illetve elérhetünk. Céltérületei többek közt lehetnek az értékesítés – szigorúan közvetett módon, általában hosszú távon –, az érdeklődés felkeltése, kipróbálás ösztönzése, lead-generálás, márkaismertség, hűség növelése, oktatás vagy az ismeretterjesztés.

Ahhoz, hogy ezeket a célokat elérjük, a releváns tartalom túl – amelyet a közösségi média segítségével rendkívül célzottan tudunk megosztani, elindítani a célcsoportunk felé – rendkívül fontos a tartalom megjelenése is.

Megannyi statisztika alátámasztja, hogy sokkal nagyobb hatást tud elérni egy vizuális vagy illusztrált tartalom az egyszerű szöveggel szemben. Egyrészt jóval figyelemfelkeltőbb és jóval nagyobb érdeklődést vált ki, másrészt sokkal erősebben rögzül a memóriánkban. Az sem mindegy azonban, hogy az adott felületen hol jelenítjük meg a tartalmat. Például, a fő sodorban elhelyezett tartalmat hatszor többen tekintik meg, a jobb oldali sávban lévőkkel szemben. Vélhetően a bannerek elhelyezkedése okán hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni, kizárni az ott megjelenő tartalmat.

A vizuális tartalom lehet egy kép, amellyel jól tudjuk illusztrálni a mondanivalónkat, videó, amelynek révén remekül közvetíthető az üzenetünk, infografika vagy prezentáció, amely gyors, tömör információközvetítésre képes oktató célzattal, ezáltal erősíti a szakértő jelleget, mém, ami főként a humor segítségével operál, valamint a képernyőképek, amelyek a hitelességet hivatottak alátámasztani.²⁵

A tartalommarketing vitathatatlan előnyökkel rendelkezik. Nem blokkolható, mivel nem reklám. Tényleg eljut a fogyasztóhoz annak köszönhetően, hogy a fogyasztó akarja, hogy eljusson hozzá. Az érzékeny új generáció kerüli a direkt marketinget, szereti eldönteni, hogy mi az, ami érdekli. Ennek kedvez a releváns tartalmak közvetítése. Célcsoportra szabott, főként azok tekintik meg, akiket érdekel, vagy a későbbiekben érdekelhet. A tartalommarketing alkalmazása – az elköteleződés miatt – hosszú távon jóval hatásosabb, mint a reklám. „A userek story-t várnak” – A „storytelling” tartalmak kiszolgálják az igényeiket. Bevonó, könnyen szerzi meg a figyelmet, s ezt követően még könnyebben irányítja azt. Testre szabható, minden szempontból szabadon alakítható, a megjelenés helyéhez vagy akár a célközönséghez képest. Könnyen közvetít bonyolultabb üzeneteket is, segít megértésükben.²⁶

A jó tartalom minden esetben ad valami pluszt az azt fogyasztó személynek, ettől működik, és emiatt jut el a lehető legszélesebb körbe. Közegtől és témától függően szórakoztat, tájékoztat vagy akár oktat, de a megtekintését követően mindenképp úgy kell éreznünk, hogy nem volt elpazarolt idő, amit azzal töltöttünk.

A tartalommarketing hatékonyságának egyik fontos alappillére az, hogy hiteles forrásból, hiteles tartalmat közvetítsen. A hitelesség elérésének módja lehet akár szakértői tartalom megjelenítése, akár olyan személy, azaz fogyasztó által előállított tartalom, aki már kipróbálta azt, esetleg kapcsolatba került vele, legyen szó termékről, szolgáltatásról, személyről vagy egy teljes szervezetről. Ezt a jelenséget online szájreklámnak (e-WOM) nevezzük.²⁷

A hiteles, érdekes, illetve releváns tartalom egy idő után önálló életre kelhet, virálissá válhat a közösségi médiában és soha nem látott tömegeket érhet el szinte – legalább is a hagyományos reklámozási eszközökhöz képest – ingyen. Hatásfokát a klasszikus képlet is egyértelműen megmutatja, tekintve, hogy minimális ráfordítással vitathatatlan eredményt érhetünk el. Ezt a fajta közösségek, médiumok által létrehozott folyamatot, illetve annak eredményét earned, azaz szervezett médiának nevezzük. A közösségi médiában bármely téma vagy reklámüzenet könnyen virális tartalommal válhat, ezt azonban nagyon nehéz előre kiszámítani és befolyásolni.²⁸

Napjainkban, a közösségi média korában, amikor szinte mindent elintézhünk okos eszközeinkkel, illetve szabad perceinkben vagy szükség esetén azokon keresztül jutunk információkhoz – ezáltal figyelmen kívül hagyva azokat a marketingüzeneteket, amelyekkel a valós térben próbálnak ostromolni minket – felfoghatatlan mennyiségű tartalom elérhető akár a kezünkben tartott készüléken keresztül. Lehetőségünk van rá és meg is akarjuk ismerni a lehető legtöbb tartalmat, így kézenfekvő, hogy a marketing követi ezt a trendet és biztosítja ennek lehetőségét – legyen alapja vélt/generált vagy valós igény –, ezáltal a saját céljainak elérését.

A tartalommarketing élményt nyújt, ezáltal bevonja a célcsoportot; tartalomfogyasztás közben, illetve annak hatására pedig jóval magasabb a vásárlási hajlam.

Jelentős hatást érhetünk el például „gesztus marketinggel”, amelynek talán az egyik legrégebbi és legkézenfekvőbb példája a Dr. Oetker-féle recepttel ellátott sütőporos tasak, amelyet 1891-ben kezdtek forgalmazni (számos recept található ma is a Dr. Oetker termékeken), majd 1911-ben August Oetker kiadta saját receptkönyvét, amely a mai napig az egyik legnépszerűbb szakácskönyv.²⁹

Az efféle megoldások tehát nem új keletűek, csupán a közösségi média és annak fejlődése okán terjednek robbanásszerűen, s élük fénykorukat napjainkban.

(A fogyasztó által generált tartalom és annak hatásai – Az online szájreklám jelentősége) Ahogy arra korábban is kitértem, a web 2.0 megjelenésével megszűnt a kizárólag hirdetőik által irányított marketingkommunikáció. A fogyasztók egyre nagyobb befolyáshoz jutottak az általuk előállított tartalmakon (Consumer Generated Content) keresztül. Az interneten percenként kétmillió tartalmat hoznak létre a felhasználók, amelyek nagyrésze valamilyen módon kötődik a fogyasztáshoz, illetve hatással van rá.

A közösségi média magával hozta egy új típusú felhasználó, a „Prosumer” megjelenését. Az elnevezését a producer és a consumer szavak összeolvadásából kapó fogyasztó egyaránt tárgya és alanya a marketingkommunikációnak. Kritikusan fogadja a marketingüzeneteket és nem rest elmondani a véleményét, legyen az akár pozitív vagy negatív, ezzel komoly hatást gyakorolhat az üzenet eredményességére. A legaktívabb, legügyesebb prosumerekből lesznek az influencerek. A szakmának be kell vonnia a fogyasztót tervei kialakításába, hogy ezzel elkerülhesse az esetleges ellenszenvét. Ez az új irány a fogyasztók által is irányított marketing (Consumer Generated Marketing).³⁰

A szerzett és egyben a közösségi média egyik központi eleme a már korábban is említett e-WOM, amellyel az internethasználók jelentős része él véleményformáló és véleménykereső szerepben egyaránt. A marketingesek feladata, hogy megpróbálják – a lehetőségekhez mérten – irányítani ezt a folyamatot is, annak pozitív mivolta érdekében. A fogyasztóknak lehetősége van bármely közösségi oldalon véleményezni egy adott márkát, terméket vagy szolgáltatást, sőt, már külön értékelésekre létrejött oldalak is megtalálhatók a közösségi térben, amelyek jelentősen befolyásolhatják a potenciális fogyasztók vásárlási döntéseit. Ráadásul mára elvárás lett a gyors, hiteles – a marketingüzenet kibocsájtójától lehetőleg minél függetlenebb – forrásból származó információhoz jutás, amely képes a márka iránti attitűd pozitív irányba történő formálására, így a közösségi oldalaknak egyre fokozódó szerepe van a marketingkommunikációban és ezáltal a márkaépítésben. Az online szájreklám nagy előnye továbbá, hogy nem érinti a reklámkerülés, nem veszik el a reklámzajban. Eredményeinek mérhetősége ugyan nehézkes, de számos alkalmazás segít az adott kulcsszavakhoz kötődő új tartalmak létrejöttének követhetőségét.

Az e-WOM az offline szájreklámmal ellentétben – ahol a „one to one” kommunikációs kapcsolat jellemző – létrejöhet „one to one”, „one to many”, illetve „many to many” kommunikációs relációban egyaránt. Ezen tulajdonságok mellett az írásos forma is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy hatványozottan hatékonyabb az online szájreklám az offline-nál. A visszakereshetőség, illetve a későbbi időpontban is lehetséges találkozás az adott tartalommal egyaránt erősítik a hatékonyságát.³¹

A WOM-hoz hasonlóan az e-WOM esetében is három kategóriát különböztethetünk meg. Organikus WOM esetén nincs külső ráhatás, a fogyasztó teljesen önállóan fejt ki véleményét. Felerősített WOM alatt azt értjük, amikor a vállalat buzdítja a fogyasztót tapasztalatai megosztására. Például azzal, hogy megkéri, mondja el véleményét vagy az általa előállított tartalom megosztására ösztönöz. Célzott WOM esetén pedig a véleményvezérek bevonásával igyekeznek elérni a pozitív szájreklám terjedését. Ezt a szakirodalom szájreklámmarketingnek (WOMM-nak) nevezi.

Amennyiben egy szervezet megfelelő kommunikációval csatlakozik az őt érintő eWOM-hoz, illetve ennek során hatékony párbeszédet folytat a fogyasztókkal, annyiban könnyen jó kapcsolatot alakíthat ki velük, amelynek hosszú távú eredménye a fogyasztók elköteleződése, lojalitásuk kiérdemlése lehet.³²

(Influencer marketing, mint marketingkommunikációs trend) „A homogén közösségeken belül mindig vannak „hangadók”, akik extrovertáltságukkal, személyes varázsukkal sok követőt tudnak maguk köré gyűjteni, ezáltal jelentős hatást gyakorolni rájuk. Ők a véleményvezérek, más néven influencerek.”³³

A véleményvezérek alkalmazása egy márka népszerűsítése érdekében jó alternatíva lehet a hagyományos, sok esetben került reklámozással szemben. Követőik bíznak bennük, hallgatnak rájuk, így rajtuk keresztül jóval hatékonyabban jut el hozzájuk a márkáüzenet, illetve kevésbé kérdőjelezi meg azt, mint ha közvetlenül a márkától érkezne. Alkalmazásuk gyakorlatilag az eWOM tudatos befolyásolása, irányítása, illetve arra tett kísérlet.

A véleményvezérek értéke marketing szempontból alapvetően attól függ, hogy mennyi követővel rendelkeznek. Minél nagyobb a követőtáboruk, közvetítésükkel annál több potenciális fogyasztóhoz tudjuk eljuttatni az üzenetünket. Sok esetben azonban egy kisebb követői bázissal rendelkező, de szűkebb, specifikusabb témára összpontosító influencer jobb eredményt tud elérni.³⁴

Négy fő csoportba sorolhatjuk őket. A karizmatikus véleményirányítók rendelkeznek a legnagyobb követőtáborral. Ez annak is betudható, hogy általában általánosabb vagy tágabb csoportok számára érdekes témákat érintenek. A mintaadó véleményirányítók jóval specifikusabb témákkal foglalkoznak, ebből kifolyólag kisebb követőtáborral is rendelkeznek. Konkrét termékek vásárlására buzdíthatnak, azok bemutatásán, szerepeltetésén keresztül. A tanácsadó véleményirányítók a mintaadókhoz hasonlóan szűkebb érdeklődési körökre fókuszálnak. Termékek használatának bemutatásával, tesztelésével gyűjtik maguk köré követőiket. A kritikus, szórakoztató véleményirányítók a karizmatikusokhoz hasonlóan tágabb témakört érintenek, követőtáboruk is ennek megfelelően alakul. Adott témák kifigurázásával tesznek szert népszerűségére.³⁵

(A közösségi média, mint eszköz – A márkaközösségek jelentősége a márkaépítésben és a marketingkommunikációban) A márkaközösségek kialakítása nemcsak a márka és a fogyasztó, hanem a fogyasztók egymásközi kommunikációját is elősegíti, amely még inkább hatással van a márka pozitív megítélésére. Tartalomfogyasztáskor ugyanis nagyobb hatással van a fogyasztókra, ha biztosított a vélemények szabad áramlása, a termékhez/szolgáltatáshoz ténylegesen kapcsolódó információk megléte, játékok és egyéb közösségi aktivitások szervezése. Ezek segítségével növekszik a márka iránti bizalom és elköteleződés, jelentős mértékben hozzájárul a szeretetmárka kialakulásához.³⁶ Jelenleg ezek megvalósítására nincs alkalmasabb tér a közösségi oldalaknál.

A közösségi médiában létrehozott márkaközösségeknek tehát ugyanaz a szerepe és célja, mint az offline márkaközösségeknek, azonban elterjedtsége és költséghatékonyasága miatt jóval eredményesebben működik. Szélesebb tömegek elérését és – számosságukhoz képest – könnyed kezelést teszi lehetővé. A közösségi médiára jellemző aktív tartalomfogyasztás pedig nagyobb fokú elköteleződést válthat ki, szemben az offline márkaközösségekkel.³⁷

A közösségi médiában létrehozott márkaközösségek egyaránt jó eredményt érnek el a fogyasztó és a termék, a fogyasztó és a márka, a fogyasztó és a vállalat, illetve a fogyasztók egymás közötti kapcsolatának alakításában. Ezzel erős bizalmi kötődést építenek ki, amely elősegíti a márka iránti hűség kialakulását.³⁸

(A klasszikus offline és online eszközökkel szemben kialakult reklámkerülés) Az egyre növekvő reklámzaj mind az offline, mind az online térben a fogyasztók tudatos és kevésbé vagy egyáltalán nem tudatos reklámkerülését eredményezte. Az emberi agy nem képes megbirkózni azzal a hatalmas mennyiségű információval, amellyel minden létező felületen bombázza a média. Ennek következtében kiszűri a nem kívánatos elemeket. A kevésbé tudatos, túlterhelés elleni védekezés négy különböző szintjét különíthetjük el tudatosságuk mértéke szerint.

A legkevésbé tudatos szint, amely alapvetően zárja ki az információtömeget, a perceptív vakság. A tudat ez esetben már nem igen enged be új információt.

A második szint a szelektív vakság, amely segítségével az irreleváns üzeneteket, információkat és forrásukat zárja ki elménk.

Formai vakságról akkor beszélhetünk, amikor bizonyos felületeket automatikusan figyelmen kívül hagyunk, mert agyunk már megtanulta, hogy azokon a helyeken csak nem kívánatos tartalmak találhatóak. Ezen forma rendkívül jól megfigyelhető a banner hirdetések hatásánál, illetve azok figyelmen kívül hagyásánál.

Érzelmi vakság esetén egy korábbi negatív élmény hatására szűri elménk az öt érő ingereket. Egy agyonismételt, esetleg gusztustalan vagy kellemetlen reklám könnyen kiválthatja ezt a fajta védekezést.

A fentiek elkerülésére a kreatív, figyelmet felkeltő és megragadó üzenetek jelenthetnek megoldást, amelyek kiköcckentik a befogadót aktuális állapotából, és kitűnve a mérhetetlen reklámzajból magukra irányítják figyelmét.³⁹

A tudatos reklámkerülés szintén egyaránt jelen van az offline és az online térben, azonban az interneten és ezzel együtt a közösségi médiában nemcsak hogy kerülhetjük a reklámot, de akár negatív hatást is gyakorolhatunk eredményességére. Amíg a valós térben többnyire csak magunkat tudjuk kivonni a reklám célzása alól, azáltal, hogy otthagyjuk, elkapcsoljuk, lenémítjuk, addig az online felületeken véleményünk kinyilvánításával a fogyasztók szélesebb körét állíthatjuk magunk mellé az üzenet kibocsájtójával szemben.⁴⁰

(A közösségi média marketingelemeinek ostromszerű túlhasználata – Reklámkerülés formálódása a közösségi médiában) Csakúgy, mint a hagyományosnak mondható eszközöknél (pl. banner), a tartalom alapú megoldások esetében is bekövetkezhet egyfajta fogyasztói telítettség. Minél több szereplő és minél többször alkalmazza, annál kevésbé lesznek rá fogékonyak a fogyasztók. A fizetett hirdetések, szponzorált tartalmak (pl.: natív hirdetés, influencer marketing) elszaporodása, az erőltetett tartalmak túlhasználata negatív hatással lehet a közösségimédia-marketingre is.

A közösségi oldalak felhasználóinak több mint fele tiltotta már le, illetve majd 40%-a törölte is már olyan ismerősét, aki nem tetsző tartalmakat osztott meg.⁴¹ Gondoljunk csak bele, ha az ismerőseinket ilyen könnyen elengedjük, milyen könnyen fordítunk hátat a személyes terünkbe tolokodó hirdetőknél. Szintén veszélyt jelent, ha a küldő, előállító fél hiteltelenné válik. Ennek következtében a fogyasztók elidegenednek és részükéről a márka megítélése negatív lesz.

A tartalom lett a marketing egyik nélkülözhetetlen alkotóeleme, ezért a tartalom alapú marketingkerülés kialakulásának megelőzése érdekében fontos, hogy akkor használjuk mint eszközt, ha az tényleg indokolt, nem szabad ugyanabba a hibába esni, mint korábban például a bannerek esetében; a tartalommarketingnek észrevétlenül kell működnie és hatnia, nem szabad megutáltatni a fogyasztókkal azáltal, hogy mindig, minden felületen ezzel találkozunk. A különböző reklám-, PR-, illetve marketingeszközök összehangolása, egymást támogató hatásuk nélkülözhetetlen a megfelelő eredmények eléréséhez.

Ehhez hasonlóan a „paid”, „owned”, valamint az „earned” médiaelemek közötti határvonalak konvergálása is szükséges a lehetőségekhez mérten. Bizonyos – közösségi – médiumok, mint például a Facebook, mind a három kategóriába besorolhatók.

Alapvető továbbá, hogy csak hiteles tartalmat állítsunk elő, illetve osszunk meg. Lehet, hogy egy adott történet vagy információ nagy volumenűnek tűnik, de amint kiderül, hogy nem, vagy csak részben fedi a valóságot, a márka veszít a hitelességéből, esetleg teljes mértékben elveszti azt. A hitelességhez legalább ennyire fontos az is, hogy átláthatóan működjünk. Fizetett tartalom esetén például ennek ténye derüljön ki a fogyasztó számára; ezzel elkerülve a későbbi lehetséges csalódásokat. A natív hirdetéseket, illetve az influencerek működését 2017-ben a GVH szabályozta is annak érdekében, hogy fizetett hirdetések, valamint bejegyzések ténye és szándéka egyértelműen kiderüljön a fogyasztók számára.⁴²

Az utóbbi időben a közösségi média felületeit elárasztották az álhírek, hamis, megfélemlítő tartalmak, amelyek a fogyasztókban egyre erősebb ellenszenvet váltottak ki, illetve negatív hatással voltak a közösségi oldalak általános hitelességére is, amely hatékonyságuk alapját adja. Elkerülhetetlen volt ennek a folyamatnak a szabályozása, visszafordítása. Ez azonban részben áthangolta a közösségi média működését is. Újra a személyes tartalmak kerülnek előtérbe, ezáltal felerősítve az influencerek szerepét,

akik – legalábbis egyelőre – hiteles forrásként jelennek meg a fogyasztók szemében. A GVH korábban említett szabályozásának eredménye, illetve az influencerek túlzott elfordulása a szponzorált tartalmak irányába megtörheti ezt a trendet és a fogyasztók szkepticizmusát válthatják ki.⁴³

Veszélyforrást jelenthetnek továbbá a nem megfelelően célzott üzenetek, amelyek szintén negatív megítélést válthatnak ki a fogadó fél részéről. Ez ellen például a keresőoptimalizálással vagy a megfelelő cookie-k alkalmazásával tehetünk.

(A kompenzációs marketing, mint fenntartható forma) Hiába az újabbnál újabb megoldások, minden esetben, amikor a márkák „erőszakkal” próbálják lenyomni üzeneteiket a fogyasztók torkán és nem törődnek azzal, hogy mit szeretnének, nem vonják be őket a különböző marketingfolyamatokba, nem veszik figyelembe a reakcióikat, véleményüket, csak újabb tiszavirág életű irányzatokról beszélhetünk, amelyek az adott eszköz általi fogyasztói „telítődés” után egyre inkább ellenszenvet váltanak ki.

Amennyiben hosszútávon szeretnénk élni a marketingtrendek kínálta lehetőségekkel, számolnunk kell a fogyasztókkal. Ügyelnünk kell a velük való szoros – ezáltal jövedelmező – kapcsolat kialakítására és ápolására. Erre a problémára nyújt megoldást a már korábban is említett kompenzációs marketing.

„A kommunikáció önmagában is képes kompenzációs „ajándékot” hordozni és átadni, ami lehet: különleges vagy fontos tartalom, a mindennapokban használható praktikus tudás, érdekes információk megosztása, érdekes történetek elmesélése, élmény, szórakozás, nevetés, érzelmi felemelés, baráti gesztus, önzetlen segítség...”⁴⁴

Ezen irányzaton belül beszélhetünk bevonó marketingről, amely cselekvésre, aktív részvételre készíti a fogyasztót, a már korábban bemutatott tartalommarketingről, élménymarketingről, amelyben a márkák magukhoz köthető élményekkel ajándékozzák meg a fogyasztókat, illetve elkötelező marketingről, amelynél a hosszútávú, mindkét fél számára pozitív – szoros, érzelmi – kapcsolat és a társadalmi felelősségvállalás dominál.⁴⁵

A kompenzációs marketing legalapvetőbb eleme, hogy adjunk valamit cserébe a fogyasztó figyelméért. Fontos, hogy bevonjuk őket az alkotás folyamatába, s mint a marketing minden egyéb formájában, a célközönségünkre fókuszáljunk.

„A kompenzációhoz adott tanács mindössze 3 szóból áll. Három követelményről van szó, amely irányítúként szolgálhat a békésebb egymás mellett éléshez vezető úton.

A – mint Adni! B – mint Bevonni! C – mint Célozni!”⁴⁶

(Hiszem, (ha) mert látom!) A közösségi oldalak növekvő szerepét, vitathatatlan hatékonyságát, illetve fenntarthatóság szempontjából lehetséges veszélyeit széles körű szekunder kutatás mellett, a részletekre is kiterjedő saját vizsgálat is alátámasztotta. A fogyasztókra gyakorolt hatást, a fogyasztók véleményét kérdőív segítségével vizsgáltam.

Egyértelműen beigazolódtott, hogy már nemcsak hogy jól célozhatók és hatékonyan megszólíthatók, bevonhatók a közösségi oldalakon keresztül, de már ők maguk is keresik a márkákkal, termékekkel kapcsolatos információkat ezeken a platformokon is. Továbbá kiderült, hogy számottevő arányban követnek is rendszeresen olyan brandeket, amelyek számukra megfelelő módon kommunikálnak és a tolokodás helyett megpróbálják bevonni őket az előállított tartalmak segítségével, valamint különböző aktivitások szervezésével.

A vizsgálat eredményei arra engednek következtetni, hogy a marketing klasszikusnak mondható elemeivel szemben a közösségimédia-marketingben sokkal nagyobb odafigyelést igényel a kibocsájtott marketingüzenetek mértéke és egyben

azok formája is. A különböző márkák lehetőségeit tekintve a tendencia azt mutatja, hogy egyre tolawodóbb módon tudnak hirdetésekkel bombázni, amely jelentős ellen-szenvet vált ki a fogyasztókból. A másik véglet – ami jelen esetben a tartalom alapú megoldásokat jelenti –, azonban sokkal kevésbé zavaró számukra, sőt, nagy arányban érdekli is őket. Ennek oka az lehet, hogy a közösségi oldalak alapvetően a tartalomra épülnek, így a tartalom alapú eszközök könnyen bele tudnak olvadni ezekben a felületek-be. Általánosságban elmondható, hogy ezek segítségével sokkal hatékonyabb a márka-építés és a marketingkommunikáció.

JEGYZETEK

- 1 Habibi, Mohammad Reza – Laroche, Michel – Richard, Marie-Odile: The roles of branding community and community engagement in building brand trust on social media = Computers in Human Behavior, 2014. (XXXIV évf.) 37. szám. pp. 152–161.
- 2 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. p. 312.
- 3 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. p. 339.
- 4 Papp-Váry Árpád: A márkanév ereje: Szempontok a sikeres brandépítéshez. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2013. pp. 19–21.
- 5 Papp-Váry Árpád: Márkaépítés, mint a modern marketing egyik kulcseleme. In: Svélik Csaba: Marketing a 21. században: Kihívások, trendek, szemléletváltás. Budapest, Kheops Kiadó, 2007. pp. 99–100.
- 6 Horváth Dóra – Bauer András: Marketingkommunikáció. Budapest, Akadémia Kiadó, 2013. pp. 61–63.
- 7 Klausz Melinda: A közösségi média nagykönyve. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2016. p. 21.
- 8 Csíkszentmihályi Mihály: Flow – Az áramlat: A tökéletes élmény pszichológiája. Budapest, Akadémia Kiadó, 1997. p. 11.
- 9 Russell, David: Can Facebook Be Used to Maintain Meaningful Social Relationship? In: Psychology Today <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/distress-in-context/201201/can-facebook-be-used-maintain-meaningful-social-relationships> 2012.01.04. (2018.06.22.)
- 10 Klausz Melinda: Megosztok, tehát vagyok. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2017. p. 40.
- 11 Klausz Melinda: A közösségi média nagykönyve. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2016. p. 41.
- 12 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. pp. 62–64.
- 13 Yazdanparast, Atefeh – Joseph, Mathew – Muniz, Fernanda: Consumer based brand equity in the 21st century: an examination of the role of social media marketing = Young Consumers – Insight and Ideas for Responsible Marketers, 2016. (17. évf.) 3. szám. pp. 243–255.
- 14 Tóth Mihály: Online Marketing: Útmutató az internetes vevőszerzéshez. Százhalombatta, Netkreatív.hu Kft., 2012. p. 87.
- 15 Yazdanparast, Atefeh – Joseph, Mathew – Muniz, Fernanda: Consumer based brand equity in the 21st century: an examination of the role of social media marketing = Young Consumers: Insight and Ideas for Responsible Marketers, 2016. (17. évf.) 3. szám. pp. 243–255.
- 16 Kolma Kornél (Lóska Márton szerk.): A tévé helyett véleményvezéreknek hisznek a fiatalok. In: DigitalHungary (online) <http://www.digitalhungary.hu/kozossegi-media/A-teve-helyett-velemenyezereknek-hisznek-a-fiatalok/6247/2018.05.01>. (2018.06.25.)
- 17 Klausz Melinda: A közösségi média nagykönyve. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2016. pp. 56–60.
- 18 Yazdanparast, Atefeh – Joseph, Mathew – Muniz, Fernanda: Consumer based brand equity in the 21st century: an examination of the role of social media marketing = Young Consumers – Insight and Ideas for Responsible Marketers, 2016. (17. évf.) 3. szám. pp. 243–255.
- 19 Tsimonis, Georgis – Dimitriadis, Sergio: „Brand strategies in social media” = Marketing Intelligence & Planning, 2014. (32. évf.) 3. szám. pp. 328–344.
- 20 Markos-Kujbus Éva – Dr. Gáti Mirkó György: A közösségi média mint online stratégiai eszköz. Magyar Marketing Szövetség Marketing Oktatók Klubja 18. Országos Konferencia. 2012. augusztus 30–31., Miskolc http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/886/1/MKE_GM_mok2012.pdf (2018.06.21.)
- 21 Fehér Katalin: Digitalizációs és új média: Trendek, stratégiák, illusztrációk. Budapest, Akadémia Kiadó, 2016. pp. 172–173.
- 22 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. pp. 332–335.

- 23 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. pp. 346–350.
- 24 Pulizzi, Joe: Native Advertising, In: Content Marketing Institute (online) <http://contentmarketinginstitute.com/2015/08/native-advertising-content-marketing/> 2015.08.26. (2018.06.22.)
- 25 Pécsi Ferenc: Vizuális tartalommarketing, In: tartalommarketing.hu (online) <http://tartalommarketing.hu/vizualis-tartalommarketing/2016.06.23.> (2018.06.22.)
- 26 Szabó Zsófia: Tartalommarketing: Hogyan hat a hirdetésekre és a fogyasztókra? In: DigitalHungary (online) <http://www.digitalhungary.hu/prezentaciok/media-hungary-2017/11/2017.> (2018.06.22.)
- 27 Horváth Dóra – Bauer András: Marketingkommunikáció. Budapest, Akadémia Kiadó, 2013. pp. 407–411.
- 28 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. p. 323–328.
- 29 Tartalommarketing, In: Wikipedia (online) <https://hu.wikipedia.org/wiki/Tartalommarketing> (2018.06.20.)
- 30 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. pp. 312–318.
- 31 Horváth Dóra – Bauer András: Marketingkommunikáció. Budapest, Akadémia Kiadó, 2013. pp. 407–411.
- 32 Markos-Kujbus Éva: Az on-line szájreklám (Electronic Word-of-Mouth) jellemzői a marketing-kommunikáció szempontjából, *Vezetéstudomány*, Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, (XLVII. évf.) 6. szám, 2016. pp. 57–60.
- 33 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. p. 276.
- 34 Kolma Kornél (Lóska Márton szerk.): A tévé helyett véleményvezéreknek hisznek a fiatalok, In: DigitalHungary (online) <http://www.digitalhungary.hu/kozossegi-media/A-teve-helyett-velemenyezereknek-hisznek-a-fiatalok/6247/2018.05.01.> (2018.06.25.)
- 35 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. pp. 276–279.
- 36 Yazdanparast, Atefeh – Joseph, Mathew – Muniz, Fernanda: Consumer based brand equity in the 21st century: an examination of the role of social media marketing = *Young Consumers: Insight and Ideas for Responsible Marketers*, 2016. (17. évf.) 3. szám. pp. 243–255.
- 37 Laroche, Michel – Habibi, Mohammad Reza – Richard, Marie-Odile – Sankaranarayanan, Ramesh: The effects of social media based brand communities on brand community markers, value creation practices, brand trust and brand loyalty = *Computers in human behavior*, 2012. (28. évf.) 5. szám. pp. 1755–1767.
- 38 <http://shop.tarjomeplus.com/Uploads/site-1/DownloadDoc/557.pdf> (2018.06.27.)
- 39 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. pp. 108–114.
- 40 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. p. 332.
- 41 Klausz Melinda: Megosztok, tehát vagyok. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2017. p. 23.
- 42 Gazdasági Versenyhivatal: #GVH#Megfeleles# Velemenyezer, In: http://www.gvh.hu/data/cms1037278/aktualis_hirek_gvh_megfeleles_velemenyezer_2017_11_20.pdf 2017.11.20. (2018.06.22.)
- 43 Facebook és társai: a vadnyugati idők vége, In: HVG Extra Business (online) http://hvg.hu/businessmagazin/20180506_kozossegi_oldalok_jovoje 2018.05.06. (2018.06.28.)
- 44 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. p. 339.
- 45 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. p. 340.
- 46 Sas István: Reklám és pszichológia a webkorszakban upgrade 4.0: A kiegyezés kora. Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2018. p. 359.

A neoliberális vezetés és a városhoz való jog: Szöul

(*A neoliberalizmus gyökerei*) A következőkben a várostervezés és irányítás sajátos gazdasági-politikai jellegzetességeit, kelet-ázsiai formáját társadalomelméleti megközelítésben mutatjuk be Szöul példáján, nem lesz módunk a mérésre és az ellenőrizhető modellek alkalmazásának vizsgálatára. A városvezetés gazdaságpolitikai hátterét kutatjuk, ami évtizedek óta meghatározza Szöul globális törekvéseit. A neoliberális gazdaságpolitika a 20. században megújuló liberális gondolatból sarjadt, s lényegében úgyszintén a szabadpiaci verseny és a szabályozásokat minimalizáló vezetés állt középpontjában.¹ A kontroll enyhítése, a privatizáció, a szabad kereskedelem, a kormányzati kiadások csökkentése és a globalizáció állt középpontjában, melyek együttes célja a gazdasági növekedés serkentése és a társadalmi jólét növelése volt. A fogalom azonban túl tág ahhoz, hogy az évtizedek során ne öltött volna sokféle alakot, s az egyes területi különbségek ne befolyásolták volna az adott körülményeknek megfelelően, különösen olyan nehéz időszakokban, mint a világválságok.

Jelentős fordulatot a 80-as években vett, ebben is figyelemreméltó Augusto Pinochet chilei diktátor szerepe. Ettől az időtől kezdve legalábbis kettős jelentéstartalom fejlődött a fogalom köré, számos liberális gazdaságpolitikus és elméletalkotó áll távol attól, hogy eredeti jelentéstartalmával használja a fogalmat, ami főként olyan közgazdászok nevével hozható összefüggésbe, mint Friedrich Hayek, Milton Friedman, vagy James M. Buchanan.² Friedman 1965-ben³ elhíresült frázisával fogalmazva: „Egyfajta értelemben ma mindannyian keynesiánusok vagyunk. Egy másikban már senki sem keynesiánus.” A szlogen maga is hosszú utat járt be, Nixon-tól Margaret Thatcheren át a 2008-as gazdasági válságig, de bárhogy vesszük, a háború sújtotta gazdaság újjáépítése már semmiképpen sem köthető a Friedman által képviselt gazdaságpolitikához, egy prosperáló korszakot képvisel, olyan társadalmi-gazdasági és politikai feltételekkel, melyek a monetarizmus és a klasszikus liberalizmus összeolvadásából sarjadtak.

A neoliberalizmus olyan ideológia, amely magában foglalja a keynesi jóléti állam kollektivistá intézményeinek visszahúzóását és az egyetemes ellátás ethoszát, valamint a piaci mechanizmusok és a versenyképesség bevezetését a gazdasági növekedés elérése érdekében.⁴ A neoliberalizmust azonban nem valamiféle végső állapotnak vagy feltételnek kell tekinteni, sokkal inkább a közszféra, a magánszektor és a civil társadalom közötti kapcsolat megváltoztatásának – egy folyamatnak, melynek célja a gazdasági növekedés megkönnyítése. Így jutunk el Kelet-Ázsiában a fejlesztő állam⁵ modelljéig.⁶

(*A fejlesztő állam Dél-Koreában*) A neoliberális ideológia dominanciája jelentős hatással van a várostervezésre is. Neoliberális szempontból a várostervezés nagyrészt az ingatlanpiacok torzulását eredményezi a városgazdálkodás bürokratizálása és a tranzakciós költségek növekedésének révén. Ezeket a terheket tehát le kell építeni, mégpedig a tervezés (dereguláció) és a fennmaradó szabályozási szféra (outsourcing) szegmenseinek privatizációjával.⁷ Mindebből logikusan következik, hogy a tervezés, ami eredendően a piaci kudarcok korrigálása és elkerülésének közvetlen eszköze volt, elveszti lényegi szerepét, és csupán a térbeli szabályozás minimalista formájává sorvad, melynek csupán általános célja, hogy biztosítsa a piaci biztonságot és megkönnyítse a gazdasági növekedést. Teszi mindezt a globális gazdasági környezetben.

A globalizációnak tehát ára van, ami Szöul és agglomerációja esetében sajátos körülmények között valósul meg. Nem csupán Szongdo, a mára talán leghíresebb és egyben legnagyobb okosváros fejlesztése példázza tökéletesen a neoliberális politika globalizációs törekvéseit, Szöul és agglomerációjának nagyvárosi környezete egyúttal teret ad a bipoláris migrációs folyamatoknak is. Egyik oldalon a globális szakértő értelmiség, életstílusukban alig valami különbséggel, legyenek bármely nagyvárosban a világ bármely táján, másik végén az alacsonyan képzett és marginalizált vendégmunkásokkal, akik aligha tudnak megszabadulni az etnikai kötöttségeiktől, ami csak tovább erősíti kirekesztett helyzetüket. Szöul, mint más globális városok is területileg is töredezetté teszük a munkaerőpiacokat, létrehozva egy összetett osztály, etnikai és földhasználati mozaikot.⁸

Persze a nagyvárosok etnikai töredezettsége, a bevándorlók kettős kiválasztása a gettósodás és asszimiláció pólusai közt, s mindezek eredményeként az erősödő területi-etnikai szegregáció már a 19. század végétől ismert jelenség, amire W.E.B. Du Bois kutatása érzékletesen mutatott rá Philadelphiában. Mára, a globális nagyvárosi környezet megváltoztatta a korábbi kettőségből fakadó területi szegregációs folyamatokat: már nem csupán az asszimiláció vagy az etnikai kirekesztődésen keresztül elvesztett vagy megfosztott városhoz való jog választja szét a nagyvárosi társadalmi csoportokat. Az etnikai csoporthoz tartozás mellett a regionális származás és a jövedelmi különbségeken túl számos kulturális jellemző és ökológiai folyamat határozza meg a nagyvárosok mozaik jellegét. Transznacionális és hibrid területek jönnek létre, melyeknek csupán egyetlen példája az ethnoburb.⁹ Mindezt a multikulturális kormányprogramok segítik, az etnikai és egyéb csoportok párhuzamos együttélésének támogatásával, de a globális városok akár a nemzetállammal szemben is képviselni tudják ezirányú érdekeiket és értékrendjüket.

Számos esetben felmerült már az a kérdés, hogy vajon a kelet-ázsiai nagyvárosok és/vagy nemzetgazdaságok illeszkednek-e egy egységes globális elméleti keretrendszerbe. Az egymás rovására vagy segítségével, de mindenképpen egységes rendszerben alakuló centrumok és perifériák modelljében az önállóan centrummá váló kelet-ázsiai országok a modell finomítását kívánják. A megkésett iparosodás, ami ezeket az országokat jellemezte, egészen más fejlődési útra terelte városaik globális szerepkörét is. Mindez azonban kérdésessé teszi magának a felülről szerveződő, egységes hierarchiába rendeződő modellnek az alkalmazhatóságát és univerzális jellegét egyaránt. A globális város nem csak a nemzetállammal áll szemben, ugyanakkor nem is csupán egyénekből, családokból vagy szomszédságokból áll, helyzetének meghatározásakor a történeti sajátosságok és a regionális és transznacionális kapcsolatai legalább annyira meghatározók, mint a nemzeti szintű, de nem kormányzati szereplőkhöz fűződő viszonyaik.¹⁰

A legfontosabb különbség, amit Hill és Kim¹¹ kihangsúlyoz, hogy a nyugati országokkal szemben Korea (akárcsak Japán) nem piacorientált és bürokratikus, legalábbis nem a hagyományos weberi értelemben. Ehelyett sokkal inkább állam központúak és bürokráciájuk politikai jellegű. Noha maga a fejlesztő állam koncepciója is¹² a kelet-ázsiai megkésett iparosodás körülményei közt sajátosan alakuló állami szerepkörre keresett választ, az nem feltétlenül a neoliberális, a globalizáció kihívásaival szembe forduló szerepkört jelentette, csupán a nyugati országoktól lemaradt gazdaságok felzárkózásának sajátos, gyors és a helyi történeti hagyományokba és értékrendszerbe illeszkedő megoldását vezette be. Ideológiai okokat firtatni félrevezető, ha egyszer pragmatikus gazdasági célok vezérelték.

A globális városhálózatba történő integráció most sem a nemzetállam ellen irányul, éppen az segíti, célja pedig a nemzet és a város – esetünkben Szöul – versenyképességének növelése. A különbség lényegében az, hogy nem (nem csak) egyszerű beavatkozással vagy támogatással, hanem a piacok manipulálásával ér cél. Dél Korea helyzete annyival bonyolultabb Japánnál, hogy a nemzetközi gazdasági versenybe úgy kellett becsatlakoznia, hogy nem csak a fejlett nyugati országokkal kellett felvennie a versenyt, hanem a nála jóval nagyobb és több tartalékkal rendelkező Japánnal is. Szöul esetében ez a japán nagyvárosok mellett Hongkonggal és Tajvannal is kiegészül, ráadásul a versenyben lévő kelet-ázsiai globális városok gazdasági profilja között lényegi átfedések is vannak.

Egyfelől a neoliberális politika Koreában sosem vesztette el teljesen eredeti mondanivalóját. A gazdasági korlátok csökkentése hajdanán ugyanazt a célt szolgálta, mint most az állami beavatkozás, tehát nem az állam szerepének korlátozása a „liberális” tartalom, hanem az egyén társadalmi-gazdasági kötöttségeinek lerombolása, vagyis az egyén szabadságának növelése lett annak legfőbb mondanivalója, célja. Koreában a legnagyobb piaci kötöttséget a csebolok (családi alapítású óriásvállalatok) egyeduralma jelentette, s jelenti tulajdonképpen a mai napig, így az állami beavatkozás, ami látszólag éppen ellentétes a liberális gazdaságirányítás alapelveivel, valójában a versenyhelyzet javítását, kiegyensúlyozottabbá tételét jelenti. Ugyanakkor a csebolok képviselik a gazdaság motorját, így segítségük ugyanazt az általános célt szolgálja, mint korlátozásuk.

Másfelől a neoliberális és a fejlesztő állam ellentmondása Koreában még az 1997-es válságot követően sem volt fekete-fehér, mint azt a korábbi állami irányító politika bukását és a csebolok csődjét követő IMF-segélyre szoruló ország helyzetéből következtethetnénk. A válságot követően az elemzők előrejelzései mindkét oldalról túl pesszimisták voltak. Az állam bevezetett néhány neoliberális intézkedést, például a munkaerőpiacok deregulációját és az állami kiadások csökkentését, így Korea hírneve egybeforrott a sikeres neoliberális reformokkal¹³, s viszonylag rövid időn belül visszanyerte a nemzetközi pénzügyi lehetőségeit. A válság utáni gazdaságpolitika gyakorlatla azonban sokkal jobban kötődött a válság előtti időszak szemléletéhez, mint ahogyan a statisztikusok vagy a liberális kutatók előre jelezték. Ahelyett, hogy úgy gondolnánk a neoliberalizmusra, mint ami elkerülhetetlenül átalakítja a gazdaságpolitikát, legalábbis Koreában, inkább olyan környezeti feltételnek kell tekinteni, amely alapvetően nem alakította át a fejlesztő államot, amihez az csupán ügyesen alkalmazkodott.¹⁴

(A fejlesztő állam szerepe Szöul átalakulásában) A fejlesztő állam és város már a 80-as évektől meghatározó tényező volt Koreában, s legalább két fontos tényező mentén játszott szerepet. Az egyik az alapvetően ugyancsak neoliberális állami hatalmi szerepkör, amennyiben az állam beavatkozik, manipulál, ám teszi mindezt a piacok alkalmazkodóképességének és teljesítményének növelésében, tehát eredendően liberális célból; a másik a gazdaságtervezésben és a polgári és helyi demokrácia fejlődését célzó reformok formájában megmutatkozó szerepkör és annak jelentősége. Mindez a városi tér fejlődésében is kétféle modellt hozott létre: egy újfajta fejlesztésben elkötelezett várost, amit nevezhetünk globopolisznak, és egy barátságos városi közeget, amit pedig kozmopolisznak nevezhetünk.¹⁵ Az ezredfordulót, pontosabban az 1998-as válságot követően egyértelműen felülkerekedtek a neoliberális globopolisz jellemzői Szöulban. A neoliberális globopolisz néhány kulcsfontosságú jellemzője a következő: magántulajdonban lévő, árucikkekből álló tér; globális képzeletbeli; vállalati vezetésű, nagy léptékű

és egyúttal gazdaságilag versenyképes. Ebből a városból ugyanakkor hiányoznak a nem szabályozott köz- és polgári terek, a lakosok és a környékek területi önmeghatározása és alkotóereje, a nemzeti építészet, az alacsony jövedelmű lakosság és a részvételi tervezés.¹⁶

Az etnikai szigetek kapcsán sokszor emlegetett, nemrégiben tragikusan és titokzatos körülmények között elhunyt Pak Vonszun polgármesterré választása 2011-ben tökéletes példa minderre. Az ingyenes iskolai étkeztetésről folytatott vita a konzervatív és progresszív politikai erők közötti, a jóléttel kapcsolatos általános konfliktusává nőtte ki magát. Közvetlen hatása a gazdaságközpontú jóléti politika emberközpontúvá történő helyettesítése és az államközpontú bürokratikus irányítás diverzifikálása, a civil társadalom szerepének növelése volt.¹⁷ A konkrét vita lényege, hogy míg a konzervatív, hatalmon lévő, neo-developmentalista¹⁸ párt szelektív támogatási rendszert szeretett volna bevezetni, vagyis csak a szegény gyerekek részesültek volna ingyen étkezésben, addig a progresszív ellenzéki erők univerzális támogatást javasoltak, hogy a szegény gyerekeket ne stigmatizálja a csak nekik járó ingyen ebéd, amit csak ők kapnának a menzán. Ezt a konzervatívok populista politikának tartották, ami az önkormányzatoknak túlzott anyagi terhet jelentene.

A területfejlesztésben ez a szemléleti különbség úgy nyilvánul meg, hogy nem az adott terület gazdasági, infrastrukturális potenciálja alapján történnek az állami beruházások, hanem az ott élő népesség igényei és jólétük fejlesztési lehetőségei adják a kiindulópontot. A 2000-es évek konzervatív városvezetésének egyébként is kevésbé támogatott, és sokszor anyagi problémákkal küzdő megaprojektjeit egy emberközpontú vezetés váltotta fel Pak személyében. Ez az új vezetés teremtette meg a kisebbségekkel és természetesen a város összes polgárával az új dialógust, amit nyugodtan értelmezhetünk a városhoz való jog¹⁹ érvényre jutásának is.

2012 szeptemberében Szöul Városi Kormányzata²⁰ 975 községi jellegű közösség létrehozását tűzte ki célul 2017-re és 8000 szövetkezet megalakítását 2022-ig. A tervek szerint mindez a regionális gazdasági teljesítmény öt százalékát adná. 2013 májusában 13 multikulturális közösség és hét globális falu-központ tervét hozták napvilágra, ez utóbbival kifejezetten a bevándorlók beilleszkedését igyekeznek elősegíteni. A város létrehozásának ilyen progresszív módja azt célozza, hogy az emberek városhoz való jogát erősítse, hogy azok főszereplők lehessenek saját tereik kialakításában, mind társadalmi, mind fizikai értelemben. A nagyvállalatok uralta, elidegenedő nagyvárosban a civil társadalom mozgósítása a lakosság részvételét erősíti és jólétét növeli. Az egyre inkább multikulturális világban az inkluzivitás a progresszív városalkotás egyik kritikus alkotóeleme, ami elsősorban a bérlőket, a kedvezőtlen társadalmi helyzetű családokat, az időseket, az ifjúságot és a bevándorló munkavállalókat célozza meg. Ezzel a fokozatos városi reformmal Szöul ma neoliberális globopoliszból egyre inkább vonzó kozmopolisszá válik.

A neoliberális városvezetés, ill. országos szintű politikai rezsim Koreában sajátos formában jelenik meg, s Szöul globális városhálózatban betöltött alfa pozícióját is egészen egyedi körülmények között érte el. Mindez már az ország gyors gazdasági átalakulásából is következne, tekintve, hogy a 60-as években még a legszegényebb országok egyikéből mára a világ egyik vezető gazdaságává nőtte ki magát. A társadalmi változások nemcsak a nagy léptékű toronyházak fejlesztést tették lehetővé, mintegy ésszerűen reagálva a népesség növekedésére, hanem a sokemeletes apartmanházak is teret adtak Szöulnak a növekedéshez, és hogy kiterjessze a térségben városi hatását.

A külső nyomás által kikényszerített társadalmi kontextus átalakulását követően, különösen a Japán megszállás (1910–1945) és a koreai háború (1950–1953) városiasodásra gyakorolt hatása a privatizált piaci struktúra függőleges és kissé elkerülhetetlen

eredményét hozta el a 20. század során. Ennek oka egyaránt visszavehető a gyarmati kormány közömbösségére a koreai lakosság iránt, és arra, hogy a felkészületlen kormány képtelen volt reagálni az így keletkezett kihívásokra az 1945-ös függetlenség és az azt követő koreai háború után.

Mindezeket a történelmi körülményeket figyelembe véve a sokemeletes lakóépületeken alapuló nagyszabású városi fejlesztéseket, amelyek a kereskedelmi, a közszolgáltatási, a lakó- és a rekreációs tér keverékét képezik, a koreai kormány által az 1960-as években zajló gyors urbanizációra adott költséghatékony válaszként értelmezhetjük.²¹ A Le Corbusier által 1960-ban²² szabványosított minőségen és a modern technológián alapuló tömegtermelést megteremtő modernista ideológiája, és a híres várostervező és szociológus Clarence Perry²³ által az 1900-as években bevezetett gondolat, hogy a szomszédságok önálló közösségeknek tekinthetők – egyaránt fontos szerepet játszottak Szöul fejlődésében. A 20. század második felében az egész országban általánossá váltak a hatalmas építőipari fejlesztések és lakóhelyi beruházások olyan nagy építőipari vállalatok, mint a Hyundai, Samsung, Daewoo és LG bevonásával. Nem kétséges, hogy az ilyen nagyszabású városi projektek hozzájárultak Korea gazdasági növekedéséhez – a lakásépítés az 1990-es években az építőipar 68,1%-át adta ki.²⁴

Mindez nagyjából abba az ideológiai kontextusba ágyazódik, amely szerint a szociális célú lakhatásfejlesztés és -segítés helyett a nagyszabású projektek és általában a beruházások a gazdaság növekedése révén kívánják elősegíteni a népesség életkörülményeinek javítását. A piaci szereplők állami támogatása (föld és adókedvezmények) növekvő kínálat mellett csökkenő árakat kéne, hogy jelentsen, ám még a nagy népsűrűségű beépítések mellett is hatalmas társadalmi egyenlőtlenségek születnek. Mindemelllett a sajátos bérleti rendszer, egyfajta informális privatizációként, egyre inkább beépült a tulajdonosi rendszerbe, a formális privatizáció alakította ingatlanpiaci helyzetbe. A közszolgáltatások, így a lakhatás is privatizált tevékenység Koreában, melyek működését informális hálózatok egészítik ki. Ennek van egy sajátos koreai formája a csonsze. A csonsze lényegében azt jelenti, hogy a bérlő nem havidíjat fizet a lakásért, hanem a bérleti szerződés megkötésekor egy átalányösszeget, általában a lakás piaci értékének az 50%-át fizeti a tulajdonosnak vagy ingatlanközvetítőnek, ám az összeg elérheti az ingatlan értékének akár a 80%-át is.

A törvény szerint a csonsze szerződéseket két évre kötik, a szerződés végén a letétbe helyezett összeget pedig visszatérítik a bérlőhöz. A szöuli önkormányzat szerint²⁵ egyes tulajdonosok azért részesítik ezt a módszert előnyben, mivel így kamatot szedhetnek a bankban letétbe helyezett összegből, ill. mivel maguk is így vásárolták az ingatlant, másfelől a banki kamatok alacsonyok, így az egyösszegű bérleti díjakat gyakran további ingatlanok vásárlásába fektetik. A bérlői oldalon vannak, akiknek nem tetszik ez a módszer, mivel egy ilyen nagy összegű befizetés kockázattal jár, nem is beszélve arról, hogy nehéz egyszerre ilyen hatalmas pénzüsszeget előállítani. Másfelől a letétbe helyezett teljes összeget a szerződés végén visszatérítik, ez mindenképpen előnyt jelent, s az alacsony banki kamatokkal és a nem biztonságos magánközvetítővel szemben olcsóbb és biztonságosabb megoldást nyújt a megtakarítások felhasználására, amíg maguk is tulajdonossá nem válnak. A csonsze átlagos összege 2020 első negyedévében Szöulban 375 000 dollár volt²⁶, s bár havi bérleti díj nincs, a közmű költségek a bérlőt terhelik. Az ilyen bérletek persze rengeteg kockázatot rejtnek mind a bérlő, mind a bérbeadó számára, a csonsze hitelek és az állami tartós csonsze bérletek ezt a piaci bizonytalanságot és kiszolgáltatottságot igyekeznek enyhíteni a 80-as évek kezdete óta. Az állam piaci szerepvállalása elvileg ugyancsak versenyhelyzetet teremt, amiben a megbízható

állami partnerekkel szemben a korábbi visszaélésekre hajlamos piaci szereplők háttérbe szorulnak, ill. kénytelenek alkalmazkodni, hogy versenyben maradhassanak, így elvileg a bérlők kiszolgáltatottsága csökken.

Az a gondolat, hogy a lakhatási problémákat az állam nem közvetlenül, hanem a gazdaság élénkítésébe építve oldja meg, már a háború után megjelent, noha csak olyan egyszerű elképzelésként, mely a gazdasági teljesítménnyel együtt a jövedelmek növekedését várta, ennek eredményeképp pedig az egyéni lakásvásárlások és az ingatlanpiaci kereslet emelkedését tervezte. Az 50-es és 60-as évek állami lakásépítési programjai még sikertelenek voltak. Ezek többsége állami alapokra vagy külföldi segélyekre támaszkodott és kifejezetten alacsonystatusú kislakások építésére korlátozódott – a 60-as évek végéig ugyanis a középosztályi lakás-preferencia egyértelműen a családi ház volt Szöulban.²⁷ Mindezen nem segített az sem, hogy 1970-ben az egyik ilyen apartmanház, a Vau-apartman, három hónappal az építése után összeomlott, 34 halottat és 40 sebesültet temetett maga alá. Sajnos az épületek Szöulban gyakran omlanak össze.²⁸

1. kép. Az összeomlott Vau-apartman 1970-ben.

(서울특별시 소방재난본부 – *Szöul Tűz És Katasztrófa Központja*)

A tragikus esemény fordulópontnak tekinthető, melytől kezdve a nagyszabású lakásépítések inkább középosztályi célcsoportokat céloztak és egyre inkább igyekeztek magánberuházókat is bevonni a projektekbe. Így épültek az első lakóépületek Kangnamban 1971-ben. Ezek továbbra is kormányzati programok voltak, ám már nem állami alapokból finanszírozták. 1972-ben pedig egy tízéves hosszú távú fejlesztési

terv is napvilágot látott, 2,5 millió lakás építését célozva meg. Az ezt követő időszak várostervezése már a középmagas (hat emeletnél magasabb) épületek építését támogatta, így a 80-as és 90-es években mindvégig ez maradt a jellemző épülettípus. A húsz emelet feletti lakóépületek csak a 90-es évek végétől váltak népszerűvé Szöulban.

A hetvenes éveket követően a nagytőke bevonása, a csebolok érdekelte tétele az ingatlanpiaci fejlesztésekben elsősorban a lakások értékesítés előtti kivásárlásának lehetőségével történt. A nagyobb kivitelezők, akik évi húsz lakás fölött építettek, piaci ár alatt vásárolhatták meg a lakóingatlanokat, az építkezések alatt fizetett részletek ezzel egyfajta kamatmentes alappá váltak a nagy építkezési vállalatok számára, mindemellett a megtakarítási rendszerből alacsony kamatú kölcsönöket nyújtott a kormányzat a kivitelezők számára.²⁹ Az így felépített Kangnam negyeddel a belváros túlszűfoltóságának enyhítését és általában a lakásgondok megoldását célozta a mindenkori kormányzat. Az első piaci beruházó a Hyundai volt a 70-es évek második felében.

2. kép. A Hyundai lakótelep (1975–82) 1996-ban. (Geléeau 2003)

A nagyvállalati tőke bevonása a lakóhelyi fejlesztésekbe a 70-es évektől általánossá vált, ám a csonsze bérleti rendszer révén ugyancsak jelentős összegek kerültek a rendszerbe, különösen mivel a közszolgáltatások igen kis részt képeznek az ingatlanbérleti piacon. 1980 és 2010 között Szöulban a csonsze bérletek aránya 13%-ról 55%-ra nőtt, miközben a tulajdonosi arány 82,8%-ról 41,2%-ra csökkent; a havi bérleten alapuló lakáshasználat mindvégig 1-2% maradt csupán.³⁰ Mindez azt jelenti, hogy a lakáseladásokból származó bevételt egyre jobban helyettesíti a csonsze bérlet, tehát annak szerepe a beruházásokban is tovább nő, ugyanakkor az apartmanházak egyre inkább meghatározó lakástípusává válnak.

Táblázat. A lakástípusok megoszlása Szöulban 2010-ben. (%)

Apartmanház	Társasház	Családi ház	Nem lakó-jellegű
43,7	50,7	4,9	0,7

(The Seoul Institute (2015) Seoul Statistical Series. Housing.)

Szöulban a társasházak ma is a legalacsonyabb státuszú csoportok lakóhelyei, ezek többnyire régebben épült épületek, ahol a csonsze/ingatlanár arány is a legalacsonyabb: az első, 1971-ben épült kangnami lakóegyüttesben, Panphoban ez az arány mindössze 7%, de még a Hyundai lakótelepen is csupán 27%.³¹

(A neoliberalis állami irányítás Szöulban) Ahogyan a neoliberalizmus nem változtatja meg jelentősen Korea gazdálkodását a 90-es éveket követően, úgy az állam és a társadalom közötti kapcsolatok demokratizálásának lehetősége is korlátozott maradt. Elméletben a neoliberalizmus egy demokratizálódó erő, amely fellazítja az összefonódó gazdasági kapcsolatokat, így az állam és a csebolok közötti kapcsolatokat, egyúttal decentralizálja a gazdasági és politikai hatalmat. A gyakorlatban azonban a neoliberalizmus új indokokat adott az állami elitnek a politikai és gazdasági befolyásuk folyamatos uralmára. Az állam egyfelől alávette a csebolokat az eladósodásuk csökkentését célzó reformoknak, másfelől a tradicionális fejlesztési partnerek közötti szoros kapcsolatok tovább éltek.³² Ezenkívül az állam válság idején új kapcsolatot alakított ki a civil társadalommal is.³³ A progresszív társadalmi erők, mint például a szakszervezetek, számos fontos szimbolikus célt értek el, ilyen volt a legitim politikai szereplőként történő elismerésük és egy univerzális, bár kezdetleges jóléti állam felépítése.³⁴ A civil társadalommal folytatott stratégiai együttműködés ellenére az állami elit megőrizte vezető szerepét – a koreai állam megbélyegezte a politikai tevékenység olyan formáit, amelyek fenyegetik kormányzat irányító szerepét.³⁵

A neoliberalizmus és szociáldemokrácia dichotómiájának határai még inkább nyilvánvalóvá válnak a klasszikus nyugati liberális gazdaságokon és politikai rendszereken kívül eső államokban. Az illiberális fejlesztő állam modellje Koreában megkerüli a nyugati világ klasszikus liberalizmusát, ehelyett közvetlenül a neoliberalizmus egy olyan formája felé halad, amelyet a gazdasági vezetés aktivista stílusával jellemezhetünk. Koreában a fejlődés vagy a „nemzet megerősítése az iparosodás által elért gazdasági növekedésen keresztül”³⁶ minden esetben kormányzati beavatkozást von maga után a gazdasági fejlődés előmozdítása érdekében, az állam egyúttal együttműködik a csebolokkal, akár segíteni, akár korlátozni akarja azokat. A politikai elit állandó hozzáállása, hogy a piacok hajlamosak a kudarca, így nemzeti érdek a beavatkozás. Koreában tehát a globalizáció „állam által vezérelt, felülről lefelé irányuló stratégiai és politikai doktrína, amelyet az állam hozott létre a súlyos hazai gazdasági feltételek, például a növekvő munkabérek, a kamatlábak és a földárak leküzdése érdekében”³⁷

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy Korea egészen a 80-as évek végéig diktatúra volt, ötéves tervekkel és államilag kinevezett városvezetőkkel. A demokratikus átalakulást követően, az 1997-es válságig csupán egy bő évtized telt el, nem csoda, ha ebben az időszakban a neoliberális gazdaságpolitika inkább egyfajta hibrid, intervencionalista formában nyert teret. Koreában az állam a „globális szabványnak” megfelelően megkönnyíti, nem pedig vezeti a vállalati irányítású gazdaságot.³⁸

1995-től, az állami hatalom helyi szintre történő átruházásával párhuzamosan a helyi önkormányzatok fejlesztő szerepe egyre inkább szembetűnővé vált. A fejlesztés érdekében decentralizált hatalom szerepe egyaránt megmutatkozik a várostervezésben, és abban, ahogy a helyi önkormányzatok és megválasztott vezetőik, a hatalmas léptékű piacorientált városfejlesztési versenyben részt vesznek, beleértve a lakhatási és kulturális fejlesztéseket, a város belvárosának megújítását, vagy akár a városi természeti környezet helyreállítását. Mindezek a városi tér újraértékelésére irányulnak. A városi versenyképesség fokozásának érdekében a városfejlesztési projekteket úgy tervezték, hogy a várost a központi állam és a piac által jóváhagyott új növekedés motorjává tegyék, és a bérleti rendszer formájában működjön. Noha a nyilvános konzultáción és az értékelésen alapuló tárgyalási folyamaton keresztül kell esniük, ezeket nyilvánvalóan a helyi növekedésben érdekelt koalíció irányítja, amely az állam és a piac, társult, a civil társadalommal szembeni érdekeit tükrözi.

Noha a neo-developmentalista önkormányzati vezetők azt állíthatják magukról, hogy a hatalom alkalmazását tekintve progresszívek, s teszik mindezt a jobb lakhatás, jólét, környezet és egyéb anyagi előnyök biztosítása érdekében, a helyzet a valóságban korántsem olyan fényes. Ezt mutatja az egyre növekvő egyenlőtlenség, a munkahelyi instabilitás növekedése, a nyilvános terek csökkenése a privatizáció nyomán, a szomszéd-ságok, lokális közösségek hanyatlása és a romló ökológiai állapot, valamint a polgárok kizárása az önkormányzati kormányzásból. Az új fejlesztő szerepű városban alapvetően hiányoznak az emberekkel kapcsolatos városi elemek, mint például a lakók bevonása a közéletbe, a nyilvános és a polgári tér alakításába, a lakosok és közösségek lokális önmeghatározása, a szövetkezeti gazdaság, és a polgári elkötelezettség. A közösségek helyett az épületekbe történő befektetés az új fejlesztő várospolitikai legnagyobb hibája. Innen nézve a neo-developmentalizmus megkérdőjelezhető városvezetési politika.³⁹

A 2011-et követő időszakban, a Pak polgármester nevével fémjelzett, progresszív önkormányzati vezetés tehát ezzel szemben egy emberközpontú várospolitikát valósított meg. A megaprojektekről a civil szervezetekre, a városi térről a város népességére, míg a bürokratikus kormányzásról a demokrácia szélesítésére került a hangsúly. Az inklúzió megvalósítására elégséges példa az a párbeszéd, amit Pak polgármester Jonpjon polgárraival folytatott. 2012-ben Pak főpolgármester a városházán találkozót szervezett száz kínai koreai részvételével. A találkozón számos, a közösséget érintő problémát tárgyaltak, s a polgármester részéről megfogalmazódott egy ígéret a Csozoncsok Központ felállítására is. 2014-ben, amikor Karipong tong lebontással járó felújításának tervét végül elvetették, s egy a helyi sajátosságokat megőrző felújítási programba kezdtek, a központ számára is megvásárolták az épületet. A felújítás inkluzív jellegét és a városhoz való jogot is kifejezte, hogy a lakókat tulajdonosként hívták meg, vegyenek részt a tervezési folyamatban. 2015-től rendszeressé váltak a polgármesterrel folytatott megbeszélések is.

2014 közepére 47 új polgári bizottság jött létre, amelyek mindegyike városi rendeleten alapul, ezek a bizottságok megbízást kaptak a polgármester kampánytámogatási projektjeinek, például az „Egygel kevesebb atomerőmű”, a szociális gazdaság és a részvételen alapuló költségvetés végrehajtására. A korábbi városvezetéssel ellentétben Pak bizottságai felhatalmazást kaptak arra is, hogy a polgárokat bevonják a várostervezésbe, így a passzív részvétel helyett a társadalmi innováció kezdeményezőivé válnak, kifejtve a városhoz való jogukat.⁴⁰ A megaberuházásoktól elvont pénzből a városvezetés a jóléti rendszereket fejlesztette: a költségvetésben 30%-ra nőtt a jóléti kiadások aránya. Egyebek közt fejlesztették az egészségügyi ellátást, 80 ezerrel növelték az állami bér-lakások számát, kiterjesztette a pénzübeli támogatások körét, bővítették az állami óvodai

ellátást és a mozgáskorlátozottak közlekedését speciális taxiszolgáltatással segítették. A jólét nem jótékonyság, hanem a polgárok alapvető joga – fogalmazta meg a polgármester alapeszméjét a polgárok jogáról a befogadó élethez a közösségekben és a városban.

(*Jensen és Szöul*) Százával nyíltak a helyi könyvtárak, múzeumok, workshopok, kiállítótermek és egyéb közösségi kulturális létesítmények Szöul szerte. Pak polgármester elképzelése egy boldog város, melynek gazdasági, jóléti és kulturális összetevői mellett a szuverenitás és a fenntarthatóság is fontos alkotóelemei. Az ő eszmei hátterét nem Richard Florida kreatív osztálya, hanem egy ahhoz hasonló másik koncepció adta: a dán Rolf Jensen „álmom társadalmá”. Jensen a The Copenhagen Institute for Future Studies korábbi igazgatója, a Dream Company alapítója és több mint száz nagy nemzetközi vállalat és kormányzat tanácsadója, 1999-ben fogalmazta meg modelljét az információs társadalmat követő szakaszról.⁴¹ Elképzelése szerint a fejlett és gazdag társadalmak számára a „történet” válik meghatározó tényezővé, ez irányítja a piacokat: jó példa erre a dán tojáspiac. A Dániában értékesített tojások közel 50%-a szabadon tartott tyúkoktól származik, a nem fogságban, hanem a napfényen, a ragyogó kék ég alatt élő tyúkoktól. Ezek azonban sokkal drágábbak (20%-kal), mint más tojások, az ízük azonban pontosan ugyanolyan. Miért vásárolnak az emberek mégis szabadon tartott tyúkjást? – teszi fel a kérdést Jensen. Mert azoknak jobb a történetük.

Sporttörténetek uralják a kalandpiacot; az összetartozás, a barátság és a szeretet piaca olyan történetekről szól, amelyek közelebb hozzák az embereket egymáshoz. A szociális piac a tudományos helyett az alternatív gyógyászat színterévé vált, csupán az utóbbi által eladott izgalmasabb történetek miatt. A „ki vagyok?” piac az oka annak, hogy a fogyasztók bizonyos ruhákat vásárolnak, vagy bizonyos neveket részesítenek előnyben. A szellemi béke piacán a mesemondók egy dinamikus korban megpróbálnak biztonságot nyújtani az embereknek. A meggyőződések piacán a fogyasztók azért vásárolnak bizonyos termékeket mert az azokat előállító vállalkozások a profitszerzés elé helyeznek jól hangzó magasztos okokat, mint pl. a globális felmelegedés. Mindez új típusú vállalatokat és még újabb típusú közösségeket eredményez. A vállalatok már nem hierarchikus struktúrákba rendezve, hanem törzsekre emlékeztető szervezetek formájában működnek. Már nem bizonyos típusú készségekkel rendelkező egyének, hanem közös értékekkel rendelkező közösségek egyesítésére törekuszenek. És az internetnek köszönhetően ezek a közösségek máris körülvesznek minket, és akár a nemzet hagyományos kohéziós ereje ellen is hathatnak.

Habár Jensen nem hivatkozik sem Benedict Anderson⁴² képzelt közösségeire, sem Desmond Morris⁴³ törzsi társadalmára, elképzelése – noha főként üzleti szemzőgből –, mégis sok közös vonást mutat velük. A nagyvárosokban a méretgazdaság jelenti a fentiekhez hasonló kontextust. Az olyan metropoliszokhoz, mint London, Párizs, New York vagy Berlin, melyek máris kulturális központok, s a látogatók tömegeit vonzzák magukhoz, a jövőben csatlakozik Moszkva, Peking és Sydney is. Jensen itt globális városokról ír, ám inkább Michael Dear keno kapitalizmusára hajaz: Párizs az ingyencek, Berlin a történelem és politika, New York 10 000 életforma, míg London a szórakozás és vásárlás városa. Ehhez kell a városfejlesztési stratégiákat igazítani a város vezetőinek.⁴⁴ A nagyvárosokban elsőként elterjedő értékrendszer mintaadóvá válik a világ kevésbé fejlett városai és a vidéki területek számára is. A nagyvárosokban magasabb az életszínvonal, a népesség társadalmi jellemzői alapján kedvezőbb helyzetben vannak, a globális piacokért folytatott verseny lényegében itt zajlik majd a 21. században.⁴⁵

Mindezeket követően Jensen⁴⁶ egy Louis Wirth korára emlékeztető modernista városfelfogást fejt ki, nagy lélekszám, rengeteg érintkezés és heterogenitás határozza meg a nagyvárosi létet, ami a statikus falusi életmóddal szemben dinamikát kölcsönöz a

nagyvárosnak. A fejlett országok népességének háromnegyede máris ilyen városi környezetben él, s a fejlődő országokban is rohamos urbanizáció zajlik, ami a globális népesség életvezetési szokásaiban bekövetkező alapvető változást sejteti. Az igazán vonzó központok szerinte az egymillió fönel nagyobb városok, ahol népességarányosan lehetőséget kapnak az egészen kis érdeklődőre támaszkodó szolgáltatások is – egy kapcsolódási pont Claude Fischer „kritikus tömeg” modelljéhez bármiféle utalás nélkül. Mindez Jensen számára egy Patrick Geddes majd Jean Gottman által megálmodott megalopolisz víziójába ágyazódik, ahol a középosztályi életforma és a középosztályok által dominált piacok határozzák meg a fejlődés irányát.

Jensen nem tudós, még csak nem is próbál olyan elemzési szempontokat kidolgozni, mint Florida. Mégis közvetlen hatása van, s Szöul vezetése is támaszkodott rá – talán mert jó történetet mesél. Pak Vonszun kedvencei közé tartoztak Andersen meséi, többször is járt Dániában (2011, 2014, 2015-ben) a szociális rendszert tanulmányozni, azt a szociáldemokrata önkormányzati felelősséget, ami végigkíséri a város lakóit egész életük folyamán. Pak 2014-ben Dániában találkozott Jensennel. Pak úgy gondolta, hogy Jensen elmélete pontosan illik Szöulra, az egyéni kreativitáson alapuló fejlődéshez szükség van a fiatalok megszólítására és buzdítására, s a gazdasági (főként munkaerőhiány) bizonytalanság, az oktatásban való verseny által létrehozott társadalmi nyomás és a társadalmi izoláció megszüntetése csak egy boldogabb társadalomban elképzelhető. Mindez csupán számos tényező együttes javításával változtatható, így a munkaerő-piaci helyzet javítása és a szociális támogatások mellett szüksége van a társadalmi-gazdasági élet egyéb területeinek fejlesztésére is, beleértve a kultúrát és a városi mezőgazdaságot is. Mindezekon túl azonban jó történetekre is szükségünk van – nyilatkozta Szöul polgármestere 2014-es dániai látogatása során – s Dánia tele van jó történetekkel.⁴⁸

(A fejlesztő állam másik oldala) A 2010-es éveket Szöul kulturális identitásának kialakítása jellemezte a várostervezés terén is. A megaprojektek jelentős mértékben ritkultak, de emellett át is alakultak. A lakóhelyi és revitalizációs beruházások mellett, a történelmileg értelmezhetetlen belvárosi felújítások helyét átvették a nyugati példákon alapuló zöld és kulturális projektek. Ilyen volt a New York-i High Line mintájára tervezett Skygarden, vagy a londoni Tate Museum példáját követő⁴⁹ Dandin-ri Power Plant, egy 1930-ban készült hőerőmű Mapo kerületben, melynek kulturális központtá és kiállítási térére alakítása várhatóan 2022-ben nyeri el végső formáját.⁵⁰ A lokális közösségek és az általuk elfoglalt terek kulturális identitásának megőrzése, ennek önkormányzati támogatása ugyancsak a város identitásának és élhetőbbé tételének elvét követik.

A város szimbolikus jelentésének előtérbe kerülése a korábbi materiális-gazdasági értelmezéstől eltér ugyan, de nem jelenti egyúttal a gazdasági célok feladását. Ha mentális téren új jelentéseket kap a város egésze vagy annak egyes részei, az kifejezetten vonzóvá teheti azt, ezzel a város gazdasági, munkaerőpiaci és globális integráltságát is erősíti, ugyanakkor a lakók számára élhetőbb és elfogadhatóbb környezetet nyilvánvalóan hat teljesítményükre is. Egy elhibázott és – noha népszerű – belvárosi történelmi rekonstrukció, Cshonggiechshon helyett hiteles történelmi terek kialakítása, a város történelmi atmoszférájának felépítése lett a cél. Erre irányult a városfal egészének átalakítása, az eredeti történelmi és természeti környezet megőrzése a belvárosi fejlesztéseknél, a lokális közösségek gazdasági szerepének megerősítésére tett lépések és további számos erőfeszítés is. A fejlesztő állam neoliberais eszmeiségbe ágyazott gyakorlata erősítheti a társadalom felülről szerveződő jellegét, de Pak Vonszun városvezetése alatt arra láttunk példát, hogy a demokratizálódás, a városhoz való jog erősítésének eszközeül szolgált.

JEGYZETEK

- 1 Bloom, Peter (2017): *The Ethics of Neoliberalism: The Business of Making Capitalism*. New York–London: Routledge.
- 2 Boas, Taylor C. – Jordan Gans-Morse (2009): Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. *Studies in Comparative International Development*, 44(2) 137–161.
- 3 Milton Friedman (1965): The Economy: We Are All Keynesians Now. *Time*, Friday, Dec. 31, 1965 <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,842353,00.html> (letöltve: 2020. 11. 30.)
- 4 Peck, Jamie – Adam Tickell (2002): Neoliberalizing space. *Antipode*, 34(3) 380–404. 384.; McGuirk, Pauline M. (2005): Neoliberalist planning? Re-thinking and re-casting Sydney's metropolitan planning. *Geographical Research*, 43(1) 59–70. 61.
- 5 A fejlesztő állam Johnson által 1982-ben, Japán sajátos helyzetére bevezetett fogalom, lényege az állami irányítású makrogazdasági tervezés, főként Kelet-Ázsiában a 20. század végén, de mára más országok gazdaságpolitikai modelljeinek jellemzésére is használják. A kapitalizmus e modelljében az államnak független politikai hatalma van, valamint nagyobb irányítása van a gazdaság felett, mint a tipikusan liberális nyugati állammodellekben. A fejlesztő államot az erős állami beavatkozás, valamint a kiterjedt szabályozás és tervezés jellemzi. Az olyan erős állami intézmények, mint a japán Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium (Ministry of International Trade and Industry (MITI)) és az olyan vállalati konglomerátumoknak, mint a japán keirecuk támogatásában játszott szerepe, vezette Johnsont a fejlesztő állam koncepciójának megalkotásában. A struktúra pedig nagyon hasonló Koreában is, a keirecukra pedig nagyban emlékeztetnek a csebolok.
- 6 Johnson, Chalmers (1982): *MITI and the Japanese Miracle*. Stanford: Stanford University Press.
- 7 Gleeson, Brendan – Nicholas Low (2000): 'Unfinished Business': Neoliberal Planning Reform in Australia. *Urban Policy and Research*, 18(1) 7–28. 10.
- 8 Davis, Mike (1992): *City of Quartz*. London: Verso. 206.; Poulsen, Michael; Ron Johnson – James Forrest (2002) Plural Cities and Ethnic Enclaves: Introducing a Measurement Procedure for Comparative Study. *International Journal of Urban and Regional Research*, 26(2) 229–243. 229.
- 9 Az asszimiláció hiánya, a külföldi kapcsolatok és a megfelelő infrastruktúra iránti igény, a fentiekkel együttvéve egy „ethnoburb-ök” létrejöttét mutatja Szöul peremterületein. Az ethnoburb kifejezést Wei Li használta először a Los Angeles-től keletre fekvő San Gabriel-völgyben élő kínai közösségek jellemzésére. A hagyományos belvárosi szegregációkkal ellentétben a posztmodern városokra jellemző, hogy a bevándorlók a város körüli területeken telepednek le, keresve a jó közlekedést, őrizve a kibocsátó országgal az intenzív kapcsolatot. Közösségi integrációjuk sajátos identitást is termel, ami nehezíti a többségi társadalomba való asszimilációt. Li, Wei (1998): Anatomy of a New Ethnic Settlement: The Chinese Ethnoburb in Los Angeles. *Urban Studies*, 35(3) 479–501.
- 10 Hill, Richard Child (2004): Cities and nested hierarchies. *International Social Science Journal*, 56(181) 373–384.
- 11 Hill, Richard Child – June Woo Kim (2000): Global cities and developmental states: New York, Tokyo and Seoul. *Urban Studies*, 37(12) 2167–2195.
- 12 Johnson: i. m.
- 13 Lim, Taekyoon (2012): Illusions of neoliberalization: The dual nature of the reform of the Bank of Korea since the economic crisis of 1997. *Globalizations*, 9(5) 681–94. 682.
- 14 Hundt, David (2015) Neoliberalism, the developmental state and civil society in Korea. *Asian Studies Review*, 39(3) 466–482.
- 15 Douglass, Mike (2008) Globopolis or Cosmopolis? Alternative Futures of City Life in East Asia. *Studies in Urban Humanities*, 2(1) 67–115.
- 16 Uo.
- 17 Cho, Myung-Rae (2018) Ethnic Place-Making in Cosmopolis: The Case of Yeonbeon Village in Seoul. Yves Cabannes; Mike Douglass; Rita Padawangi (Eds.) *Cities in Asia by and for the People*. Amsterdam University Press. 313–340.
- 18 A neo-developmentalizmus egyértelműen az IMF és a Világbank által fémjelzett szabadpiaci gazdaságpolitikával áll szemben. A nemzeti kapitalista fejlődés ezen programjának fő célja a teljes foglalkoztatás elérése az ár és a pénzügyi stabilitás körülményei között.
- 19 A városhoz való jog koncepcióját Henri Lefebvre fogalmazta meg 1968-ban. Lényegében az igényt jelenti egy átalakult és újfajta városi életre, az ahhoz való hozzájutásra. Ezt David Harvey 2003-ban tovább gondolta, szerinte az sokkal több az egyéni szabadságnál és a városi forrásokhoz való hozzáférésnél: jog, hogy megváltoztassuk magunkat annak segítségével, ahogy a várost megváltoztatjuk, egyben közösségi jog, mert a közösség urbanizmus átalakítására ható erején alapul. Lefebvre, Henri (1968): *Le Droit à la ville*. Paris: Anthropos.; Harvey, David (2003): The Right to the City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4) 939–941.

- 20 A Szöült és agglomerációját is magában foglaló önkormányzat.
- 21 Park, Jinhee (2019): Neoliberalism Meets “Gangnam Style”: Vernacular Private Sector and Large Urban Developments in Seoul. *Urban Planning*, 4(4): 62–72. DOI: 10.17645/up.v4i4.2255
- 22 Le Corbusier (1960): *Creation is a patient search*. New York: Frederick Praeger.
- 23 Ebenezer Howard és Patrick Geddes mellett Amerikában ő volt leginkább hatással a 20. század első felében zajló decentralizációs törekvéseknek, az ő kezdeményezésére épült Radburn is. Perry elképzelései adtak keretet azoknak a várostervezőknek, akik megpróbálnak funkcionális, önálló és kívánatos környékeket kialakítani a 20. század eleji iparvárosokban. Hatása jelentős az Új Urbanizmusra is. Perry, Clarence Arthur (1929): *The Neighborhood Unit: A Scheme of Arrangement for the Family-Life Community. Regional Survey of New York and its Environs. Vol. VII*. New York: Committee on Regional Plan of New York and its Environs. 20–140.
- 24 Park, J.: i. m.
- 25 Seoul Metropolitan Government. Housing. <http://english.seoul.go.kr/life-information/residence/housing/1-wolse-jeonse/> (letöltve: 2020. 05. 29.)
- 26 Kim Young-won (2020): Jeonse prices on rise as demand for house purchases falls. *Korea Herald*, Apr 6, 2020, <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20200406000899> (letöltve: 2020. 05. 29.)
- 27 Gelézeau, Valérie (2003): *Séoul, ville géante, cités radieuses*. Paris: CNRS.
- 28 Kong, Kanga (2014): South Korea’s History of Building Collapses. *The Wall Street Journal*, Feb 18, 2014. <https://blogs.wsj.com/korearealtime/2014/02/18/south-koreas-history-of-building-collapses/> (letöltve: 2020. 06. 01.)
- 29 Park, J.: i. m.
- 30 Korean Statistical Information Service (kosis.kr)
- 31 Park, J.: i. m.
- 32 Hundt, David (2009): *Korea’s developmental alliance: State, capital and the politics of rapid development*. London: Routledge.
- 33 Hundt, David (2005): A legitimate paradox: Neo-liberal reform and the return of the state in Korea. *Journal of Development Studies*, 41(2) 242–260.; Kim, Sunhyuk, Chonghee Han & Jiho Jang (2008): State–society Relations in South Korea after Democratization: Is the Strong State Defunct? *Pacific Focus*, 23(2) 252–270.
- 34 Song, Ho Keun (2003): The Birth of a Welfare State in Korea: The Unfinished Symphony of Democratization and Globalization. *Journal of East Asian Studies*, 3(3) 405–432. DOI: 10.2307/23417792
- 35 Hundt (2015)
- 36 Suehiro, Akira (2008): *Catch-up industrialization: The trajectory and prospects of East Asian economies*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- 37 Lee, You-il – Wan-soon Kim (2010): South Korea’s meandering path to globalisation in the late twentieth century. *Asian Studies Review*, 34(3) 309–327. 315.
- 38 Douglass (2008)
- 39 Douglass, Mike (2014): After the revolution: From insurgencies to social projects to recover the public city. *International Development Planning Review*, 36(1) 15–32.
- 40 Cho: i. m.
- 41 Jensen, Rolf (1999): *The Dream Society: How the Coming Shift from Information to Imagination Will Transform Your Business*. New York: McGraw-Hill Education.
- 42 Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities*. London: Verso.
- 43 Morris, Desmond (1981): *The Soccer Tribe*. London: Jonathan Cape.
- 44 Jensen i.m. 180.; Dear Michael – Steven Flusty (1998): Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, 88(1) 50–72.
- 45 Jensen: i. m. 191.
- 46 Jensen: i. m. 206–210.
- 47 Koreában a teljes foglalkoztatás nagyjából fele bizonytalan vagy időszaki (szezónális, részmun-kaidós vagy határozott idejű).
- 48 Andersen, Nina Trige (2014): Fra hyperkapitalismens Sydkorea kom en velfærdsprofet. *Information*, 18. august 2014, <https://www.information.dk/udland/2014/08/hyperkapitalismens-sydkorea-kom-velfærdsprofet> (letöltve: 2020. 06. 04.)
- 49 A Tate Modern egy korábbi erőműben, a Bankside Power Station-ben kapott helyet.
- 50 Shim, Woo-hyun (2019): Exhibit takes place around discarded power plant. *The Korea Herald*, Dec 4, 2019, <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20191204000651> (letöltve: 2020. 12. 05.)

Globalizált média, mediatizált kultúra

A tömegkommunikáció határok felettisége globális-virtuális világok sokaságát látatja. A digitalizációs folyamatokban feloldódní látszik a kulturális hagyomány, amely – Eric Hobsbawm szerint – a nemzetalkotási konstrukciós tevékenység része (volt), így az ő teóriája szerint hagyományok léteznek, de tudatos átfórmálások mentén alakulnak. Kérdés, hogy korunkban az eszközhasználat milliárdos pillanatnyi akciói mellett milyen mértékű a „tudatos” átfórmálása a tegnapról mára hagyománnyá váló ismerethalmaznak (persze a hagyomány nemcsak ismeretekből, de átadott értékekből, keretet adó narratívákából is áll[t]).

Mára elmondható, hogy mind a nyelvi, mind a kulturális sokszínűség ténye minden korábbinál egyértelműbb, közvetlenebb élménye a mindennapoknak, ezt adja – a sok mászt elvevő – globális-virtuális tér, ebben már sok esetben nehezen mutathatóak ki a civilizációs határvonalak; bár mindennek az ellentéte is igaz: az egy adott civilizációs körön belüli kulturális törésvonalak sokkal plasztikusabban rajzolódnak ki, mint korábban, hiszen a virtuális térben „közelebb” kerültek egymáshoz, de úgy, hogy a valós találkozás mégsem feltétlenül zajlott le.

A fentiekben leírtak okán az interkulturális párbeszéd lehetőségét sokan megkérdőjelezzik: egyfelől a lehetetlensége, másfelől a lehetségessége okán.

Az elsőnél – azaz a párbeszéd lehetetlensége esetében – a fordítást mint a nyelvi idegenek egymás közötti párbeszédét biztosító folyamatot kérdőjelezzik meg, tehát azt állítják, hogy a szemantikai tartalmak a fordítás kódoló-dekódoló eljárásában torzulnak, s így a megértés megtörténte az átiratokra alapozottan valósul meg, ezért a párbeszéd az eredeti közlő-befogadó, közlendő és megértendő felől vizsgálva az értelmezésben elveszik.

Másik értelmezés lehet a kultúrák – valójában a nyelvi kultúrák (amelyek akár egy adott nyelven belüliek is lehetnek) – közötti dialógusról beszélni, azaz a folyamat maga lehetséges, de éppen ez az, ami a lehetséges – meglévő – különbözőségeket feloldja, így a dialógus magát a dialógust szünteti, szüntetheti meg.

A globalizált-globalizáló médapiacra a közérdek, a közjó fogalma elhalványult. A globalizált platformokon a szép, a jó, az igaz egy-egy versengő érték (termék) másokkal – akár a saját ellentétükkel –, nincs kiemelt szerepük. „Kvái értékek”, mint mások, mert „kvái értékelést” kapnak: eladhatóak vagy sem?

Biztosan eladhatóak, ha szórakoztatóak, ekkor árúk nő; de ha nem értékesíthetőek, el-tűnnek. Igazi érték az értékelésből származhat, ez pedig emberi sajátosság. Az értékelés az állati léte is jellemző aktivitás, az értékelés az, ami emberi (nagyon is emberi),¹ azaz az embert emberré tevő viszonyulás a valósághoz.

A mindennapokban világtendenciáknak is tekinthető változásoknak is részesei vagyunk: a print kiadású lapok, folyóiratok, könyvek visszaszorulása (a digitális kiadásai megjelenése mellett),² az online sajtó térnyerése, a rádiók és televíziók kábelekedésének befejeződése, illetve ezek digitális átállása, még pontosabban: a digitalizált alapon elinduló rádiózás és televíziózás megjelenése, azaz a technológiai változások miatt megváltozott életkörülmények egyetemes erkölcsi és jogi újragondolást igényelnének, de a teóriaalkotáson túl nem jut a nemzetközi tudományos közösség.

A média mint kultúraközvetítő sokszínű. A tartalmi és formai sokszínűsége a „fogyasztók” nem voltak (nincsenek) felkészülve,³ a világhálón mindenféle tartalmat megtalálhat az érdeklődő, a keresőprogramok sokszor néhány lépésre helyeznek el egymástól emelkedett és obszcén tartalmakat;⁴ mindezek miatt a média mára több, mint a kultúra közvetítője, a kisebb kulturális tökehányaddal, vagy tökedeprivációval bírók esetében magát a kultúrát jelenti.⁵

Az internethasználatba⁶ korunk gyermekei beleszületnek (előbb ismeri meg a technikát, mint ahogy értékítélete, ízlése lenne; vagy éppen fordítva: mire elsajátítja a technikai készségeket, elveszíti a veleszületett esztétikai értékítélet képességét). A „ma” szülei és nagyszülei csak ifjú, vagy felnőtt fejjel tanulták a világhálóban való barangolás képességét (kevésbé ismerik a technikát, így kisebb meggyőzőerővel tudják alátámasztani a gyakorlatban az értékválasztásaikat), éppen ezért a gyermekeik, unokáik védelmére kevésbé vannak felkészülve, mint amilyen veszélyek a technológia adta virtuális világban rejlenek. Az idősebb generációk esetében mindez a felkészületlenség nem csak technikai ismeretekről, vagy azok hiányáról szól, hanem arról, hogy az informatikai robbanás olyan választások elé állítja az internethasználót, amelyre az korábban soha nem kényszerült. A fiatalabb generációk esetében pedig hiányzik az irányt mutatni, példát adni tudó, a helyes – és a világ jellegéből fakadóan a gyors – választást segítő magasabb életkorú korosztály.⁷

Mindezek miatt megállapítható – akár veszélyként is megjelölve –, hogy az eszközhasználó – azaz korunk embere – civilizált, de nem feltétlenül kulturált, hiszen az eszköz elviszi-elveszi az alkotóerőt (sőt annak szükségességét mint az emberi létezés alapkövét is megkérdőjelezi).

A kultúra nem csak és kizárólagosan emberi alkotásként értelmezendő, hanem mint az emberi létmód alapja-kerete, hiszen ember és kultúra egymást feltételezők, azaz egyik megszünte, a másik eltűnésével jár.⁸

A globális mítosz, kultúra, legfeljebb csak mítosz-, kultúrapiótlék, mert vegyes, kevert, de senkinek sem otthont adó, ami mindenkié, az senkié. A hétköznapi eseményei egyre világosabban (homályosabban, esetleg sötétebben) mutatják: nincs globális közösség, a lokális, regionális, nemzeti (esetleg még) létezhet.⁹

Az egyetemes – és ezek részeként a nemzeti¹⁰ – kulturális értékek – művészeti alkotások – nem csak koruknak szólnak, ez evidensen igaz a korábbi korok alkotásaira, de a jelenhez kötődően, abban értelmezetten születettek-re-születőkre is. A jelen kor technológiája lehetővé teszi a művész(et)ek számára is a mindenhol-mindenkor „jelen levést”, s ez magával hozza a művészeti alkotás értékének és élményszerűségének hétköznapivá válását, de a közismertség, a népszerűség (popularitás) potencialitását úgyszintén.

Az embert kora formálja, pedig sokszor tűnik úgy – s talán úgy is van néha, néhányakkal –, hogy fordítva áll a dolog. Most egy olyan világot élünk, ahol a gyermek – aki ember-lehetősége szerint alkotó és befogadó, művész és közönség egyszerre – digitalizált szövegeket olvasva a világ egyes részein már kézírásst sem tanul – elveszíti a manualitást, amely emberré (értelmes állattá) tette. Elveszíti a személyes élményszerzés lehetőségét, s ennek egyediségét is, amely meghatározó mértékben személyiséggé tette –, könyvet is nagy ritkán vesz kezébe, s azt hiszi, ha valamit letölt a világhálóról, ugyanazt hallja, mintha a koncertteremben ülne, ugyanazt látja mintha filmszínház nézője, vagy kiállítás látogatója lenne. Nem. S nem csak azért, mert az eredeti hang, fény más, vagy, mert a színháznak illata van, hanem azért is, mert a hozzá hasonló érdeklődésű embertársaival való személyes találkozás lehetőségétől is megfosztja önmagát.

A „nagy a szép”, a „sok a szép”, a „hasznos a szép” gyakorlattá vált elvei adják a mindennapi létezés kereteit. Az első kettővel azt (is) sugallva: „a minőséget gyártjuk (csak neked”, tömegével. Így végül majd’ mindenki személyesen megszólítottá – lehetőség szerinti fogyasztóvá – vált a művészet esetében is. Mindeközben a piacósított műalkotás az csönd és a láthatatlanság ködfátyolával borítottá lett, mivel kulturális termékként az eredendő mivoltát, a maga „anyagiságát” – amely mediatiszálta, virtualizálta és bár így sokakhoz eljutó, vagy éppen ezért személytelenné lett – veszíti el.

A „nagy a szép” és a „sok a szép” párosát tehát a „hasznos a szép” egészíti ki. Hasznos – és leginkább csak az hasznos –, ami „releváns”, van „gyakorlati jelentősége”.

Ez a haszonelvűség – utilitarizmus – az, ami egyenes utat nyit a kommercializációhoz. A marketingtevékenység esetében az eladás az elsődleges cél. Eladni a termékből (szolgáltatásból) minél többet, minél több embernek, a lehető leginkább drágán. Ez a – gazdasági – cél nem tartható elfogadhatónak, ha a kultúráról, ezen belül a művészetről van szó.

Ekkor cél az érték „eladása” (értve ez alatt most a nyilvánosságra hozatalt, a közvetítést, a közönséghez történő eljuttatást, nem csak a piaci értékesítést), akkor is, ha ez nem hasznos: azaz nincs gyakorlati értéke (nem releváns), nem hasznot termelő közgazdasági értelemben, nem akar tömegessé válni.

Az utilitarizmus uralta világban a marketing tudománnyá lett, a filozófiából tudományt csináltak (csak hogy szalonképes legyen), s a mai napig a természettudományos ismerethalmozást helyezik a nevelés, a képzés központjába.

A humaniorák a (sokszor) megmosolygott „kiegészítők” az oktatásban, művészet ugyanitt a luxus(tan)tárgy kategóriájába sorolódik, pedig ezek azok, amelyek a kreativitást, a fantáziát, a döntési és az adaptációs képességet, a kognitív struktúrában a fogalomalkotás képességét, a szociabilitás terén a szolidaritás kialakítását eredményezhetik.

A barbárság és – a kultúra szövegében élés, hétköznapi szóhasználattal – a civilizált-ság közötti határvonal ott húzható meg, hogy létünk biztonságos fenntartásán, kényelmünk biztosításán túl igényelünk-e *nem* hasznossági alapon előállított értékeket is.

Az érték önmagáért is lehet: ez a potencialitás választja el a nem értéktől (például akár a kulturális piac áruitól).

S ha így érdektelen lesz az embernek, az értékelésen alapuló alkotó mivoltát és az értékválasztáson álló morális jellemzőjét veszíti el.

Az általam preferált esztétikai szemlélet szerint az ember jó ízléssel – széperzéssel – születik, ezt megalapozza az a tény, hogy az egyedfejlődéshez hasonlóan az emberiség történelmének korai szakaszaiból származó művészeti hagyatékaink kifejelett – az örök szépséget mintázó – esztétikai érzékről tanúskodnak.¹¹

Arra, hogy változik a világ, de vannak örök értékek, a művészet felhívhatja a figyelmet, hiszen az egyszerre hagyomány és megújulás.

Világunk része a digitális világ is, amely egyszerre adja a talányt és a megoldást is. Ember alkotta, tehát tökéletlen. Ember alkotta, tehát amíg az ember önmagán uralkodik, alkotásán is tud uralkodni. Felelősségünk nem kicsiny, hiszen: „Az ember nem a létező ura. Az ember a lét pásztora.”¹²

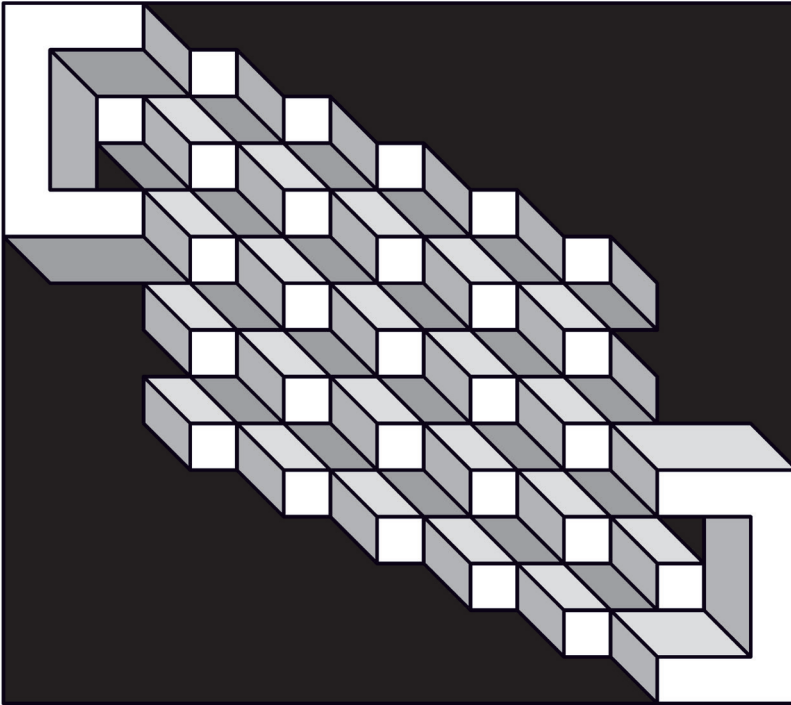
JEGYZETEK

- 1 Több írásában is elemzi mindezt Nietzsche. Ebből csak az egyiket jelzem. NIETZSCHE, Friedrich: *Adalék a morál genealógiájához – Vitairat a legutóbb közreadott „Jón és gonoszon túl” kiegészítéseként és magyarázatoként*, Bp., Holnap, 1996, (Ford. Romhányi Török Gábor), 77.
- 2 A sajtó, a népszerűsített irodalom – a növekvő írni-olvasni tudás – közelítőleg háromszáz évvel ezelőtti egyre szélesebb körben történt terjedése megteremtette a kulturális tömegcikket. Erről: LÖWENTHAL, Leo: *Irodalom és társadalom – Könyv a kultúrában*. Bp., Gondolat, 1973, 99-3
Társágunkban részben az államszocialista egyikúság, részben a demokratikus átrendeződés összevisszaságai (amelyben a véleménynyilvánítás szabadságának különböző gyakorlata egyéni és közösségi jogokat sokszor sértő módon formálódott), majd a kereskedelmi rádiózás-televíziózás hallgató-, illetve nézővadász stílusa-tartalma, végül a digitális forradalomnak nevezett világlejenség miatt. Mindezek a hatások két rövid évtizedben érték többek között a magyar „médiafogyasztót is” (azaz mindnyájunkat), kisgyermektől az aggastyánig.
- 4 A médiumok jelentős részének működési-működését alapelve: „a sztori nagyot szöljön”; az, hogy téves a közlés, dezinformatív, vagy éppen erkölcsi értelemben romboló, kevésbé „érdekes”, az esetleges perek és kártérítések költségei beépítettek a médiacégek működésébe. Mindez a hitelesség világszintű romlásával jár, de a klímát saját magával kapcsolatban is ugyanaz a média határozza meg, így a saját működését az önbagatellizációval tartja fenn, sugallva: nem érdekes a tartalom valódisága (azaz nem érték a hitelesség), csak a gegszerűség, a szórakoztató mivolt a fontos.
Mindez nem csak a virtuális térben igaz, hiszen egy nemzetközi könyvfesztiválon, vagy animációs filmfesztiválon és vásáron egymás mellett találhatjuk a populáris, illetve a magas művészeti kategóriákba soroltat (azaz csak szórakoztató céllal készített termékeket, és a nem szórakoztatás céljából alkotott műveket). Továbbá például a múzeumokban (a kultúra templomaiban) a magas (képző-, vagy ipar-, esetleg népművészeti) művészeti alkotások könnyen elérhető (megvásárolható) „értékként” való megjelenítése is popularizálási technikaként értelmezhető; s megkérdőjelezi a magas és a pop(uláris) megkülönböztetés mögötti értékhierarchiát.
- 5 A továbbiak részben a *Média* címen – az *Idők jelei* című kiadvány 45-6. A számadatok szerint a magyarországi internet penetráció felgyorsult, bár a szélessávú szolgáltatások még mindig gyenge mutatókkal bírnak. Egy 2014-ben – a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság által – közzétett felmérés szerint a magyarországi nagyvárosokban élők közel háromnegyede, míg a kis településeken élők valamivel több mint fele internetezik legalább heti gyakorisággal. Az is jellemzi a hazai viszonyokat, hogy az adatátviteli hálózatok kevésbé kiépítettek a kis népsűrűségű régiókban, ezért ezen a területeken kisebb a szolgáltató- és csomagválaszték, mindezekért – növelve az itt élők meglévő társadalmi és technológiai hátrányát – alacsonyabb az internetkapcsolat elérhető sebessége, valamint az árverseny is kisebb; azaz egységnyi sebességért a kisteleplésen élők többet fizetnek, mint a nagyvárosok lakói. Mindezt összevetve azzal, hogy a nagyvárosokhoz viszonyítva magasabb árszínvonal alacsonyabb jövedelmi színvonalal találkozik a kisebb településeken; megállapítható, hogy szolgáltatók technológiai-gazdasági gyakorlata megnehezíti az internethasználat terjedését a jellemzően gyengébb szocióökonomiai jellemzőkkel bíró területeken.
Lakossági internethasználat – online piacfelmérés 2013, NMHH. Forrás: http://nmhh.hu/dokumentum/162930/lakossagi_internethasznalat_kutatasi_osszefoglalo_2013.pdf (utolsó letöltés: 2016. 02. 20.)
- 7 „Az a fejlődési ütem, amit a kultúrára saját gyermeke, a technológia kényszerít rá, azzal a következménnyel jár, hogy a fiatalság joggal nevezi elavultnak az aktív generációnak még birtokában lévő örökölt ismeretanyag jelentős részét.” LORENZ, Konrad: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Bp., IKVA, 1994, (Ford. Gellért Katalin), 97.; a jelen sorok írásakor szinte napra pontosan harminc esztendeje elhunyt Nobel-díjas osztrák tudós így folytatja a későbbiekben (egyszerre fogalmazva meg aggodalmát természetért, emberért, kultúráért): „Nagyon nehéz lesz megértetni velük, hogy mindaz, ami a kulturális fejlődés során keletkezett, ugyanolyan pótolhatatlan és csodálatra méltó, mint az, ami a törzsfelődés folyamán jött létre, nehéz lesz velük megértetni, hogy a kultúra kioltható, akár egy gyertyaláng.” Uo., 105.
- 8 *A kultúra nélküli ember mítosz = MACINTYRE, Alasdair: Az erény nyomában – Erkölcselemleti tanulmány*. Bp., Osiris, 1999, (Ford. Biróné Kaszás Éva), 218.
- 9 Mindezzel nem ellentétes az a kijelentés, hogy: „Az új elektronikus egymásrautaltság globális falu képében teremti újra a világot” – írja MCLUHAN, Marshall: *A Guttenberg-galaxis – A tipográfiai ember létrejötte*. Bp., Trezor, 2001, (Ford. Kristó Nagy István), 45.
- 10 A kultúra egésze mediatisált, így nemzeti kultúránk is, amelynek alapja anyanyelvünk. Az anyanyelv ápolása terén (például a helytelen

médiamunkatársi, vagy szinkronszínészi, de akár pedagógusi nyelvhasználat miatt) az állami szerepvállalás elkerülhetetlen.

- 11 KUCSERA Tamás Gergely: *Social and cultural Effects of Animation* című előadás; elhangzott 2019. március 6-án a – 2019. március 3. és 7. között megtartott – 11. Teheráni Animációs Fesztiválhoz (11th International Animation Festival in Tehran) kapcsolódó Teheráni Animációs Filmvásáron (Tehran Animation Market); a témához kötődően elhangzott még:

- 12 HEIDEGGER, Martin: *Levél a „humanizmusról”* = *Újjelek*. Szerk. PONGRÁCZ Tibor, Bp., Osiris, 2003, (ford. Ábrahám Zoltán és társai), 316.
- „Mindezért fontos, hogy a jelen korban a globalizált világ egyik legbefolyásosabb művészeti ága – és valóban az egyik legbefolyásosabb, hiszen tematikus csatornákon keresztül a felnövekvő gyermekek világképét formálja – az animáció, ne rombolja az egyetemesen meglévő szépérzékét, hanem erősítse azt, közös – akár az animáción is túlmutató – nyelvet adva a Világnak.”

Élmény! Minden tekintetben. Kulturális FMCG, avagy fast moving cultural goods

A kulturális terület, a művészet és a marketingszakma közötti párbeszéd jelentősége, szükségszerűsége ma már nem lehet kérdés, hiszen ahogy a régi mondás tartja, a jó bornak is kell a cégér, mára pedig eljutottunk oda, hogy a jó bornak mindenképp kell cégér. Sőt, minél jobb a bor, annál kreatívabban és tudatosabban kell kiválasztanunk a „cégért”, és annál nagyobb jelentőséggel bír, hogy milyen értékeket és élményeket kapcsolunk hozzá. A továbbiakban többek közt a mi „jó borunkról”, a Műpáról, a nagy városfesztiválokról, közösségről, márkáélményről, értékekről, a kultúrafogyasztási szokásokról és az ehhez kapcsolódó új marketingmegoldásokról és a fenntartható fejlődésről osztanék meg néhány gondolatot.

(Magasművészet vs. minőségi kultúra? Áru-e a kultúra?) A Műpa ma Magyarországon az egyik legismertebb kulturális brand – a Forbes Magazin szerint 2015-ben a 7. legmenőbb magyar márka – és a régió egyik legmodernebb kulturális intézménye, amely egyedülálló módon fogja össze a különböző művészeti ágakat: helyet ad komoly-, kortárs-, könnyű-, jazz- és világzenének, operának, új cirkusznak, táncnak, irodalomnak, filmnek egyaránt. 2005-ben nyitott meg az intézmény, 2020-ban tehát a 15. születésnapot ünnepljük, és ennek a másfél évtizednek a legfontosabb eredményei szorosan összefonódnak a hazai kulturális élet és marketingszakma alakulásával-fejlődésével is. Maga a modell – az amerikai mintára több művészeti ágnak és műfajnak egy épületben helyet adó, kimondottan ilyen céllal épített komplex profilú intézmény – a térségben előzmények nélküli, hiszen Közép-Európában is ritka az ilyen karakterű előadó-művészeti központ. A Műpa megnyitása 2005-ben egy kivételes együttállás eredménye volt: a szakmai, illetve a közönségségény találkoztott a politikai döntéshozók akaratával. Sem előtte, sem utána nem kíséreltek ilyen méretű kulturális központ építésével, itt pedig létrejött az előadó-, a képző- és a médiaművészet csodálatos együttélése: mára tíz műfaj képviselteti magát a Műpában, tíz műfajban próbáljuk a „jó bort”, azaz a minőségi kultúrát eladni.

Első lépésként a Műpának (akkor még hivatalosan Művészetek Palotája) a kulturális élet új szereplőjeként meg kellett fogalmaznia önmagát – ezt az elődöm, a Műpa alapító igazgatója, Kiss Imre is rendkívül fontosnak tartotta –, meg kellett határoznia, hogy milyen értékek, milyen misszió mentén milyen márkává szeretne fejlődni. A megnyitásakor a Műpa nemzetközi trendekhez illeszkedve, és egy létező piaci hiányra reagálva elsősorban a magasművészet otthonaként jelent meg, hiszen a térség egy jelentős komolyzenei központtal lett gazdagabb. Mindez azért is jelent meg markánsan a misszióban, mert a Műpa első időszakának egyik legfontosabb eredménye kétségtelenül az volt, hogy visszaemelte a komolyzenei turnétérképre Magyarországot, tágította a nemzetközi piac horizontját, hiszen a világsztárok a Műpa kedvéért elkezdtek „továbbutazni”, már nem álltak meg Bécsnél, hanem a több évre előre lekötött menetrendjükbe Budapestet is elkezdték beilleszteni. Ez ma is így van, számtalan ősbemutatónak adunk teret, és számtalan világhírű művész és együttes hozza el legfrissebb produkcióját Budapestre a Műpa meghívására szinte azonnal, alig néhány nappal-héttel a világpremiert követően. Ugyanakkor tény – és ezért érte is olykor kritika az intézményt a kezdetekkor –, hogy a magasművészet alapvetően egy szűkebb kategória, bizonyos szempontból egyfajta

távolságot is teremt, és ez a Műpa márkaképét is meghatározta kezdetben. Természetes és szükségszerű volt a változás: kiterjesztettük az intézményi missziót, megerősítettük a küldetésünk egyik alapelemét, a műfaji sokszínűséget, és szélesebbre tártuk a kapukat. Az említett tíz műfaj egyikeként megjelenik például a popkultúra, a könnyűzene is, amelyet ritkán sorolunk a magasművészeti kategóriába. Ma már úgy fogalmazzunk, hogy mi nem a magaskultúrát, hanem a **minőségi kultúrát** képviseljük, és a Műpának márkaként ezt kell sugározni. Ez a fokozatos, jól felépített spektrumszélesítés a márkakommunikációban is markánsan tükröződött, hiszen 2015 óta hivatalosan is Műpa a nevünk, tehát az intézmény korábbi, a nézők és a művészek által használt „beceneve” mára a hivatalos elnevezés lett, beépítve így a márkaképbe a Műpához szorosan kötődő csoportok – közönség, szakma, alkotók – pozitív és személyes márkáélményét is. Együttal azt is szeretnénk elérni, hogy a minőségi kultúra minél több emberhez jusson el. Ez miért lényeges? Mert évi több mint 1000 programot, olykor esténként akár 3-4 különböző produkciót kell minél hatékonyabban megismertetni az emberekkel.

Felvetődik tehát a kérdés, hogy a kultúra mint termék hogyan fogalmazható meg? Még a nyolcvanas évek elején részt vettem a Közgázon nézőként az *Áru-e a kultúra?* című névös szakmai párbeszéd sorozaton, ahol összecsaptak az akkori közgazdászok, reformközgazdászok és a kultúra képviselői – utóbbiak végig voltak sértve ettől a kérdéstől. Azt mondták, hogy a kultúra nem árucikk, nem így kell megközelíteni. Nagyon érdekes volt az a beszélgetés, hiszen akkor még a piaccgazdaságról és a gazdasági környezetről nem nagyon tudtunk semmit. Természetesen abban egyetértettünk a kiváló művészeinkkel akkor, hogy a kultúra nem árucikk, nem eladható. De az az igazság, hogy amikor már bekerültünk a fogyasztói társadalom körforgásába, ezen erősen el kellett gondolkodnunk, pontosítanunk kellett bizonyos dolgokat, és ez a szemléletformálás azóta is feladatunk. A marketingstratégiánkban – mert szükség van marketingstratégiára itt a kulturális szektorban is – ma már számos nagy prémium for-profit márkához hasonlóan a minőséget használjuk központi elemként, és kreatív módon állítjuk szolgálatunkba a marketing és a tömegmédiás eszközöket, amelyeken keresztül az üzeneteink minél nagyobb rétegekhez tudnak eljutni.

Gazdag szakirodalma van annak, hogy hogyan változtak és változnak a fogyasztási szokások az utóbbi néhány évben, az pedig különösen elgondolkodtató, hogy kulturális antropológiai nézőpontból hogyan alakul át maga a fogyasztási folyamat. Itt jelenik meg ugyanis az a gondolat, hogy az, amit vásárolunk és használunk, vagy birtokolni szeretnénk, jócskán túlmutat a megvásárolt javak hasznosságán és kereskedelmi értékén. Ilyen szempontból a fogyasztási szokásaink megértése egyúttal értékrendünk, jelenünk, kultúránk megértése is. Az, hogy milyen „terméket” választunk, kommunikál rólunk, szimbolikus jelentőséggel bír, és ezzel a vásárlók ma már teljes mértékben tisztában vannak.¹ Különösen igaz ez a kultúra területére. Az, hogy mely zenekarok koncertjeire járunk, kiért rajongunk, melyik kulturális központba váltunk bérletet, hol vagyunk pártolói tagok: állásfoglalás is, hiszen hitet teszünk egy-egy műfaj, művész vagy intézmény mellett. Pontosan látjuk, hogy a közönségünkben, különösen a hűségprogramunk tagjaiban igen erős a „műpás identitás”, büszkéek arra, hogy hozzánk tartoznak, és mi is rendkívül büszkéek vagyunk rájuk. Sokat is tudunk róluk, és mindent megteszünk azért, hogy minél pontosabban lássuk az igényeket-elvárásait, de erről, az ehhez szükséges innovatív, körültekintő adatkezelésről és kapcsolódó marketingmegoldásokról a későbbiekben még lesz szó. Mi a Műpában folyamatosan monitorozzuk a nemzetközi piacot, ugyanakkor nem követni, hanem formálni szeretnénk a trendeket, így a kommunikációs területen dolgozó szakemberekkel, kollégákkal sokat beszélünk a marketingszakma szemléletváltásáról, új megközelítési

módjairól. A márkák – gondoljunk akár a nagy elektronikai vagy sportruházati márkákra – itt a XXI. században már nem elsősorban sales-fókuszú üzeneteket szeretnének eljuttatni a fogyasztóknak, sokkal inkább arra figyelnek, hogy milyen történeteken keresztül kommunikálnak, milyen „mitoszt” építenek a brand² köré, és mennyire lojális, elkötelezett közösséget alakítanak ki maguk körül. Nekünk ezen a területen, itt a kulturális szférában nagyon komoly tapasztalatunk és tudásunk van.

Az elmúlt közel másfél évtizedben a Műpa kimagasló eredményeket ért el ezen a téren: évente több mint 1000 program zajlik a házban, amely hatalmas szám, és vannak olyan esték, amikor akár három-négy különböző előadás hírét kell eljuttatnunk a nézőkhöz. Az elmúlt közel 15 év legnagyobb eredményének azt tartom, hogy valódi közösség épült a Műpa közönségéből, és hogy a nézőkhöz olyan jól sikerült eljuttatni ezeket az információkat, hogy a befogadóképességünk a fizikai határait súrolja. Ez a marketing területén is érvényesülő stratégiai gondolkodásnak, a programkommunikációs és a márkakommunikációs aktivitásaink körültekintő összehangolásának, egymást erősítő elemeinek köszönhető. A jegyeladásunk 90% körüli, amely tekintélyes szám. Tagjai vagyunk az Európai Koncerttermek Szövetségének (ECHO): ez a 21 legjelentősebb európai koncerttermet foglalja magába a bécsi Musikvereintől kezdve a Philharmonie de Paris intézményén keresztül az amszterdami Concertgebouw-ig vagy a 2017-ben megnyitott hamburgi Elbphilharmonie-ig. A jegyeladási számaink – különös tekintettel a bérletrendszerben, elővételben értékesített jegyekre – mostanra gyakorlatilag elérték vagy meghaladják a nemzetközi partnereinkét. Úgy, hogy ezek között találunk több mint 100 éves intézményeket is, akiknek jóval több idejük és lehetőségük volt erős és lojális közönségbázist építeni, mint nekünk a 15 esztendő alatt, mégis rendkívüli márkahűség-ről számolhatunk be a Műpa-közönség részéről.

(A fenntartható fejlődés és generációk találkozása) Anélkül, hogy belemennék a kultúra-értelmezés mélyebb rétegeibe: létezik egy olyan olvasat, hogy a kultúra nem más, mint az elődeink, szüleink, nagyszüleink, őseink életének a lenyomata. Nagyon lényeges, hogy ez az örökség hogyan érkezik meg hozzánk, hogyan tudjuk hozzáilleszteni a saját életünk alkotóelemeit, hogyan tudjuk saját életünk és korunk művészetét, kultúráját úgy csatlakoztatni, hogy aztán ezt az örökséggel együtt tovább tudjuk adni a következő generációknak. Ez a gondolkör felveti a manapság gyakran emlegetett fenntartható fejlődés kérdését. Ez röviden három pilléren nyugszik: az első a környezetvédelem, a második a gazdaság alakulása a fenntarthatóság fényében, a harmadik pedig – amely talán a kultúra és kommunikáció szempontjából a legizgalmasabb – a társadalmi fenntarthatóság, illetve az, hogy hogyan tudjuk garantálni a fenntartható fejlődést azzal, hogy a gyermekeinket megfelelő tartalmakkal, megfelelően készítjük fel az elkövetkezendő korok kihívásaira.

Amikor tartalomról és tartalomfejlesztésről beszélünk, nagyon fontos, hogy a művek, műfajok, amelyeket kiemelünk, miként maradnak érvényesek, milyen platformokon válnak láthatóvá, és ezeknek a tartalmi üzenetei hogyan lesznek a nézőink és a fiatalok sajátjai. A legnagyobb problémának az tűnhet, amikor megpróbáljuk a fiataloknak elmagyarázni a minőségi kultúra fontosságát, és bizonygatni kell, hogy a kereskedelmi rádiók slágerlistájával szemben miért fontos Mozart, Beethoven vagy Bartók. Ez egy generációs vitának is tűnhet, de a kérdéskör jóval összetettebb ennél. Képessé kell válnunk arra, hogy megértsük a különböző generációk érdeklődési mintáit, fogyasztási szokásait, motivációit. A 14 éves fiam azt szokta mondani, hogy „*Hát papa, te meg annak idején azt mondtad, hogy a Pink Floyd a menő, én meg most egy másik, elektronikus zenei*

irányra esküszöm”. Ennek a párbeszédnek a felélénkítésére indította el a Műpa a partneriskola programját, amelyet szeretnénk az egész országra kiterjeszteni. Jelenleg 130 partneriskolánk van Budapesten, általános és középiskolák. A közeledés kétirányú, egyrészt mi is kimegyünk hozzájuk, másrészt pedig nagyon sokan jönnek el a Műpába. A Műpa videó- és hangstúdiója évi 200 felvételt készít műsorainkról, ahol a legjelentősebb előadók mutatják be a legfontosabb műveket. Ez nem csak az élő közvetítéseink szempontjából rendkívül izgalmas, amikor Los Angelesztől Tokióig bárki HD minőségben élheti át a Műpa-élményt a live webcastnak köszönhetően. Fontos feladatunk az is, hogy a már meglévő és egyre növekvő, kincset érő archívumot elérhetővé tegyük a középiskolások számára is, hiszen hatalmas lehetőség az, hogy a zenei és általános középszintű oktatásban a tanárok ezen keresztül tudják bemutatni a zeneirodalmat.

Az intézményünkben megvalósuló több mint 1000 programnak a 30%-a gyermek-, ifjúsági és családi program. A kezdetektől nagyon komoly erőket mozgósítottunk ebbe az irányba, hiszen pontosan tudtuk, hogy ha ebben a hihetetlen médiaazajban értelmes üzeneteket szeretnénk a gyerekek felé is közvetíteni, akkor párbeszédet kell velük kezdeményeznünk, figyelniük kell az általuk preferált műfajokra, (okos)eszközökre, az igényeikre, és ezekhez igazított rendszerekben kell gondolkodnunk.

Gondoljunk csak a filmművészetre és a mozgókép területére: egy elképesztő sebességgel változó iparágról van szó. Ha megkérdezték volna, hogy fogunk-e valaha filmet nézni a telefonunkon, néhány évvel ezelőtt nem sokan mondtuk volna magabiztosan, hogy igen... Ahogy most sem látjuk például a VR (virtuális valóság) technológiai fejlődésében rejlő összes lehetőséget és annak hatásait. Látjuk, hogy a gyerekek az információikat nagyon sok esetben ma már mozgóképes tartalmakon keresztül kapják, okostelefonokon, YouTube- és Instagram-videók formájában, azaz nemcsak a filmkultúra, hanem a velük való kommunikáció szempontjából is alapvető, hogy minél jobban értsék ezt a formanyelvet, és értsük mi is, hogy számukra ebben mi lehet fontos és izgalmas. Pontosan azért kell a tartalomgyártást, a disztribúciót és kommunikációt egy egységes, átlátható rendszerben kezelni, mert így gyorsabban és kreatívabban tudunk reagálni egy-egy technológiai változásra is.

Ez így igaz az előadó-művészet területére is: hosszú távú, egymásra épülő, lépcsőzetes rendszerben és stratégiai szempontok mentén gondolkodunk a Műpában is, akár tartalomfejlesztésről, akár programszerkesztésről, akár kommunikációról, marketingről van szó. A néhány hónapos kisbabáknak és szüleiknek már ott a Ringató program, ott vannak a Babakoncertek, a családi és ifjúsági programok eseményei, azaz az legkisebektől kezdve az egyetemistákig szinte minden korosztály talál magának tartalmas időtöltést nálunk. Már a második Műpa-generáció kezd felnőni. Azért vagyunk rájuk nagyon büszkék, mert ők már nem úgy jönnek be hozzánk, mint egy „palotába”, hanem otthonosan mozognak, ismerik a járást, és tudják, hol keressék a legfontosabb információkat. A jubileumi kampányunk mottójával szólva: „*szeretnek itt lenni*”. Emellett a szüleiket is aktivizálják: olyan kérdéseket tesznek fel nekik, amelyek megválaszolásához érdemes eljőnniük a Műpába.

Kivételes kommunikációs potenciál rejlik a lokációkban is: a Műpa és a Nemzeti Színház körül elérhető közelségben ott van ugyanis közel 60 000 egyetemista, hiszen a nagy budapesti egyetemek egy körülbelül két kilométeres sugarú körön belül helyezkednek el körülöttünk. Ez fantasztikus felelősség és lehetőség, hatalmas perspektíva van ugyanis abban, hogy a két nagy művészeti intézmény – a Műpa és a Nemzeti Színház – vonzáskörzetében egy új, kulturális és innovációs városközpont alakuljon ki. Számtalan

nemzetközi példát láttunk arra, hogy egy jól működő kulturális centrum hogyan lehet meghatározó infrastrukturális, városfejlesztési folyamatok katalizátora, formálva ezzel a városszövetet és a városmárkát. Ez számunkra is inspiráló példa. Az egyetemekkel való együttműködés kulcsfontosságú ebből a szempontból is. A művészeti felsőoktatási intézmények természetesen otthonukká kell, hogy fogadják a Műpát, hiszen ők lesznek a következő generáció, akik majd üzemeltetik és továbbviszik, ők fognak itt fellépni, nekik lesz kiállításuk. Így talán nem meglepő, hogy a felsőoktatási intézmények közül elsőként Magyarország egyik legjelentősebb kutató-fejlesztő műhelyével, kreatíviparának fontos szellemi központjával, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemmel (MOME) lépett stratégiai partnerségre a Műpa. Ennek az együttműködésnek az eredményeként valósult meg többek közt a 2019-es Budapesti Wagner-napok látványos köztéri installációja, amely egy, a Műpa eseménysorozatának szentelt szemesztert követően egy egyetemi hallgató elképzelései alapján készült el, szép visszhangot kiváltva a sajtóban és hatalmas sikert aratva a látogatóink körében. A Budapesti Wagner-napok innovatív, hangvizualizációs technikával készült új arculata 2018 óta számtalan rangos reklámdíjat nyert el: nagyon fontosnak gondoltuk, hogy ezt fiatal tervezőgrafikus hallgatók gondolhassák tovább, mi pedig láthatóvá tettük ezeket az eredményeket. A Moholy-Nagy Művészeti Egyetemet Közép-Európa fontos társadalomtudományi oktató-kutató intézménye, a Budapesti Corvinus Egyetem (BCE), az ország első számú műszaki felsőoktatási létesítménye, a nemzetközileg is elismert Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME), a közép-európai régió jelentős egyetemi központjaként működő Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) és az oktatás, kutatás és gyógyítás terén egyaránt kiemelkedő eredményeket felmutató Semmelweis Egyetem (SOTE) követi. Ezek a stratégiai együttműködések, a felsőoktatási és kulturális márkák összekapcsolódása kommunikációs és tartalmi szempontból is rendkívül fontosak számunkra, hiszen a Műpa-élmény ilyen irányú kiterjesztésében hatalmas lehetőségeket látunk.

(A művészet diplomáciai ereje és a kultúra nagykövetei) A Műpa főszervezésében megvalósuló Budapesti Tavasz Fesztivál és a CAFe Budapest Kortárs Művészeti Fesztivál több száz kiemelkedő programmal járul hozzá a főváros kulturális kínálatához. Egymás mellé helyezve a hazai kulturális élet legkiemelkedőbb alkotóit és a nemzetközi művészeti szcéna legjobbjait a két eseménysorozat és a Műpa nagyon komoly közvetítő szerepet játszik – hidat képez a magyar és a nemzetközi, kiemelten az európai kulturális élet szereplői között. Kodály Zoltán után szabadon bátran mondhatjuk: fontos, hogy Magyarországon európaiak, Európában magyarok legyünk. A párbeszédre való képesség kulcsfontosságú, ahogy az is, hogy az Európai Unió országai valódi és aktuális tudással rendelkezzenek egymás kulturális örökségéről, hagyományairól, problémáiról, sikereiről és jövőképeiről. Nem elég, ha csak turisztikai benyomások mentén szereznünk tapasztalatot egy-egy európai országról, elengedhetetlen, hogy a sztereotípiákon túlra lássunk – ennek a dialógusnak tökéletes eszköze a kultúra. A Műpa és a Budapesti Fesztiválenekar közös szervezésében megvalósuló Európai Hidak Fesztivál is ezt a missziót tartja szem előtt, amikor minden évben egy-egy fókuszország kultúráját ismereti meg a hazai közönséggel koncertek, színházi és táncelőadások, filmek, ingyenes produkciók és szimpóziumok formájában.

A két nagy budapesti városfesztiválunk sikerén keresztül azt is pontosan látjuk, hogy a kultúra országimázs formáló jelentősége hatalmas: a kutatások kiválóan mutatják, hogy az átélt élményeken keresztül az emberek sokkal szorosabban kötődnek egy-egy

országhoz, vagy épp városhoz, ahogy azt is látjuk, hogy a kulturális turista a legmagasabb minőséget keresi – nem csupán akkor, amikor művészetet fogyaszt, de akkor is, amikor szálláshelyet, gasztronómiai csemegéket, egyéb szabadidős programot választ. Az élmény alapú, műalkotásokon keresztül megfogalmazott és megerősített város- és országmárkázás területén fontos eredményeink vannak, ráadásul ez természetesen kétirányú folyamat. A másik nagyon lényeges feladatunk ugyanis a magyar művészek és magyar produkciók megismertetése minél szélesebb körben – nemcsak Európában, hanem a tengerentúlon, Amerikában és a Távol-Keleten is. E téren is egyre több sikert mondhatunk magunkénak. 2019-ben bemutattuk Puccini egyik nagyon ritkán játszott első operáját, a *Lidérceket*. Ez egy olyan koprodukcióban jött létre, amit a Torre del Lago-i olasz Puccini Fesztivál és a Müpa jegyez, de részt vett benne a Pécsi Balett, a Kodály Kórus Debrecen, a pécsi Pannon Filharmonikusok, valamint kiváló olasz szólisták is. Ez a produkció meghívást kapott a világ legnagyobb Puccini-fesztiváljára is: ez is jól mutatja, milyen alkotóerő és milyen színvonal rejlik a magyar előadó-művészetben. Tulajdonképpen ez is a kommunikáció és a kulturális diplomácia egy formája, hiszen a színpadon jelenítjük meg azt a mérhetetlen gazdagságot, amely a magyar alkotókat jellemzi.

(Közönségből (digitális és élő) közösség, adatvezérelt marketing a kultúrában) A kulturális antropológiai kutatások és a vásárlói motivációk kapcsán érintettem néhány gondolattal ezelőtt, hogy a kultúrafogyasztási szokások megdöbbentő sebességgel változtak az utóbbi évtizedben és változnak napjainkban is. Rengeteg új platform, csatorna és fogyasztói magatartásforma jelent meg a Müpa megnyitása óta eltelt 15 évben. A digitalizáció korában a közönség egyre nagyobb hányada online platformokon tájékozódik a lehetséges kulturális programokról. Az emberek okostelefonon váltanak jegyet egy-egy előadásra, az élő webcastoknak köszönhetően akár egy, a világ másik pontján zajló koncertbe is bekapcsolódhatunk HD minőségben, míg a közösségi médiafelületeken egyszerűen lehetünk tartalomfogyasztók és tartalomgyártók. A digitális tér átalakulása egyre több lehetőséget kínál, és amennyiben adatokkal látjuk el az algoritmusokat – minden regisztrációval és hírlevél-feliratkozással ezt tesszük – az online felületek egyre többet tudnak rólunk, rögzítve és elemezve a vásárlói viselkedésmintáinkat, fogyasztói szokásainkat. Az adatvezérelt marketingmegoldások korában mérések alapján felépített kommunikációs és az értékesítési folyamatok segítik, hogy a felhasználóhoz valóban olyan információkat juttathassunk el, amelyekre szükségük van, hogy a szolgáltatások még személyre szabottabbak legyenek, a vásárlói elégedettséget pedig akár azonnal, és nagy hatékonysággal mérhetjük, hogy ezek mentén tökéletesítsük a fogyasztó számára a márkaélményt. Azok a kulturális márkák, aki képesek adaptálni a művészeti területre ezeket a rendszereket, azaz felismerik fogyasztóik új igényeit és megfelelően reagálnak rájuk, komoly versenylőnyre tehetnek szert. Ezt felismerve Magyarországon a Müpa kezdett el először ún. CRM (Customer Relationship Management) rendszert használni: olyan adatbázis-kezelő és ügyfélkapcsolati szoftvert, amely a digitális felületek összehangolt kezelésével képes arra, hogy vásárlóra szabott ajánlatokat adjon, így egy személyes párbeszéd tud kialakulni a nézővel digitális hálón keresztül.

A különlegesség ebben az, hogy bár az online analitikai rendszerek egyre automatizáltabbak és pontosabbak, mégsem arról van szó, hogy egy hideg, gépesített folyamatban eltávolodnánk a nézőtől, sőt, épp ellenkezőleg. A Müpara optimalizált és folyamatosan fejlesztett CRM-rendszer lényege épp az, hogy a lehető legpontosabb képet kapjuk a látogatóink kultúrafogyasztási szokásairól, és egyedi, személyre szabott tartalmakkal

és programajánlatokkal kereshessük meg, úgy, ahogy az adott néző kéri és ahogy neki a legjobb. Ez az odafigyelés és segítőkészség pontosan olyan, mint amikor a jegypénztárainkban ülő felkészült, mosolygó kollégák személyre szabottan ajánlanak valamit egy-egy nézőnek. Ennek köszönhető az is, hogy hírleveleink kimondottan olyan terjedelemben, témában és ritmusban biztosítanak tartalmakat az olvasóknak, ahogy az számukra releváns és izgalmas. A folyamatosan fejlesztett és naprakész információkat tároló és használó adatbázis-kezelő rendszere az alapja annak, hogy a körültekintő figyelem és személyes kapocs a Műpa-márkaélmény része online és offline formában is. A Műpa programkínálatán túl ez is hozzájárul ahhoz, hogy a Műpa közönsége ma már valódi közösség, ők a jegyvásárlásaikkal különböző kedvezményeket és előnyöket érhetnek el, számtalan exkluzív élményben lehet részük és különleges, csak nekik szóló programokon vehetnek részt. Michael Kaiser, a washingtoni Kennedy Center for the Performing Arts egykori igazgatója a kulturális intézmények ideális működési modelljéről szóló kötetében³ úgy fogalmaz, hogy a megfelelő programkommunikációra és intézményi kommunikációra, azaz intézményi márkára egyaránt figyelmet fordító sikeres – sőt, ha kell agresszív – marketingstratégia egyik legfontosabb eredménye az, hogy kulturális központ körül egyfajta „család” formálódik: olyan lojális, a brand alapértékeivel és víziójával azonosuló közösség, amely támogató, elkötelezett és magában foglalja a potenciális szponzorokat, a nézőket, a stábot, a művészeket egyaránt. Mi a Műpában büszkén mondhatjuk, hogy ez az elkötelezett „család” és közösség létezik, és egyre bővül: ők az intézmény nagykövetei, ez pedig a Műpa-márka sikerének egyik kulcsa.

JEGYZETEK

- 1 MCCRACKEN, Grant: *Culture and Consumption. A Theoretical Account of the Structure and Movement of the Cultural Meaning of Consumer Goods* = *Journal of Consumer Research*, 1986.
- 2 B. HOLT, Douglas: *How Brand Become Icons* = *Harvard Business Press*, 2004.
- 3 KAISER, M. Michael – EGAN, Brett: *The Cycle: A Practical Approach to Managing Arts Organizations*. Brandeis University Press, 2013.

A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete *Művészet, média, marketing, avagy a műalkotás helye és méltósága a marketing korában* címmel rendezett konferenciát a Pesti Vigadóban, 2019. április 1-jén. Az előadások mindenekelőtt a művészi alkotásokat mint termékeket vizsgálták napjaink fogyasztói társadalmának viszonylatában, továbbá arra a kérdésre keresték a választ, hogy vajon egy kulturális teljesítmény tekinthető-e olyan terméknek, amelyre vonatkoznak a hagyományos marketingelképzelések, vagy ezáltal megfosztjuk őket méltóságuktól. Káel Csaba tanulmánya e konferencia előadásának lejegyzett változata, az adatok 2019-es állapotokat tükröznek.

Kékplakátok

Kezdjük a távoli, délibábos múltban, ott, ahol a part (párt?) szakad. 1990 körül egy nagy presztízsű washingtoni galéria (innen nézve mind annak látszott) kiállítást rendezett a kelet-európai politikai változások újszerű plakátjaiból, s kérdezték, írnék-e előszót a katalógusba (előkerül, lefújom a port, *Smithsonian Institution* volt a fejlécükre írva). Írok, válaszoltam, de inkább utószóval bízzanak meg, egy epilógus jobban illene a témához, hiszen a plakátkorszak végén vagyunk, az 1989–1990-es forradalmak voltak az utolsó olyan események, amelyekben a plakátoknak még szerepük lehetett, igazi, klasszikus, plakáthoz illő funkciójuk. A plakát hattyúdala volt az a néhány hónap – bugyogott föl belőlem a költő (*the swan song of the poster* – úgy látszik éppen nyaralt a *Smithsonian* lektora). Mára – mondtam volt már akkor – új, frissebb, talán agresszívebb, de főleg sokkal olcsóbb médiumok vették át a plakát szerepét. Nem az utcán szerzik be a híreket az emberek, s alig hiszem, hogy plakátok alapján döntenének a jövőjükről.

Szóval úgy képzeltem sokáig, hogy nincs is már plakát, valami nosztalgikus szép agónia van helyette, plakátszerű képeket fest, rajzol és főleg photoshopol néhány múlt századból itt felejtett néni és bácsi, egymásnak mutogatják őket, és könnybe lábadt szemmel idézgetik, amit egykor a főiskolán tanítottak nekik: a plakát a XX. század művészete. Csókolom, mondják a gyerekek, ez itt már a huszonegyedik.

A magam módján még el is tettem a plakátot. Egy pesti tárlaton a padlóra, a kiállítóterem járóléületére kasíroztam a plakátjaimat (ha még nem mondtam volna, plakáttervező lennék), hogy a látogató kénytelen legyen taposni rajtuk. Meglehetősen siker – hencegtem akkoriban –, hisz a finisszázig minden munkám megsemmisült. Ha kiállításom agyafürt plakátnekrológ-konceptióját nem is értette mindenki, az nyilvánvaló volt, hogy a plakátok már nem elemi tartozékai a városképnek, a hirdetőoszlopok már nem nélkülözhetetlen utcabútorok és a falragaszok előtti ácsorgás sem teremt közösséget az emberek között, mint tette egykor, a műfaj hőskorában. A plakátragasztó szakma eltűnni látszott, akár a többi ódivatú tevékenység, ami az utcával volt kapcsolatos: a postás, a suszter és a sarki prostituált.

Aztán egyik napról a másikra mégis lettek plakátok. El sem tudom mondani, mennyire hálásan gondolok azokra, akik EU-kékséges falragaszaikkal teletapétázták hazámat: *Ha Magyarországra jössz, nem veheted el... Ha Magyarországra jössz, be kell tartanod... Ha Magyarországra jössz...* Abba most nem mennék bele, nevezhetők-e valóban plakátnak e bankett-abrosz méretűre nagyított parainézis mondacsok, Toulouse-Lautrec, Cassandre és Bortnyik Sándor sajnos túl magasra tették a lécet ahhoz, hogy a nemzeti konzultáció éceszgeberei, sztájlisztjai és dizájnerei helyből megugorják, az viszont elvitathatatlan érdemük, hogy nélkülük sosem indult volna be az a privát plakátáttervező mozzgalom, amitől újraéledni látszik a műfaj. Agyafürt válaszok, parafrázisok, re-dizájn paródiák születnek. Egy csapásra fontos lett a plakát, állítólag órák alatt gyűlt össze egy ellenplakát-kampány finanszírozásának költsége. Lehet-e álmodni gyönyörűbbet?

Ellenkampánynak nem tudom nevezhető-e a dolog, mármint a válaszplakát-gyűjtemény, melyek szellemesen egészítik ki az eredeti félbehagyott mondatát, mert ezek a *kétfarkú* szösszenetek a maguk kurucvircsaft módján mégiscsak az eredeti plakátkampányt reklámozzák; életet lehelnek az országos kék-tárlatba, amely nélkülük nyilván hamar unalomba fulladt volna. Aki nem ártotta bele magát a reklámszakmába, annak is

van némi fogalma, mit kóstál egy óriásplakát, nem a tervezése, nem a nyomtatása, hanem az úgynevezett kihelyezés. Egy vagyon. Ráadásul korlátozott ideig van kint és korlátozott számú ember látja. Szerencsére azonban több ezer ingyen dolgozó reklámmember biztosítja, hogy ezek a korlátok ledőljenek, hogy mindenkit elérjen a plakát üzenete. Az önkéntes aktivisták összefoglaló neve: fészbuk. Mindegy, hogy rajongva vagy gyűlölködve osztják meg a plakátot, vagy a plakát saját gyártmányú pro és kontra variánsait, a lényeg az, hogy osszák. Mindegy, hogy milyen emotikont, szívvecskét, szmájlit vagy dühtől vörös rémpofát klikkelnek a plakát alá, a lényeg, hogy klikkeljenek. Hogy az üzenetlanc meg ne szakadjon.

Itt az ideje, hogy a szerző legalább zárójelben beismerje, a kékplakátkor kezdetén szinte nem is látott valódi kékplakátot, ismeretei jórészt a közösségi oldalakon megosztott fotókra szorítkoznak. Ha lenn az Alföld tengersík vidékein, konkrétan egy hullámozó búzaföld közepén valahol Szentes és Csépa között nem jön szembe vele egy szépen kifejezett magányos *Üzenjük*, akár azt is képzelhette volna, virtuális kaland az egész, úri huncutság, amelyet az ellenkampány ravasz ügynökei generáltak. (Spontán képzeleterősítő gyakorlat, ha már a vetítés elmaradt: lássunk plakátokat a füzéri várrom, a badacsonyi bazaltorgonák és az alcúti arborétum libanoni cédrusa előtt.)

Van ebben az *üzenjük* szóban valami egyirányúság. A diskurzus elvetésének manifestálása. *Üzenjük*, amire ők legfőljebb visszauzenhetnek, párbeszéd aligha lesz belőle. Marad az újabb üzenet, de legalább oda egyszerűsödik a képlet, ahol már kiismerjük magunkat, mondhatni, nyeregben vagyunk... voltunk: *ha még egyszer azt üzeni...*

Aztán jöttek a *Tudta?* kezdetű sorozat opusai. Mintha valamelyik ellenpárt beépített aktivistája eszelte volna ki őket, oly tökéletesen ágyaznak meg a válaszplakátoknak. Mint a *Mondolat* a *Feleletnek*. *Tudta...* – kezdődik az egyik fészbuk-variáns –, *hogy igazából mindegy, mit ír ide, tők sokan fogják lájkolni?* Amikor legutóbb arra jártam, 6 ezernél tartott a számláló.

Olyan plakátokat, amelyeken homogén színeken és egyforma betűkön kívül semmi sincs, nem könnyű szépészetileg elemezni. A kékje nyilván az EU kékjére hajaz (plusz a mennyországéra), a sárga flekkről meg akár az a post-it sárga formáció is eszembe juthat, arról a bizonyos konyeces bye-bye-opusról, amelynek most inkább a válaszplakátját citálom ide: *Isten veletek, magyarok!* Az ideiglenesen itt állomásozó hadak kasírozták viharvert falainkra, mielőtt szép szelíden (ki hitte róluk?) hazamigráltak volna. Átjáróház – dohogja valaki – ugyan, mondom, inkább a világtörténelem önismétlő, melankóliás körpanorámája. Az illető hadak és a kék plakátokkal megidézett *déjà vu* átutazók (inkább hosszú vendégek) kapcsán feltoluló sötétebb képek kigöngyölésére momentán nem vállalkozom (*ti sötétség rajzati, félre!*), nota bene puhaságra serény késő unokaként sem veszem félvállról a veszélyt, ám vizsgálódásom szempontja e helyt szigorúan szakmai (értsd: grafikus).

A színek után jöjjenek a betűk. A tipográfus gyorsan rávágja: DIN, hivatalosan *Deutsches Institut für Normung*, amit úgy kell érteni, hogy a *Német Szabványügyi Intézet* kicsit unalmas szabványbetűje, amely kisebb-nagyobb változásokon át majd száz éve a világ, de főleg Európa egyik legismertebb fontja. A porosz királyi vasút által rendelt, majd német szabvánnyá avanszált betűtípusba valamiért Brüsszelben is beleszerettek, olyannyira, hogy az uniós pályázatokon pénzt nyert szervezetek, önkormányzatok és cégek számára előírták a DIN Pro fontok használatát. Ahhoz persze aligha ragaszkodtak volna odafönn, hogy az *Üzenjük Brüsszelnek* című plakátsorozathoz is ezt a típust válasszák a magyar dizájnerek. Hogy mégis DIN-eztek, az inkább a praktikum (nem kell beruházni, hiszen a kormányközeli stúdiókban eleve megvan) és a könnyű kezelhetőség

miatt volt (nem nagyon kell tologatni – *egalizálni*), illetve talán azért, hogy hátha az idegen nyelv (na, jó, tudom én, hogy hivatalos) dacára mégis megértik Brüsszelben azt, ami az ő bejáratott betűjükkal van mondva, írva.

Hogy értik-e, azt most ne firtassuk, elolvasni viszont talán mégis könnyebb lenne valami más betűtípussal. A DIN-hez hasonló, úgynevezett groteszk betűk inkább csak néhány szavas feliratokhoz valók, hosszabb szövegekhez, a *Ha Magyarországra jössz...* kezdetű intelmek már ilyenek, praktikusabb volna egy talpas antikvát keresni, mint például a *Garamond*, a *Bodoni*, vagy épp a Misztótfalusi Kis Miklós által tervezett *Janson*. Attól még, hogy a *Jansont* egy amszterdami nyomdában metszették, Misztótfalu meg valahol Erdélyben van, aligha fognak elérzékenyülni a brüsszeli fellegeket karcoló káfkai kastélyban – nocsak, hát mégis európaiak lennének? –, az üzenőplakátok kurucos stíchjéhez azonban valamit hozzátett volna a hungaricumként is meglobogtatható betű.

Folytassuk a kompozíciós elrendezéssel. Az rendben van, konstataáljuk, hiszen a Rend szándékának, megjelenítésének, sőt demonstrálásának legbiztosabb eszköze a szimmetria. A színhasználat és a betűválasztás mellett a makulátlan tükörszimmetria miatt érezzük, hogy azonos szellem vezette majd' mindegyik sorozat tervezőjének ceruzáját (tologatta egerét). *Mely örök kéz szabta rád...?* A szimmetria a rend, a törvény, a szabály fogalmával társítva könnyen összefüggésbe hozható az ideológiai és a politikai szférával. Hogy az önkényuralmi jelképek ab ovo szimmetrikusak, abba azért nem mennék bele, mert zömében azok a kisdédóvók piktogramjai is; amibe viszont mégis bele kell csapni, mert közös szinte minden szimmetriával operáló alkotásban, az az unalom. Szimmetria = unalom. Megnyugtató? Kiegyensúlyozott? Harmonikus? Ünnepeles? Tekintélyt parancsoló? Igen, igen és igen, de legfőképp unalmas a szimmetrikus mű. A tipográfusok *politically correct* fegyvere: zárjuk a sorokat középre, se jobb, se bal, mintha visszaütne. Egy ártatlan kattintás és meg is van a baj. Már amennyiben az unalom bajnak tekinthető. Egy plakát esetében talán megkockáztatható az igen. Apropó, említtem-e a színek kapcsán, hogy melyik a legunalmasabb szín? Hát persze, hogy a kék! Mert szimmetrikus. (!) (Magyar agyam!) Kékvérűek, kékcédulások, kékszakállak: boc. Ja: boc a kékharisnyáktól is. És a kékmutatóktól. (Újabb *brainstorming* gyakorlat: szerkesszük át palindrómává a *Ha Magyarországra jössz...*, az *Üzenjük Brüsszelnek...*, az *Önök is joga van tudni...* kezdetű költeményeket. Könnyítés: nem kell érthetőnek lenniük, nem olvasásra lesz.) De ne higgyék, hogy nem veszem észre, ha változik a képlet: a sorban következő sorozat plakátjai (egyszerűsítve a sorosok) legalább a tükörszimmetriával felhagytak.

Valaha úgy képzeltük, olykor tanultuk, később tanítottuk, hogy a jól kieszt és megrajzolt kép egy pillanat alatt képes megvilágítani olyan tartalmat is, amit leírni, elolvasni csak hosszú idő alatt lehet. A szöveges plakát egyfajta beismerése – nyilvános bevallása – annak, hogy a tervező kifogyott az ötletekből. A kudarc felmutatása. Pedig a plakátművészet történetét, ha tetszik, fejlődését, éppen az jellemzi, hogyan lesz a műfaj egyre biztosabban ura a képi, a csakis képpel történő kommunikációnak. Valamikor a hetvenes–nyolcvanas években jut a csúcsra ez a folyamat, például a lengyeleknél. Később a franciáknál, a japánoknál. Aztán mintha megfordulnának a trendek. És talán éppen Amerikából kiindulva fordulnak meg. Az a látszólag professzionális munkamegosztás, ami az ottani dizájn stúdiók sajátossága, a plakát halála. Ha egy nyomtatványon együtt dolgozik egy art direktor, egy kreatív direktor, egy grafikus, egy fotós, egy szövegíró, egy tipográfus meg ki tudja még, ki mindenki, akkor a *brainstorming*nak csak rossz vége lehet. A feladat, hogy mindnyájan hozzátegyenek valamit a műhöz, pedig a plakát-nak éppen úgy kellene megszületnie, hogy folyton csak elveszünk belőle. Ha plakátot

akartok készíteni – magyaráztam egyszer egy amerikai workshopon – fogalmazták meg egyetlen mondatban az üzenetét, írták le, amit ki szeretnétek fejteni vele, aztán olvassátok el ezt a mondatot újra, és érezni fogjátok, hogy vannak fölösleges szavak, mondatrészek. Húzzátok ki bátran, olvassátok újra. Aztán újra húzzátok, újra egyszerűsítetek. Ha már egyetlen betűre sem lesz szükségetek, akkor vagytok készen a plakáttal. Elmondom újra: ha egyetlen betű sem kell, akkor van kész a plakát.

Szöveges plakátok, vagy grafikus plakátok. Mintha a szárnyaló szellem és a földhözragadt fizikum paragone-kontrasztjára egyszerűsödne a képlet. Vajon miért látom fennhéjázón felsőbbesnek (vagy leereszkedően arisztokratikusnak) a szövegeseket, s miért hiszem alkotóikról, hogy a képekben történő gondolkodást valami kezdetleges, zsigeri adottságnak vélik, és mint olyat sajnálkozva elvetik. Eszembe jut egy Merlin Donald nevű pszichológus: *Origins of the Modern Mind – A modern elme eredete* című könyvében nem kevesebbet állít, mint hogy az evolúciós átmenet, amelyben a *homo erectus homo sapiens*-szé változott, az leginkább a vizuális szimbólumok föltalálásával függött össze. Egy óralis-mitikus kultúrából a grafikai reprezentáció föltalálása révén egy analitikus, majd végül egy teoretikus kultúra formálódott. A gondolkodás leginkább úgy appercipálható, hogy a képek a beszélt nyelv hangjaira való közvetlen vonatkozás nélkül is képesek ideák kifejezésére. Vigyázat, nem csak a vizuális gondolkodás, a fogalmi gondolkodás dettó, annak is elsődleges közege a kép. Az általánosra, az elvontra irányuló gondolkodás képi struktúrákkal operál.

Plakátok. A plakátok esetében is érvényes – sőt fokozottan az – Marcel Duchamp tétele, hogy tudniillik kettőn áll a vásár. A teremtő aktus, mondja a francia, nem egyedül a művész dolga, a néző szerepe ugyanolyan fontos. Sőt – őt idézem – fontosabb. A néző hozza létre a mű kapcsolatát a külvilággal, azzal, ahogy a mű rejtett tulajdonságait megfejti és értelmezi, azonosul vele, vagy elveti. Ez a hozzájárulás még nyilvánvalóbb, amikor az utókor ítélkezik, elfelejtett műveket rehabilitálva, vagy az ismerteket felejtésre kárhoztatva.

Hic et nunc! A plakát az itt és a most művészete. Csak az adott helyszínen töltheti be funkcióját és hamar érvényét veszti, lejár a szavatossága, akár egy doboz kaszinótojásnak. Aki ismerős a plakáttörténelemben, tudja, hogy nem föltétlenül van így. Az igazi plakátok egy idő után függetlenítik magukat kortól és helytől, önállóvá, általános érvényűvé válnak. Már nem az a fontos milyen eseményt reklámoztak valaha, hanem a személyiség, aki mögöttük áll, a tehetség, amely hitelessé teszi őket. A jó plakátok odahagyva eredeti funkciójukat az alkalmazott művészet területéről átkerülnek az önálló képzőművészet világába. Kivételes, kegyelmi pillanat, úgy szoktam mondani, a plakát színváltozása.

A 100 éves Tanácsköztársaság plakátjai jutnak eszembe: a száz év elegendő volt, hogy kiolvadjon alóluk a Lenin-fiúk botránypolitikája, botor öncsonkítás lenne, ha grafikai teljesítményként lemondanánk róluk.

Nem bírom megállni, hogy ne idézzem föl a magyar költészet legnagyobb plakátversét, 1848-ban röplapokon terjedt a hic et nunc: *Itt az idő, most vagy soha*. Ahogy a plakátokhoz illik, nem csak a mondandó rész, a forma is elhíresült. Zsarnokbosszantónak számít a tipográfia, amit azóta Magyarországon a *Talpra magyar* kövér Bodonijával szednek, akárcsak a lengyeleknél, amit a Jerzy Janiszewski által rajzolt Szolidaritás logó vörös betűtípusával.

Plakátgalériák weboldalát böngészem – Pachl Viktor 1909 körüli *Unicum* plakátja 15 ezer, Bíró Mihály 1913-as kalapácsos embere 7 ezer, Kemény György 1969-es *Bioponja* 2400 dollár – vajon mit ad majd száz év múlva egy gyűjtő egy 2016-os *Üzenjükkért*?

Növeli-e vagy csökkenti a plakát értékét, ha rá lesz fújva vagy festve valami zaftos melléküzenet? Mert az alkotó és a néző (aki ugyebár duchamp-i értelemben alkotótárs) közti kooperáció szép példája, amikor az illető fizikailag is beszáll a munkába, kapja magát meg a festékes spray-ét és kiegészíti a „közös” művet, vagy épp elvesz belőle. Az eseményt általában nem egyformán szokta értékelni a művészettörténet és a bűnüldöző hatóság. És vajon az alkotó? A plakát az a műfaj, amely a legközvetlenebb, mondhatni legéletszerűbb kapcsolatban van az utca emberével. A tervező és a néző viszonya jó esetben a cinkosság fogalmáig emelkedik. Előbbi lelki szemeivel előre látja utóbbi majdani beavatkozásait, sőt az előbbieik közül a bölcsőbbek eleve beletervezik, belekomponálják a műbe az utóbbiak későbbi kiegészítéseit.

Szívesen hinném, hogy a szóban forgó kültéri plakátokat ért atrocitásokat (hogy a hivatal szakszerű kifejezésével éljek) Duchamp és Donald elméletének tanult ismerői, sőt elkötelezett hívei hajtják végre, noha elismerem, ennek azért elég kicsi a valószínűsége. Mindazonáltal, aki vállalja, hogy részt vesz az „utca művészetében”, annak tisztában kell lenni a műfaj sajátosságaival. A plakát efemer voltával. A plakát curriculum vitae-jébe nemcsak az tartozik bele, hogy megrajzolják, kinyomtatják, fölragasztják, hanem az is épp olyan alapvető, hogy átragasztják, lefestik, vagy leszaggatják. Ha ilyesmi sosem történik velük, akkor egyszerűen unalmasak, ha meg folytonosan ilyesmi történik velük, akkor botránnyosak. Esetünkben a forma, a grafikai kivitelezés teljesíti, sőt kifogástalanul kimeríti az unalmasság minden kritériumát, a tartalom viszont...

Hiába bizonygatnám, hogy eszem ágában sincs kritikával illetni dolgozatom reménytelen kékellő tárgyainak tartalmát (na persze fényezni sem akarom őket ezzel a „felbotránnyozással”), úgysem hinnék el, pedig de. Legföljebb akkor merészelnék ilyesmire vetemedni, ha valahol, mondjuk a közepe táján ennek a már előzetesen sem rövidre tervezett és aztán javíthatatlanul hosszúra sikeredő mondatnak, szóval itt, kábé a felénél mód lenne előrekukkantanom egy évszázadnyit, meglesni, hogy miféle Európában, minő határok mentén, micsoda népek, milyen dolgokról, hogyan plakátolgatnak (plakátolgatnak-e még egyáltalán), aztán visszazökkenvén, ám fölvertezetten az új tapasztalattal, odavetni látszólag könnyedén (persze vigyázva, nehogy nyeglének, hányavetinek, pökhendinek, fennhéjázónak, kivagynak, önelégültnek, lekezelőnek, kevélynek, hetvenkedőnek, vagy a dolgot félvállról vevőnek tűnjek), valójában azonban pátoszos szívvel és ünnepi lélekkel: ó mennyire előrelátó remekművek születtek az én édes hazámban. Hogy a jövőbekukkantás eredményeképpen másfelé is kanyarodhatna a mondat vége?

Ragozhatnám napestig, szakmai, úgy értem, a grafikusai szempontból megvan a lényeg, hogy újra virággzik a műfaj, s a kéklő plakátlepedőkön zajló üzenetváltások akár a nemzeti konzultáció spontán megnyilvánulásának is tekinthetők. Végül is ez volt a cél. Nemdebár?

Farmerek, populisták, magyarok

Mindenki ismeri a Csárdáskirálynő bágyatag sorait – *Túl az Óperencián, boldogok leszünk!* Évtizedek múltán, amikor az operett már közel sem volt olyan népszerű, a Beatrice koncerteken a közönség és a mondanivaló újra megtalálta egymást. Ebben a pár sorban tehát nemcsak annak a sok százezer magyarnak a sorsa dereng fel, akik a huszadik század elején egy óceánjáró korlátjának támaszkodva kémlelték az újvilág partjait, de a szocializmus mindennapjainak sűrű valósága is. Amerikásnak lenni azonban nem csak magyar sors. Egyike azoknak a huszadik századi társadalmi tapasztalatoknak, amit a közép-európaiak közösen voltak kénytelenek átélni. S bár nem ismerem a szlovák vagy a lengyel kivándorlásfolklórt, biztos vagyok benne, hogy legalább olyan gazdag és rendszereken átívelő, mint a miénk. Annak kell lennie, hiszen több millióan hagyták el családjukat és hazájukat, hogy jobb életre leljenek a nagy víz túlsó oldalán. Ezt az elképesztő népvándorlást azonban átszövi egy különös talány. Jelesül az, hogy nemcsak ők, de még mi, ma élők sem tudjuk pontosan, hogy eleink végül is milyen országba érkeztek meg.

Ennek magyarázatul elég csak a földgömbre tekintenünk. Miközben a környező népekről szerzett benyomásainkat a külföldi munkavégzés, a nyári kiruccanások és a történelemtények formálják elsődlegesen, addig az USA-ról és annak társadalmáról vallott felfogásunkat a földrajz hatalma szűri meg. A roppant távolság okán a kevésbé személyes tapasztalatszerzésekre tevődik át, így talán nem túlzás azt állítani, hogy az Amerikáról alkotott képünket legmélyebben a filmes hatások befolyásolják. A kultúrát alapjaiban forradalmasító moziverzum az Egyesült Államokban nőtt nagygyá, önkéntelenül is magán hordozva szülőföldje gondolkodásmódját. Ugyanakkor az amerikai mozi már egy iparosodott, városi civilizációról tudósít a számunkra, és a midwesti kukoricatáblák maximum csak másodlagos színesítő elemekként tűnnek fel a filmvásznakon. Magyarán, az amerikai filmek alapján könnyen tűnhet úgy, hogy történelem, politika, művészet – tehát minden, ami *fontos* – a városok dolga, s nem a vidéké. Az a Dallas filmsorozat, ami egy teljes generáció Amerikaképét határozta meg az internet és a sokcsatornás tévé előtti világban, ennek a gondolatnak a sűrített esszenciája: a texasi Ewing-ok hiába éltek egy várostól távoli ranchen, az intrikák színterei mégis a sokemeletes felhőkarcolók és a pénzt hajszoló nagyvárosok. Létezett azonban egy másik Amerika is. Egy gyártósor előtti, ekhós szekeres, földfoglaló, vidéki Amerika. S bár a westernfilmek révén van ugyan némi elképzelésünk a metropoliszok előtti világról, azok a vadnyugatiságnak csak egy kiragadott – igaz, nem lényegtelen – oldalát mutatják be. A frontier teljes meghódítása hiába tartott el egészen 1912-ig, ennek az évszázadokon át húzódó folyamatnak a vidéki aspektusaival alig foglalkozott a magyar történettudomány.

Erről az itthon kevésbé ismert Amerikáról mesél nekünk Paár Ádám történész-politológus, a Méltányosság Politikaelemző Intézet kutatója. Fiatal szerzőként már több tanulmányt is jegyzett, nem csupán az amerikai múlt és közélet témakörében, de a magyar népi mozgalom és a populizmushoz valamilyen módon kötődő gondolkodók (pl. Jászi Oszkár) kapcsán is. Ugy tűnik, a szerző korábbi (látszólag egymástól távol eső) kutatásai most értek egybe, amellyel nem kizárólag a történettudomány, de a politológia számára is úttörő szolgálatot tett. A dolgozat ugyanis egyszerre tesz kísérletet úgy általában a populizmus és annak amerikai változatának monografikus bemutatására. S bár a szerző gyakorta csapong a földrészek és kultúrák között, szó sincs arról, hogy elbeszélése követhetetlen lenne.

Az első fejezetblokk a szöveg többi részétől függetlenül is megállja a helyét; egy fontos, de nem nélkülözhetetlen bevezető az amerikai farmermozgalmak és a vele rokon magyarországi hagyományok tárgyalása előtt. Az elméleti-historiográfiai expozé után azonban egy rendkívül sokszínű történet bontakozik ki előttünk, amely az olvasót egyszerre hozza képbe a bevándorlás, a rabszolgaság, a polgárháború, a városiasodás és a 19–20. századi politikátörténet főbb kérdéseivel. Az utolsó nagyobb fejezetben pedig a magyar vonatkozások kerülnek terítékre, Károlyi Sándor szövetkezeti mozgalmától egészen a Magyar Demokrata Fórumig. Bár Jászi Oszkár eszmetörténeti hagyatékának népies olvasata a szerző bátor állásfoglalását tükrözi – aminek van némi pikantériája a trianoni centenáriumi évében –, a tanulmány mégis az amerikai farmermozgalmak szempontjából a leginkább újszerű. A főszöveg végén található (nép)párttörténeti melléklet pedig már csak azért is hasznos, mert azt is megtudhatjuk, hogy a máig működő Antialkoholista Párt (Prohibition Party) 1869-ben alakult meg.

Paár Ádám tézise tulajdonképpen arra épül, hogy az 1875-ben zászlót bontó Farmerszövetség (Farmers' Alliance) és az 1892-ben színre lépő Néppárt (People's Party) az amerikai közéletben meggyökeresedni nem tudó szociáldemokrata mozgalom helyi variánsa volt. Igaz, hogy nem tudták a republikánus–demokrata felosztást egy háromszereplős játszmvá bővíteni, a Néppárt mégis fontos eredményeket ért el. A feketék és a nők egyenjogúsításának folyamatát a néppárti elszántság lendítette előre, ahogy élen jártak a trösztök és a (déli) oligarchák elleni harcban is. Követeléseik felismerhető módon befolyásolták a későbbi New Deal szociálpolitikai rendelkezéseit, és még a múlt század második felében is viszonyítási pontként szolgáltak a hivatalban lévő amerikai elnökök számára. Identitárius szöcséplés helyett gyakorlati ismeretekkel segítettek a „mélység népén”, és ami talán a legfontosabb: „*a farmermozgalmak párhuzamos társadalmi, gazdasági intézményeket (szövetkezetek, iskolák) alapítottak, és példát mutattak arra, hogy lehetséges egy alternatív gazdasági modell a laissez faire kapitalizmus körülményei között.*” (35.) Bár a mozgalomban ugyanúgy jelen volt a jobb- és a baloldali szélsőség csirája is, hagyatéka mégsem ezért emlékeztésre méltó. A Ku Klux Klan-tagok és a rendíthetetlen polgárjogi harcok közötti, néhol követhetetlennek tűnő összefonódásokat a szerző ügyes vonalvezetéssel teszi érthetővé, egy harmadik utas Amerika képét felvillantva ezzel.

Paár elemzését nem csupán a 19. század közepén meggyökeresedett dichotóm pártrendszerrel, de az európai hagyományokkal szembeni összevetések teszik igazán értékesé. Így magyarázatot kaphatunk arra a jelenségre is, hogy az Egyesült Államokban miért nem erősödtek meg igazán a populizmus fasiszta és kommunista jellegű változatai. A politikai messianizmus hiányára Paár egy rövid, de annál logikusabb választ ad, ami a dolgozat olvasásakor egy végig észben tartandó vezérgondolatként is értelmezhető. S itt különösen szemléletes a terrorizmusba hajló narodnyik mozgalommal történő összehasonlítás: „*Persze utóbbiak eleve egy (nem a mai értelemben vett) demokráciában éltek, így az ellenség – ellentétben az orosz példával – nem a politikai hatalom volt, hanem a pénz hatalom.*” (174.) Természetes ugyan, hogy a két szféra között Amerikában is erős volt az átfedés, mindez mégsem veszélyeztette az államot és az alkotmányt, amiben minden bizonnyal a rendkívül sok véraldozatot követelő polgárháború (generációkon átívelő) emlékeztetének is nagy szerepe lehetett. Erre vonatkozólag beszédes adalékul szolgál Quentin Tarantino *Aljas nyolcas*-ának zárójelenete. A nem sokkal a polgárháború után játszódó film végén a fekete unionista veterán, az erősen rasszista serif és egy közönséges bűnöző egymást kijátszva igyekeznek szorult helyzetükből lehetőleg élve kikerülni. Azonban a serif még akkor sem hajlandó az útonállóval szövetkezni, ha ezzel a saját életét is kockára teszi. Ehelyett inkább a fekete tiszt oldalára áll, mert

felfogása szerint a bizalom egyéni érdekeken túlmutató erkölcsökön alapszik, s erre egy esküt és törvényt nem ismerő bűnöző esetében nincs semmi garancia. Tulajdonképpen a sokat vitatott Francis Fukuyama is ezeket kérdéseket feszegette a Bizalom című, magyarul is megjelent dolgozatában.

Paár Ádám tanulmányának nagy erénye, hogy nem pusztán a farmermozgalom történetébe enged betekintést, de az „amerikaiság” eszményeit is boncolgatja egyúttal. Az amerikai identitás meghatározását a 19. század második felétől egyre fokozódó bevándorlás indokolta. Ekkor úgy tűnt, hogy a „(vad)nyugati kalandban résztvevő bevándorló telepese képviselte az igazi amerikaiságot”, és a század második felében megjelenő új néptömegek egy másfajta, közegidegen minőséget hoztak magukkal az öreg kontinensről. A statisztikai adatok alapján joggal beszélhetünk bevándorlási lázról: 1880 előtt átlagosan 250 ezer, a századfordulóig félmillió, majd az első világháború kezdetéig majdnem egymillió ember érkezett minden évben. (58.) Ennek fényében aligha csodálkozhatunk a nativista tendenciák felerősödésén. Ez a bevándorlásellenes attitűd a közügyek iránt érdeklődő, politikailag aktív, középosztálybeli, protestáns jenkit feltette a tőkés és az oligarchák hatalmát könnyebben elfogadó, katolikus, paraszti származású bevándorlókkal szemben. Ahogy azt a szerző több alkalommal is kihangsúlyozta, „*az amerikai farmer nem paraszt volt, hanem kistulajdonos, aki nem érezte zsigereiben a tengerentúli őseit sújtó robotot, a tizedet, a derest és a poroszlók erőszakos módszereit.*” (98.) A kisbirtokos, piacra termelő farmer társadalmi-gazdasági lehetőségei lényegesen jobbak voltak, mint az európai, főként a kelet-európai parasztságé. Miközben a földjét művelte, kereskedőként, tanítóként vagy köztisztviselőként is dolgozhatott, így nem véletlen az sem, hogy a farmermozgalmak vezetői is a föld közvetlen közeléből emelkedtek föl a politikai küzdőtérbe. Az agrárpopulista program kidolgozója, Ignatius Donnelly szépírással és műfordítással is foglalkozott, Thorstein Veblen pedig szociológusként vált ismertté. Ám azt kevesen tudják, hogy ők is farmercsaládok gyermekei voltak és életük java részében maguk is földet műveltek. (110.) Éppígy meglepő tendenciákat tükröz a jogaikért küzdő amerikai nők tömeges csatlakozása egy tisztán agrárius természetű mozgalomhoz; az 1877 és 1890 közötti időszakban a Farmerszövetség tábora több mint 250 ezer nővel gyarapodott. Közülük minden bizonnyal egy kansasi pedagógus-szűfrazsett, a karizmatikus Mary Elisabeth Lease vált a leghíresebbé. Akárcsak az ő esetében, a mozgalom többi vezetőjét is a földközelség és a hivatalviselés kettőssége tette a választók szemében hitelessé, illetve alkalmassá az elegendő mennyiségű társadalmi „valóságismeret” megszerzésére. (113–115.) Paár azonban jó érzékkel mutat rá a függetlenség árnyoldalaira is. Külön-külön az „*állam által magára hagyott*” (értsd: független) farmerek alulmaradtak a terményt szállító vasúttársaságokkal és a feldolgozóiparral szembeni árharcban, s végül éppen ez a kiszolgáltatottság motiválta a populisták érdekvédelmi küzdelmeit is. Lényeges azonban, hogy a farmerek és a spekulánsok is egyazon intézkedésnek köszönhetően erősödtek meg; a Homestead Act 1862-ben kedvezményes körülmények között biztosított földet a vállalkozó kedvűek számára, legyen az földműves vagy befektető. A figyelmét párhuzamosan az óceán mindkét oldalán rajta tartó szerző találó összehasonlítás mentén tette beszédessé a magyar paraszt és az amerikai farmer lehetőségei közti különbséget: „*a tengerentúlon a föld olcsó és a munkaerő drága volt, míg Magyarországon – a földszűkösség és az agráriumban a munkaerő-túlkinálat miatt – éppen a fordítottja érvényesült.*” (180.)

Paár olvasottsága lehengető, de ami a legfontosabb: kordában tartott és organikus. Mert sok olyan tudóst ismerünk, aki ugyan olvasott, mégis (vagy épp ezért) nehezen olvasható. Paár Ádám nem ilyen. Eszébe sem jut, hogy a tájékozottsága mögé rejtőzön, ezért abszolút egyetérthetünk Zsolt Péterrel abban, hogy „*végig hallani a saját*

hangját, s ilyesmire ekkora szakirodalom idézésével már csak a kiforrott szerzők képesek.”¹⁶ A néhol kissé darabossá váló szövegben különböző filmes és szépirodalmi utalások is gyakorta felbukkannak. Ezekből jól látszik, hogy a szerző jártas mind az amerikai, mind az európai kultúra világában. Bár elsősorban különösnek tűnhet, hogy az utópisztikus regények iránti vonzalma éppen egy (agrár)populista tematikájú dolgozattól derül ki, a könyv utolsó fejezete kellőképpen megvilágítja a műfaj reprezentatív vonásait. Az ilyesfajta kitérők egyébként sem csak szövegdiszítő kellékek, funkcionális szerepük is van. Talán a szerző is érezte, hogy a probléma átélhetősége, jobb megragadása érdekében kikerülhetetlen a klasszikus történettudomány eszköztárán kívülről is válogatni. Ezért az írás nyelvezete több esetben is plasztikussá válik, leginkább a modernizációkritikus és az agrárpopulizmussal is kapcsolatba hozható filozófiai, művészeti és politikai iskolák ismertetésekor. Ehelyütt felszabadult otthonossággal foglalta össze az Oroszországtól a német nyelvterületekig felbukkant jelentősebb romantikus-szecessziós áramlatokat. Örömteli módon az itthon kevésbé ismert preraffaeliták (John Ruskin, William Morris, Dante Gabriel Rossetti stb.) esztétizáló utópiáiról sem feledkezett el. Az ipari szabványosítás és a „big business” túlhatalmával szemben ez a kis festőkből és költőkből álló csoport a kézművesség üdvöztető hirtette. Az *Arts and Crafts* mozgalom búvópatakszerű hagyományja az angolszász világban a huszadik század közepéig fennmaradt, bár az avantgárd megjelenésével folyamatos visszavonulásra kényszerült. Egyik utolsó képviselőjeként Lewis Mumford maga is az amerikai populizmusból (pl. Thorstein Veblen) merítkezett, ahogy Waldo Emersont és a Walden tó-parti remetét, Henry David Thoreaut is mesterének tekintette. Hatásuk nem csak Nyugaton volt jelentős; az építész-író Kós Károly is a preraffaelitákat méltatva kereste az autonóm erdélyi kifejezőmód lehetőségeit.

Paár azonban némiképp túlvállalta magát. A deklaráltan ismertetésszerű szándékkal íródott dolgozat érzésem szerint önálló életre kelt és olyan tartalmakkal is bővílni hagyta magát, amelyek nélkül a kötet inkább több lett volna, mint kevesebb. Miközben a munka lényegi részében az amerikai farmermozgalmakról van szó, addig a cím egy ennél jóval tágabb kontextust feltételez. Paár Ádám ugyanis egyszerre akarta a korokon és földrészekben átívelő populizmusok szemantikai vitáit áttekinteni és egy konkrét populista jelenséget bemutatni. Olvasottságának hála a kísérlet végül is nem vallott kudarcot, de a szöveg kohéziója több helyen is erőltetettnek tűnik. A volkisch mozgalom, a narodnyikok, Donald Trump és Jászi Oszkár ugyan érthető módon jelennek meg ugyanabban a szöveggörnyezetben, mint különálló jelenségek mégis csak egy vékony (ráadásul erősen retrospektív módon meghatározott) határterületen találkoznak egymással. Ezért az lehet a benyomásunk, mintha a szerző egyik kezével politológusként, a másikkal pedig történészként nyúlt volna a témához. Mielőtt igazságtalanul ítélnék e nagyívű munka fölött, újra ki kell hangsúlyoznunk, hogy az amerikai farmermozgalmak magyarországi irodalma kifejezetten szegényes, ezért az ilyen úttörő szándékú összefoglalókat a magyar párhuzamok mindig befogadhatóbbá, történetileg könnyebben elhelyezhetővé teszik. Az írás rendkívüli sokszínűsége miatt azonban aligha kétséges, hogy egy valóban hiánypótló munkáról van szó, amit nem csak az Egyesült Államok története iránt érdeklődő olvasóközönség forgathat nagy haszonnal.

(Paár Ádám: *A populisták (h)ősei. Az észak-amerikai populista mozgalom (1891–1908) rövid története, valamint eszmei rokon mozgalmi Magyarországon. Szombathely, 2020, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 316 p.*)

* Zsolt Péter: Volt egyszer egy populista párt. Kommentár, 2020/3. 164.

A kreativitás – az kell!

Ménes András könyvet szerkesztett a kreativitásról. A külsőre egyszerű, fekete-fehér, puhafedeles könyv belseje minőségi tanulmányok válogatását rejti. A lektorai dr. Egri Zoltán egyetemi docens és Dubrovay László Kossuth-díjas zeneszerző, a nemzet művésze. A két lektor közül az egyik tudós, a másik művész. Ezzel mindjárt rámutat a kötet összeállítója, hogy a kreativitás mind a tudományban, mind a művészetben egyaránt elengedhetetlen.

A könyv tizenkét tanulmányt tartalmaz, íróik a kreativitás kutatásának igazi nagyágyúí. Dr. Klein Sándor pszichológus professzor írásának címe: *A kreativitás nem luxus*, melyben a kreativitás és a gondolkodás folyamatát írja le; véleménye szerint a kreativitás speciális szemléletet is igényel, ezt fejt ki „A vertikális gondolkodás merev ellenőrzésétől való megszabadulás” című fejezetben, de a véletlenül született felfedezésekről is ír.

A következő részt Rimler Judit jegyzi, aki a közgazdász szemszögéből elemzi a kreativitást. Szerinte a munkavégzésnek van egy monoton és egy kreatív része. *Modern technika – kreatívabb munka?* című írása szerint minden munka a monoton és a kreatív részek aránya, amely munkánként változik. Rimler Judit vizsgálta a K+F és az iskolai végzettség, valamint a szabadalmi bejelentések és az iskolai végzettség kapcsolatát. A táblázatok átláthatóvá teszik az iparági és egyéb összefüggéseket.

Kő Natasa pszichológusként a magyarországi nagyvállalkozók egy csoportjának pszichológiai jellemzőit elemzi, a személyekkel készült mélyinterjúk alapján. A nagyvállalkozók sikeres életútja több pszichológiai fogalommal magyarázható, amelyek főként az autonómia, önállóság központi vonásai köré szerveződnek. Ennek szembevető jelei, hogy igen hatékonyak és kompetensnek tartják magukat. A célkitűzéseik elérésében saját rátermettségükre és aktivitásukra alapoznak, és a legkevésbé sem várják azt, hogy a dolgokat majd a szerencse fogja kedvezően alakítani. Rugalmasan alkalmazkodnak a változó körülményekhez, kitartóak. Nagy szerepe van a sikeres vállalkozóvá válásban a kreativitásnak is.

Maár János írásának címe *„Deviáns kreativitás”*. Bár a deviancia alapvetően negatív, mind az egyénre, mind a társadalomra káros magatartás, „beteg” társadalmakban, vagy különleges helyzetekben a devianciának pozitív tartalma/következménye is lehet. A szerző okfejtése – bőséges irodalomra támaszkodva – a nonkonform/deviáns viselkedést a kreativitás egy lehetséges – és bizonyos értelemben talán szükséges – feltételeként mutatja be.

A következő könyvrészlet az Amerikai Egyesült Államokban élő Csíkszentmihályi Mihály professzor műve, a címe: *„Motiváció és kreativitás : út a megismerés strukturális, illetve energetikai megközelítéseinek szintézise felé”*. A mű a megismeréstől a problémamegoldáson keresztül jut el a kreativitás alapos elemzéséig. Csíkszentmihályi véleménye szerint „A kreatív gondolkodás – a korábban soha meg nem fogalmazott új problémák felfedezésének képessége – teljesen függetlennek látszik a racionális problémamegoldó kapacitásától.”

A hatodik rész a szerkesztő, Ménes András műve, *Östehetségről, kreativitásról, életútról*. Itt egy humán menedzser végzettségű ember gondolatvilágán keresztül láthatja az olvasó a kreativitás megnyilvánulását. Egy kicsit hosszabb, de nagyon érdekes és sokszínű, elgondolkodtató bevezetés után egy szintén érdekes életutat, Dubrovay László

zeneszerző életútját ismerheti meg az olvasó. Ménes András véleménye az, hogy az östehetség érvényesüléséhez kitartó szorgalom (tanulás) és állandó kreativitás (kreatív gondolkodás) szükséges.

A következő, kivonatos fejezet Erika Landau *A kreativitás pszichológiája* c. könyvéből válogatja ki és vonultatja fel a legfontosabb idézeteket, majd az ezt követő gondolatmenetet Juhász Márta – Rácmolnár Lili szerzőpáros jegyzi *Rázzuk meg a fát!* címmel. Az alcíme is sokatmondó: *A szervezeti kreativitás gyakorlati alkalmazása*. Napjainkban a versenyelőny megszerzése és megtartása érdekében egyre nagyobb szükségünk van a kreativitásunkra, a rejtett (tacit) tudásunk alkalmazására, amely, mint a fantázia, mindnyájunkban létezik, mégsem mindenki használja. Ez a cikk bemutatja, hogy egyéni, csoportos és szervezeti szinten hogyan lehet különböző technikák segítségével befolyásolni a szervezeti szintű kreativitást.

A következő részlet Peter Kline *Zseninek születtünk!* című könyvéből való. Az – egyébként sokszor kétes és veszélyes vizekre evező – agykontrollal foglalkozó szerző szerint megtanulhatunk megbízni saját kreativitásunkban és felszabadítani a képzelőerőnket, hogy azok megtalálják a maguk útját a gondolatok kifejezésében és a problémák megoldásában.

Ezután következik Szentiványi Tibor könyvrészlete, *A kreativitás fejlesztése játékosan és játékok segítségével*. A mindennapok problémamegoldása során a jobb teljesítmény elérésére jelentős hatással van a kreativitás. A szerző több oldalról közelíti meg a kreativitást. Elemzi a divergens feladatmegoldás különböző módszereit, majd játékos gyakorlatatással vezet rá olvasóit az alternatívák feltárására és ezen keresztül a kreativitás támogatására, fejlesztésére. Többféle, gyakorlatban kipróbált lehetőséget mutat be. A traumás hatást kiváltó, rendkívüli és szokatlan, vagy meghökkenítő helyzetek megoldására, szimulált, játékos levezetésére is javasol módszereket, és összeveti az amerikai kreativitásmegítélést a hazai helyzettel.

Klein Sándor konferencia-előadása *A tanuló szervezet a tanulótársadalomban*. Az előadás arra a kérdésre keres választ, hogy egy-egy szervezet tagjainak milyen kompetenciákra van szükségük ahhoz, hogy az adott közegben kialakulhasson a tanuló szervezet, és képes legyen folyamatosan tanulni, alkalmazkodni a külső feltételekhez. Az előadó részletesen foglalkozik azzal, hogy milyen iskolai klíma segíti azoknak a kompetenciáknak a fejlesztését, amelyek a szervezeti tanulás személyiségen belüli feltételeit biztosítják.

A könyv utolsó fejezetét Ménes András írta, a címe: *Atommag és kreativitás*. A cikk szerint a huszadik század jelentős korszakainak elindítói vitán felül magyar tudósok, például az atomkorhoz Szilárd Leó neve köthető; ezért betekintést nyerünk abba, hogy Szilárd Leó életében hogyan jelent meg a kreatív gondolkodás.

A könyv előnye, hogy több tudomány szempontjából (személyiség- és szervezetpszichológia, közgazdaságtudomány stb.) mutatja meg a kreativitást. A könyv szerkesztője jó érzékkel válogatta ki a kreativitásról szóló írásokat, úgy, hogy az „könnyen emészthető”, közérthető legyen. A könyv hiányossága, hogy az adott könyvfejezetek forrásmegjelölése hiányzik. Ennek ellenére ez a könyv jó szívvel ajánlható mindazoknak, akik több szempontú áttekintést szeretnének kapni a kreativitás témaköréről.

(Ménes András (szerk.): *Kreativitás – szöveggyűjtemény. Magánkiadás, 2020, 164 p., ISBN 978-615-007974-5*)

Cornelia Eisenach

Elszülöttekről feketén-fehéren:
az idősebb testvérek okosabbak

Ellentétben az eddig gondoltakkal, a születési sorrend nem befolyásolja az ember személyiségét, az intelligenciát és képzettséget viszont igen.

Harry herceg végül szakított a brit királyi családdal. Oprah Winfrey-nek adott interjújában a királynőt a Netflixre, az udvari protokollt pedig féktelen fecsegésre cserélte le. Harry igazi lázadó testvéréhez, a trónörökshöz képest.

A két testvér viselkedése azt a régi elképzelést igazolja, amely szerint a születési sorrend befolyással van az ember személyiségére. Eszerint az elsőszülöttek lelkiismeretesebbek, uralkodó alkatok, de némiképp szorongók is, míg a későn születettek kíváncsiak, társaságkedvelők és lobbanékonyak. Többedik gyerekként látták meg a napvilágot olyan forradalmi gondolkodók és felfedezők, mint Alexander von Humboldt, Charles Darwin és Voltaire.

Időközben azonban kétségek támadtak a kutatókban a fenti elképzelést illetően. Az elmúlt évek vizsgálódásai nem találtak bizonyítékot arra, hogy a születési sorrend valóban meghatározná, hogy különösképpen szorongók, újitók vagy kockázattürelmesebbek vagyunk-e. Megerősítést nyert viszont most egy másik összefüggés: A születési sorrend befolyással van az intelligenciára és a képzettségre.

Valószínűleg az 1990-es évekből származó, *Born to Rebel* ('A lázadónak született') című népszerű könyvnek köszönhető, hogy a született lázadó mítosza évtizedekig is fennmaradhat. Ebben Frank Sulloway amerikai tudománytörténész csaknem 4000 kutató és

gondolkodó életrajzát elemezte. Megvizsgálta, hogy ezek az emberek miképpen viszonyulnak az újításokhoz – például az evolúció elméletéhez vagy a francia forradalomhoz –, és ezt összefüggésbe hozta a születési rangsorban elfoglalt helyükkel. „A későn születettek általában megelőzik az elsőszülötteket abbéli hajlandóságukban, hogy készek támogatni a radikális újításokat” – írta Sulloway.

Megállapításainak alátámasztása érdekében a történész a családokra alkalmazta az ökológiai fülkék evolúcióelméletből származó gondolatát: Amikor egy gyermek megszületik, a családon belül egy *niche*-t, azaz részt foglal el. A sorban a következő gyermeknek ezért különösen kreatívnak és lelkes felfedezőnek kell lennie ahhoz, hogy új részt találjon, amelyekben olyan tulajdonságokat alakíthat ki, amelyek odavonzzák a szülők figyelmét és csökkentik a testvérek közötti versenyt. Például különösen bátrak vagy különösen viccesek lesznek – így alakulnak ki a különböző személyiségek.

A következő években ezt az elméletet többször megvizsgálták és részben megerősítették. Azonban minél nagyobb az adattömeg és minél érzékenyebbek a statisztikai módszerek, annál kevesebb maradt Sulloway hipotéziséből. Egy 2015-ös tanulmány például 20 000 embert vizsgált meg az USA-ban, Nagy-Britanniában és Németországban. A kutatók azáltal hasonlították össze az elsőszülöttek és testvéreik személyiségét, hogy szabványosított tesztek segítségével a „Big Five”-nek nevezett öt nagy személyiségjegyet nézték: az új tapasztalatokra való nyitottságot, a lelkiismeretességet, az extravertiósit, az elfogadhatóságot és a neurotizmust (érzelmi instabilitást).

Eszerint nem igazán befolyásolta ezeket a tulajdonságokat, hogy valaki első vagy utolsó gyermek volt-e egy családban. Egy másik, ugyanebben az

évben végzett tanulmány 377 000 középiskolás diákkal hasonló eredményt hozott az USA-ban. Egy 2019-es németországi tanulmány szerint sem volt ez hatással a kockázatvállaló magatartásra.

Bonyolult keveredés

Tehát mégis téves lenne Sulloway modellje? „Szerintem a családon belüli dinamika leírása, amelyben a testvérek különböző réseket keresnek maguknak, megalapozottnak tekinthető” – mondja Ralph Hertwig a berlini Max Planck Oktatáskutató Intézet munkatársa, aki maga is a születési rangsor hatásait kutatta. „Sulloway ugyanakkor azt feltételezi, hogy ez a dinamika stabilizálódik a személyiségben. A legújabb kutatások azonban nem találnak erre bizonyítékot.”

Lehetséges, hogy a személyiség bizonyos viselkedésmódjai vagy oldalai megmutatkoznak a családi felállásban, mondja Hertwig. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más élethelyzetekben is megjelennek, például az együttlakás vagy a tanulmányok során. „A személyiség mindig is a környezet és a viselkedési hajlam közti interaktív kölcsönhatásnak tekinthető – mondja Hertwig. – Ez a kölcsönhatás létrehoz egy bizonyos viselkedést, amelyet személyiségként érzékelünk.” Az a tény, hogy a korábbi tanulmányokban a személyiségre gyakorolt hatások mutathatók ki, valószínűleg felépítésüknek és módszertanuknak köszönhető. Például megnézték az összes másodszülött személyiségét és összehasonlították az összes elsőszülöttével.

Hertwig szerint azonban kulcsfontosságú, hogy mindig egy adott családon belül elemezzük az első- és másodszülöttek közti különbségeket. Ezenkívül a korábbi vizsgálatok adatkészletei sokkal kisebbek voltak, mint manapság. „Kis minták esetén fennáll a véletlenszerű találatok kockázata – vagy hogy a kisebb jelentőségű hatásokat figyelmen kívül hagyják” – mondja Hertwig.

A születési sorrendnek mindazonáltal vannak olyan hatásai, amelyeket a legújabb, nagyszabású tanulmányok is bizonyítanak: ilyenek a testvérek intelligenciájára és iskolai végzettségére gyakorolt hatások. Eszerint az elsőszülötteknek

több képzésben van részük, és az intelligenciahányados csökken az elsőszülöttől a később születettek felé haladva – minden további gyermeknél körülbelül 1,5 IQ-ponttal.

„A sok idősebb testvérrel rendelkező gyermekek intelligencia-hányadosa alacsonyabb” – mondja Laura Botzet, a Göttingeni Egyetem Georg Elias Müller Pszichológiai Intézetének munkatársa. Az úgynevezett összefolyási modell magyarázatot ad erre a meglepő megállapításra. Azt mondja, hogy a család szellemi környezetet alkot. Az elsőszülöttek számára ez a környezet általában érettebb. Ez azt jelenti, hogy nagyobb mértékű intellektuális inger éri őket a szülők részéről, például a nyelv vagy a kognitív fejlődés szempontjából. A később született gyermekeknél ezt a környezetet jelentős mértékben befolyásolják a még gyerekkorú testvérek.

Botzet szerint azonban a születési sorrend hatása eddig elsősorban olyan nyugati országokban készült tanulmányokban nyert bizonyítást, mint Németország, az USA és Skandinávia. Amikor a pszichológus nemrégiben Indonézia helyzetét vizsgálta egy tanulmányban, nem talált bizonyítékot arra, hogy az elsőszülöttek magasabb IQ-val vagy jobb végzettséggel rendelkezzenek. Ellenkezőleg: az elsőszülöttek ott kevesebb ideig jártak iskolába.

„Ez más, nem nyugati országok, például Banglades vagy a Fülöp-szigetek példáiból is ismert a szakirodalomban – magyarázza Laura Botzet. – Lehetséges, hogy az elsőszülötteknek már korán segíteniük kell szüleiknek a munkában. Éppen ezért inkább a később születetteknek jut több oktatás és hosszabb ideig járhatnak iskolába”. Botzet tanulmánya szerint – hasonlóan a fenti, újabb keletű vizsgálatokhoz – ez nincs kihatással a kockázatvállaló magatartásra és a személyiségre.

Az összehasonlítás torzít

Ennek ellenére nem szabadulunk attól az elképzeléstől, hogy a születési sorrend befolyásolja a testvérek személyiségét. Számítalan mű található a témában az online könyvkereskedők weboldalain. És nem ismerünk rengeteg példát a saját környezetünkéből?

Különböző okai vannak annak, hogy saját életünkben látjuk a születési sorrend hatását, annak ellenére, hogy nem bizonyíthatók. A fejlődés adott korszakai például hatással vannak a személyiségre: ahogy értünk, úgy válnak lelkiismeretesebbé. Ha összehasonlítjuk magunkat testvéreinkkel, akkor számolnunk kellene a korkülönbséggel. „Mi ezt azonban nem tesszük meg” – mondja Botzet. És ezért gyakran téves módon hasonlítjuk össze magunkat testvéreinkkel.

„Mi, emberek úgy vagyunk megalkotva, hogy inkább olyan bizonyítékokat keressünk, amelyek feltételezéseink mellett szólnak, nem pedig azok ellen” – mondja Laura Botzet. Kissé olyan ez talán, mint a csillagjegyek. Mindig találhatunk magyarázatot saját viselkedésünkre – feltéve, ha tudjuk, mit szeretnénk látni.

Pusztán annak, hogy valakiből lázadó válik-e, vagy pedig a jól kitaposott utat járja be, hogy valaki elhagyja-e a királyi családot, vagy pedig vár arra, hogy a fejére kerüljön a korona, nem túl sok köze van a születési rangsorhoz.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

John Gallagher¹

Hogyan tanuljunk egy nyelvet
és tartsunk ki mellette

Feledkezzünk el arról, hogy folyékonyan beszéljünk és hogy milyen az iskolai nyelvtanítás: felnőttként teljesen új megközelítést alkalmazhatunk

Amit tudni szükséges

Az egyik első dolog, amit megtanultam mondani, így hangzott: „botokkal agyonvertük őket”. Nem éppen a nyelvtanulás szokásos módja az első héten, de ez megint csak nem egy hétköznapi nyelvtanfolyam volt. 16. és 17. századi dokumentumokkal foglalkozó történészként

1 John Gallagher kora újkori történelmet oktat a Leeds-i Egyetemen.

egy szaknyelvi kurzusra jártam, hogy megtanuljam a korabeli holland nyelv olvasását – így ahelyett, hogy megtanultam volna, hogyan kell a hobbikról beszélni vagy a vasútállomás felé útbaigazítást kérni, egyenesen nekiugrottunk az úgynevezett holland aranykor szövegeinek.

Olyasvalakiként, aki már korábban megtanult néhány nyelvet, számomra ez egy teljesen új élmény volt. Megszoktam azt a fajta nyelvtanulást, amely ismerős lehet az iskolából: rendszerezett előrehaladás a nyelvtani alapvetésben, a szókincs folyamatos fejlesztése, néhány alapvető párbeszéd hangszalagon vagy egy osztálytárrsal gyakorolva. De a holland nyelvet illetően változtatnom kellett módszereimen, és új tanulási segédeszközöket kellett találnom, amelyek működtek ebben a projektben. Táblázatokat használok, amelyeket a 17. századi bűncselekményekkel töltök ki, és olyan történelmi szótárakat, amelyek segítenek abban, hogy nagyjából betájékoztak, régebben mit jelentettek a szavak. Azt tanultam meg a folyamatból, hogy bár a nyelvtanulást gyakran úgy mutatják be, ahol a mindent egy kaptafára megközelítést alkalmazzák, egy új nyelv elsajátításának sikere szempontjából a legfontosabb, hogy tisztázzuk a saját magunk számára fontos célokat és stratégiákat.

Ebben az útmutatóban abban szeretnék segíteni, hogy a nyelvtanulás *mikéntjéről* gondolkozzunk. Minden nyelv más, és minden nyelvnek megvannak a maga nehézségei, de ezek olyan eszközök és technikák, amelyek minden tanuló munkáját megkönnyíthetik. S míg az önálló tanulásnak megvannak a maga nehézségei, ezek az eszközök hatékonyabbá és élvezetesebbé is tehetik a folyamatot, valamint könnyebb idővel szinten tartani.

Mit tegyünk

Az első teendő, ha nyelvtanulásra adjuk a fejünket, hogy feledkezzünk el a folyékonyságról (jelentsen az bármit). Könnyű elkedvetlenedni, ha olyasvalami a célunk, aminek az elérése éveket vesz igénybe. A sikeres nyelvtanuláshoz fontos, hogy elérhető, mérhető célokat tűzzünk ki. Első kocogásunkra sem azzal a céllal indulunk el, hogy megnyerjük a maratont: így, ha

új nyelv tanulásába vágunk bele, gondoljunk kézzelfogható, rövidtávú célokra, amelyek sikerélményt adnak. Egészen utunk elején ez lehet egy új ábécé vagy bizonyos számú írásjegyek elolvasásának megtanulása, vagy néhány kifejezés elsajátítása a bemutatkozáshoz. Ahogy haladunk előre és kezdjük elérni céljainkat, újakat fogalmazhatunk meg – talán szeretnénk képesek lenni rövid, egyszerű beszélgetést folytatására egy anyanyelvi beszélővel, vagy elolvasni egy újságcikket. Céljainknak nem szükséges egyezniük tankönyvünk céljaival; nem gond, hogy egyelőre kihagyjuk a színek vagy a foglalkozások megtanulását, ha olyan alapvető igék készletére van szükségünk, amelyekről tudjuk, hogy naponta fogjuk őket használni, hogy alapvető kötőszavak (*ezért, aztán, de*) megértését, amelyek minden egyes beszélgetésben megjelennek. Ahogy tisztázzuk céljainkat, úgy leszünk jobbak saját nyelvi szükségleteink elemzésében az egyes szinteken, és annak pontos beazonosításában is, hogy mit szükséges a következő lépcsőfokon tanulnunk.

A célok eldöntése egyben azt is jelenti, hogy eldöntjük, miként jutunk oda. Az emberek sokáig gondolkoznak azon, hogy melyik nyelvet tanulják meg, de könnyű elhanyagolni a nyelvtanulást mikéntjét. Ha egy másik nyelvet tanultunk az iskolában, akkor valószínűleg nem kellett sokat gondolkodni a folyamaton és a technikán – tanárunk hozta meg a döntések nagy részét arról, hogy mit tanuljunk és mikor. De önálló nyelvtanulóként el kell gondolkodni arról, hogy miként jutunk el oda, ahol lenni szeretnénk. Gondoljunk meg, mit akarunk tehát valójában egy új nyelv elsajátításától. A helyiekkel szeretnénk csevegni nyaralás közben, vagy még le nem fordított regényeket olvasni? A célok tisztázása segít abban, hogy stratégiai módon gondolkodjunk el a bennünket legjobban segítő módszereken. Nincs ebben semmi új – a „szaknyelv” területe évek óta létezik, és azokat a nyelvtanulókat segíti, akiknek munkájukhoz vagy tanulmányaikhoz van szükségük az új nyelvre, hogy a számukra igen fontos anyagra összpontosítsanak. De alapelvei a hétköznapi nyelvtanulók számára is alkal-

mazhatók. Legyenek jól körülhatárolt céljaink, és tegyük fel magunknak a kérdést, hogy mire leszünk majd képesek az új nyelv birtokában – legalábbis kezdetben.

A módszerek pedig valóban döntő fontosságúak. A nyelvtanulásban nincs mindent egy kaptafára megközelítés – ami nekem beválik, lehet, hogy másnak nem fog megfelelni. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ha nem szívesen ülünk egy tankönyv felett, hogy írásban gyakoroljunk, ez nem állhatja utunkat a nyelvtanulás során. Ha jobban szeretünk hanganyagokat hallgatni és beszélni, akkor életmentő lehet egy olyan teljesen audiolingvális módszer, mint amelyet a Michel Thomas és Pimsleur-tanfolyamok dolgoztak ki (illetve néhány nyelv esetében kínálja Mihalis Eleftheriou, a Languagee Transfer munkatársa), – és noha némelyiknek borsos ára van, azt tapasztaltam, hogy gyakran kikölcsonözhető a helyi könyvtárakból. A Michel Thomas-féle kurzus dallamos hangjával és sokat vitatott háttértörténetével akkor találkoztam először, amikor elkezdtem olaszul tanulni. Egy nyáron minden nap negyven percet sétáltam oda-vissza a munkába, és nem hittem el, hogy létezik olyan tanfolyam, ahol csak az szükséges, hogy hanganyagot hallgassunk, gondolkodjunk és beszéljünk, és úgy tűnt, hogy sokkal természetesebb és intuitívabb módon sikerült vele elsajátítani az olasz szavakat és nyelvtant, mint azt gondoltam volna.

A többé-kevésbé önálló tanulásról beszélek itt, nem szabad azonban lebecsülnünk azoknak a nyelvi kurzusoknak az értékét, amelyet egy szakértő tanár tart. A covid-19 pandémia azt jelenti, hogy sok nyelvtanuló számára nem lehetséges, hogy eljusson egy nyelviskolába vagy ott üljön egy osztályteremben, de sok iskola vagy oktatási intézmény ajánl online lehetőségeket, amelyek akár kedvezőbbek is anyagilag, és jobban beilleszthetők egy zsúfolt napirendbe. A 2020-as nyár folyamán online magánóra keretében tanultam az arab nyelv alapjait egy tanártól, aki a Natakallam nevű fantasztikus szervezet munkatársa volt, amely menekültek által tartott arab, francia, perzsa, örmény, kurd és spanyol nyelvtanulási progra-

mokat kínál (ha hasonló szervezetet keresünk egyesült királyságbeli székhellyel, nézzük meg a Chatterboxot.)

Ha arra kerül a sor, hogy nyelvtanárt találjunk manapság, az igazán újszerű erőforrásnak az Italki weboldal számít, ahol online órákat foglalhatunk profi tanárokkal és tapasztalt beszélgetőpartnerekkel. Az Italkinak van jó pár előnye: több tanárt ki lehet próbálni, hogy megtaláljuk azt, akivel jól tudunk együtt dolgozni, és jelentős kedvezmények vannak az első néhány próbaórán. Ez azt jelenti, hogy „gyorsrandik” vannak a tanárokkal, amelyek során lehetőség nyílik, hogy az egyikkel meg-egyezzünk közülük egy órasorozat erejéig, vagy hogy több magántanárral dolgozzunk, akik különböző készségek fejlesztésében segítenek. Az Italkival kapcsolatban felbecsülhetetlennek tartom azt, hogy megengedi a tanulóknak, hogy az maga határozza meg az órabeosztását, ami azt jelenti, hogy összpontosíthatunk a saját magunk által kitűzött célokra, és azt tanulhatjuk, amire szükségünk van. Akár német társalgást szeretnénk gyakorolni, akár a bonyolult japán nyelvtani szabályokat akarjuk pontosítani, el tudjuk rendezni, hogy mire szeretnénk összpontosítani, és sokat nyerhetünk a magántanár ránk irányuló figyelméből a számunkra megfelelő időben. Az Italki online jellegének az előnye abban áll, hogy általában versenyképesebb az ára, mint a jelenléti tanóráknak – de ha nem áll módunkban fizetni a nyelvoktatásért, használhatjuk az Italki webhelyét is (vagy olyan alkalmazásokat, mint a Tandem és a HelloTalk), hogy partnereket találjunk, akik a célnyelvünkön fognak beszélgetni velünk cserébe angol vagy más nyelven folytatott társalgásért. Továbbá az Italki igen sokszínű – oktatói közössége különböző világnyelveken dolgozhat velünk, például spanyolul, arabul és franciául.

Ott vannak továbbá az applikációk. Az utóbbi években a nyelvtanulás terén a legnagyobb áttörést a gyakran ingyenes és néha meglepően kifinomult szoftverek jelentették, amelyek a nyelvtanulókat célozták meg és telefonon, tableten vagy laptopon érhetőek el. Talán ismerjük már a Duolingót – amelyről bővebben

írunk az alábbiakban –, de ez nem az egyetlen. Érdeemes megnézni más nagyágyúkat, mint például a Memrise-ot és a Babbelt vagy olyan szókincsfejlesztő applikációkat, mint a Drops, míg megszállott poliglottok gyakran az Anki alkalmazásra esküsznek, amely az időközönkénti ismétlés, más néven időzített ismétlés, vagy szakaszos ismétlés (angolul: spaced repetition) módszerre épülnek, hogy számos témában, ideértve a nyelveket is, segítsék az információ megtanulását és emlékezetben tartását. Hozzáférhetünk a többi felhasználó által létrehozott kártyacsomagokhoz vagy létrehozhatjuk a sajátunkat. Egyes nyelveken külön alkalmazások vannak, például a népszerű Chinesey a mandarin vagy a Keefak a libanoni arab nyelv számára. Kis, de egyre növekvő számú nyelv esetében, beleértve az arab nyelvet (a modern irodalmi arabot és a nyelvjárásokat egyaránt), valamint a spanyol és az orosz nyelvet, kiváló lehetőségeket kínál fel a Lingualism weboldal; anyanyelvi beszélőkkel dolgozik, és olyan anyagokat hoz létre, amelyek a tényleges nyelvet tükrözik, ahogy azt a hétköznapi emberek beszélik, és releváns tartalmakat tanít olyan élethelyzetekkel kapcsolatban, amelyekkel valóban találkozhatunk.

Az ingyenes és könnyen hozzáférhető nyelvtanulási tartalmak aranykorában élünk. A Lexilogos például egy nélkülözhetetlen weboldal, amely a linkjeivel több mint 100 nyelvhez kínál tanfolyamokat, szótárakat és anyagokat: találunk itt mindent az ingyenes, modern izlandi MP3-tanfolyamtól, amelyet egy kollégám szerkesztett itt, a Leedsi Egyetemen, a Pennsylvaniai Egyetem segédanyagaiig a gudzsarati tanulásához, vagy a Georgia-i Állami Egyetem által készített kezdő joruba nyelv kurzust. Saját norvég nyelvtanulásom a profi módon megtervezett és teljesen ingyenes Norwegian on the Web tanfolyamon indult, amelyet a Norvég Műszaki és Természettudományi Egyetem indított. Ha mindez kissé soknak tűnik, és több segítségre lenne szükségünk a tanulás-szervezésben és a jó nyelvtanulási szokások kialakításában, akkor itt van az Open University ingyenes tanfolyama tele szakértői tanácsokkal a nyelvtanulást

illetően, amely tökéletes kiindulópont lehet mindenki számára, aki nyelvtanulásba akar belevágni.

A hivatalos online nyelvtani anyagokon túl a YouTube és a podcastok aranybányát jelenthetnek a céltudatos nyelvtanulók számára. Ha stratégiailag gondolkodunk a nyelvtanulás terén elért haladásunkról, és tudjuk, mit kell elsajátítanunk fejlődésünk érdekében, a YouTube tartalomkészítőinek videói gyakran megfelelnek igényeinknek. Ha egy nyelvtani szabállyal küzdök egy olyan nyelven, amelyet éppen tanulok, manapság ugyanolyan valószínűséggel nyúlok a YouTube keresősávjához, mint bármilyen referencia-nyelvtanhoz. Minőségét tekintve nem minden feltöltött videó kiváló, de sok tanár és nyelvskola olyan videótartalmak készítésére állt rá, amelyek a tanulók kérdéseivel és a gyakori problématerületekkel foglalkoznak. Ahogy az első lépéseket tettem az arab nyelv elsajátításának terén, az ArabicPod101 rövid YouTube-videóiból kaptam segítséget az írás megtanulásához, az alapvető szóincset és társalgási kifejezéseket pedig Mahától, egy arabtanártól tanultam meg, akiktől lelkes közönség tanulja a modern irodalmi arabot és a palesztin nyelvjárást.

A podcastok fantasztikus tanulási forrást jelentenek sok diák számára minden szinten – az olyan sorozatok, mint a News in Slow German, azaz 'Hírek lassú német nyelven' (más nyelveken is elérhetőek) segíthetnek a szövegértés fejlesztésében anélkül, hogy normál beszédsebességgel hallgatnák a nyelvet, míg a haladóbb tanulók használhatnak podcastokat és rádióműsorokat a célnyelvi hallás utáni szövegértés fejlesztéséhez. És ha el tudunk tekinteni a tartalomkészítő területével járó apró vetélkedésektől, akkor érdemes megmártózni a nyelvtanulási podcastok és a YouTube-videók világában, ahol tapasztalt poliglottoktól hallhatunk okos tanácsokat és módszereket (még akkor is, ha állításukat néha nem kell teljesen készpénznek venni).

Ahogy céljaink közelébe érünk, és nő tudásunk, ideje lesz olyan tartalmakat keresnünk, amelyek segítenek bennünket a fejlődésben. A nyelvtanulás szakértői gyakran beszélnek a „érthető input” (*comprehensible input*) fontosságáról a nyelvtanuló számára.

Leegyszerűsítve, ez arról szól, hogy következetesen olyan nyelvi szintnek tesszük ki magunkat, amely éppen meghaladja adott szintünket – elég közel esik ahhoz, amelyről már tudjuk, hogy agymunkával képesek vagyunk kitölteni a hiányzó részeket, és amely emeli azt. A LingQ-hoz hasonló szolgáltatások pont ilyen könnyített olvasmányokat kínálnak, így megtalálhatjuk a szintünknek megfelelő *inputot*, azaz bemeneti anyagot; miután már elsajátítottuk egy nyelv alapjait, gyakran képesek leszünk bármit feldolgozni, amit a neten találunk, akár egyszerű újságcikkeket is (néhány nyelven találunk például olyan oldalakat, mint amilyeneket az Al Jazeera működtet, ahol nyelvtanulóknak ajánlanak tartalmakat) vagy – ahogy egyre ügyesedünk –, könyveket az adott nyelven. Többnyire könnyebbnek találom, ha olyan anyagból tanulok, ahol már van előzetes tudásom a tartalomról, így egy történelmi témájú ismeretterjesztő könyvet választok vagy megnézek egy dokumentumfilmet a témában, amely érdekel. A Penguin Parallel Text sorozatban számos nyelven olvashatunk rövid történeteket úgy, hogy a másik oldalon ott van a fordítás, Olly Richards YouTuber pedig egyszerű kis történetekből álló sorozatot hozott létre kezdők számára különböző nyelveken, többek között törökül, koreaiul és brazil portugálul.

Noha nyelvtudásunk nem fog óriási fejlődésen átmenni pusztán attól, hogy egy idegen nyelvű film esetében rányomunk a play gombra, vannak módok arra, hogy a lehető legjobban kihasználjuk az idegen nyelvű tévéműsorokat és filmeket. A Netflix tele van idegen nyelvű [nem angol] tartalmakkal, de idegesítő módon úgy tűnik, hogy a vállalat szinte lehetetlenné teszi a megtalálásukat. Gyakran ajánlom a célnyelvi valóságshow-kat – a felfokozott érzelmek és a bevett szerkezetek megkönnyítik az események megértését. Csak megerősíthetem, hogy svéd nyelvtudásom hiánya igen kis mértékben csökkentette számomra a *Come Dine With Me*² című

2 Az angol Channel 4 csatormán futó *Come Dine With Me* gasztró-reality show magyar változata a *Vacsoracsata*.

műsor svéd változatának élvezetét. Az azonos nyelvű feliratozás segít a hangzón felismerhető szavakra és kifejezésekre bontásában is. A legfontosabb az, hogy megtaláljuk a számunkra vonzó tartalmat – olyasmit, amit olvasni vagy hallgatni szeretnénk, és hogy ez olyan szinten legyen, amely erőfeszítést követel tőlünk, de még képesek vagyunk megérteni a jelentést. Ennek kulturális előnyei is vannak: nyelvtanulás nélkül soha nem lettem volna megszállottja a holland *Hier Zijn de Van Rossems* ('Itt vannak Van Rossemék') című tévéműsornak, ahol három idősebb testvér különböző városokat jár be és civakodik az építészetéről, vagy a *71 Grader Nord: Norges Tøffeste Kjendis* ('Északi széles-ség 71°: Norvégia legkeményebb híressége')³ elnevezésű program, amely pontosan az, aminek hangzik.

Ahogy haladunk előre nyelvtanulásunkban, fontossá válik a motiváció. A közép-szinten lévő nyelvtanulók gyakran beszélnek egyfajta stagnálásról – arról a frusztráló állapotról, amely a kezdeti időszak gyors győzelmei után jön el, amikor az elért eredmények kisebbnek tűnnek. Hosszú út vezet odáig, hogy folyékonyan beszéljünk; fejlődésünk és módszereink rendszeres felülvizsgálata segíthet abban, hogy összeszedettek és motiváltak legyünk. Ez az, ahol megtérülnek a kitűzött és elérhető célok: valószínűbb, hogy az előrehaladást abban a nyelvben érezzük leginkább, amellyel „megszenvetünk” és viszonylag gyakran megújítjuk nyelvtanulási céljainkat. Míg az önálló tanulók különösen nehezen élik meg a stagnálás érzését, érdemes szem előtt tartani, hogy mire elérjük ezt a szakaszt, addigra már elsajátítjuk a készséget saját képességeink elemzéséhez, és hiányszavaink beazonosításához, vagyis pontosan tudjuk, mi a következő lépés számunkra – ez már önmagában egy igazi készség. És ha ez még mindig nehéznek bizonyul, akkor bármikor beszélhetünk Zoomon keresztül egy tanárral, és megkérhetjük rá, hogy értékelje teljesítményünket szakértői szemmel.

3 A 71. szélességi kör 7. percénél található a norvég és egyúttal az európai szárazföld legészakibb pontja.

Ha egy már létező tantervet követünk, nehéz lehet a dolgok szokásos sorrendjét félrerúgni és ilyen jellegű célzott munkát végezni, de az itt leírt erőforrásokkal, valamint egy tanár vagy magántanár segítségével jelentékeny haladást tudunk elérni épp azokon a területeken, amelyek javításra szorulnak.

Ahogy fejlődünk, gondolkoznunk kell azon is, hogy miképpen építsük be az új nyelvünket életünkbe. Mindenkinek megvannak a kedvelt módszerei: én magamban beszélek. Mégpedig elég sokat. Amikor új nyelvet tanulok – vagy próbálok visszazokni abba, amelyet már tudok – folyamatosan magamhoz beszélek a tanulandó nyelven, bármit is csinállok közben, mintha én lennék életem filmjének szinkronhangja. Ez „olajozottan tartja a gépet”, ugyanakkor azt is elárulja, hogy mit nem vagyok képes kifejezni, hogy hol hiányos a szókincsem, illetve hogy minek a megtanulására kell legközelebb összpontosítanom. És ez működik, még ha néha furcsán is néznek rám – *mi dispiace* ('bocsánat') ha esetleg olvasná ezeket a sorokat az az ember, aki megbámult, miközben motyogtam magamnak a tükörben egy olasz reptér mosdójában. Egy másik technika, amely ötvözi a gyakorlást a motivációval, a napló vagy egy jegyzetfüzet vezetése az új nyelven – a nap eseményeinek feljegyzése azt jelenti, hogy például különböző igeidőket gyakorlunk, illetve fejlődésünket is rögzíthetjük. Ha extrovertáltabb típusok vagyunk, akkor élvezetes lehet videókat készíteni magunkról, ahol a célnyelven beszélünk, ami nagyszerű lehet az önrértékelés szempontjából, vagy hogy segítő jellegű megjegyzéseket és hozzászólásokat kapjunk másoktól.

A nyelvtanulás sosem ér véget: ha jól csináljuk, egy életen át elkísér. És nem fog mindig nyelvtani feladatokról vagy végtelen szótanulásról szólni – az új nyelven helyettesíteni tudjuk majd a tanulás nyűgét irodalommal és új ötletekkel, ahogy utazással, beszélgetésekkel és többnyelvű barátságokkal is. Ha megfelelőek céljaink és motivációnk, a nyelv megtanulásának hosszú és küzdelmes útját hamarosan felváltja a nyelv megélése.

(Aeon Magazine)

Samuel Earle

Karantén Kafkával

A nagy író fojtó hangulatú írásaiban útmutatást ad a világjárvány elviseléséhez

Kafka 1919-ben megjelent, *Jelentés az Akadémiának* című novellájában egy Rőtpéter nevű majom előadást tart egy tudományos konferencián, és visszaemlékszik, hogy miként ejtették zsákmányul a dzsungelben, mígnem aztán egy nap egy ketrecben ébredt fel, és képtelen visszatérni kedvelt régi életmódjához.

„Átvészeltem ezt az időt – mondja a majom fogságáról. – Tompa zokogás, fájdalmas bolhakeresés, kókuszdíó fáradt nyalogatása, a láda falának ütögetése fejemmel, nyelvtögtetés, ha valaki a közelembé jött – ezek voltak első foglalatosságaim új életemben. Mindeközben azonban ez az egyetlen érzés: nincs menekvés.”

Betegség sújtotta időnkben mintegy hivatalos orákulmként jelent meg egy csapat: Albert Camus, Daniel Defoe, Susan Sontag, José Saramago – olyan írók, akiknek fertőző betegségről szóló regényei és esszéi új mondanivalót nyertek és új olvasótáborhoz értek el. Kafka nem lehető fel ezeken a listákon, mégis életében és írásaiban egy másfajta vonatkozást fedezhetünk fel: kevésbé irodalmi és inkább a környezethez kötődőt. Kafka olyan író, aki hasonló neurózisos világot élt meg, mint amit a világjárvány jelent, és aki otthonra talált ebben.

Kafka szereplői szinte mindig bezártságot élnek meg – egy ketrec, egy bírósági ügy, rovarrá változás, hamis személyazonosság kapcsán – és mindannyian azt érzik, hogy a falak összezárulnak, és hogy egy ajtó, amely valamikor ott volt, eltűnik a távolba. Ez az egzisztenciális klausztrófia, amely egyszerre megfoghatatlan és mélyreható, különös visszhangot kap ma a karantén idején.

A Merriam-Webster szótár szerint a koronavírus okozta válsághelyzet beköszöntével a „Kafkaesque” (’kafkai’) szó esetében igen csak megnőtt a keresésszám. A szót gyakran használják a bürokrácia kegyetlen képtelen-

ségeinek leírására, de teljes jelentése ennél tágabb, és nem kevésbé közhelyszerű, olyan helyzetek leírására használjuk, amelyek baljós-latú, lidércnyomásos jelleget öltenek, de valahogy mégis hétköznapiak maradnak, miközben még inkább nyugtalanítóvá válnak emiatt.

Kafka álomszerű mesemondó stílusában a vad és felkavaró események teljesen hétköznapiak, sőt elkerülhetetlennek vannak bemutatva; úgy tűnik, a világ összeesküdött ellenünk, ugyanakkor a dolgok maguk természetes medrében folynak. Ahogy Erich Heller kritikus egykor fogalmazott, az olvasó a „Lehetetlen!» és a »Természetes«” „szédítő egyidejűségével” találja szembe magát.

A pandémia ugyanilyen szédítő egyidejűségnek vet alá bennünket – az élet egyszerre tűnik hihetetlennek és kiszámíthatónak, rendkívülinek és unalmasnak, állandónak és változónak – így mindenütt egyfajta kísérteties, kafkai hangulat érezhető. Ahogy eltűnt régi, megszo-kott világunk, Rőtpéterhez hasonlóan mi is egy furcsa helyzet csapdájában találtuk magunkat, és arra kényszerültünk, hogy alkalmazkodjunk az új életkörülményekhez.

Ez a közös érzés-szerkezet köti össze Kafka képzeletvilágát jelenünkkel, és ha kiutat nem is mutat a válságból, legalább egy újfajta, feléje vezető utat igen. Végül is Kafkánál az ilyesmi gyakran egyre megy: soha nincs igazi menekvés.

Ízetlen dolognak tűnhet a koronavírus miatti bezártságot a valódi fogsághoz hasonlítani, főként, amikor ezt kivételes helyzetben lévő emberek teszik. 2020 áprilisában az amerikai televíziós műsorvezetőt, Ellen DeGenerest szemrehányás érte, amiért azzal tréfalkozott, hogy 15 millió dolláros villájában olyan érzése volt a lockdown idején, mintha „börtönben lenne”; nem sokkal később Angela Davis filozófus és aktivista óva intett attól, hogy ilyen módon értelmezzük helyzetünket.

Mégis akad hasonlóság. A „lockdown”, terminus, aminek a jelentése „elzárás”, a börtönrendszerből származik, amikor is a bentlakók büntetésképpen a cellájukban vannak elzárva lázadásért vagy rendbontásért. A kijárási tilalomhoz hasonlóan az „elzárás” valamiféle

büntettet tételez fel, és egy láthatatlan tekintélyre utal. Ugyanakkor a vírus körülvevő, állandóan változó útmutatások és törvények – milyen közel állhatunk másokhoz, kit látogathatunk meg és kit nem, hová utazhatunk, miért utazhatunk, és így tovább – képtelenségé váltóztatják a szituációt, a hatóságok működését pedig átláthatatlanná és szeszélyessé teszik. „Bosszantó dolog olyan törvények által irányíttatni, amelyeket nem ismerünk – jegyzi meg Kafka rövid parabolájában. – A probléma a törvényeinkkel van.”

Ebben az értelemben bebörtönözöttségünk érzése sokkal többről szól, mint szabadságunk hivatalos korlátozásáról: egy idegen világban való létet jelent, ahol mivel nem világosak és állandóan változnak a feltételek, mindig valami rosszat követünk el. Ez a két érzés – a klauszrofóbia, amelyhez nem szükséges ketrec, és a bűntudat, amelyhez nem szükséges bűncselekmény – központi jelentőségű a világjárvány pszichológiája szempontjából. Ezek képezik Kafka életének és munkájának alapját is.

Kafka 1883-ban született Prágában, egy fel-törekvő zsidó családban. Jogi tanulmányainak elvégzése után nappal mint ügyvéd dolgozott egy biztosítótársaságnál. Éjjelenként – kény-szeresen és titokban – írt, de szinte semmit sem jelentetett meg. A hátrahagyott, egyszerre baljóslatú és játékos művekben egy olyan író rejtőzik, akit örökké kísértett a gondolat, hogy bíróság előtt áll, és gyötörte a bezártság érzése. Úgy tűnt, hogy minden túszként tartotta, beleértve magas, sovány testalkatát is, amelyre Kafka haragudott annak gyengesége miatt.

„Néha úgy tűnik számomra, hogy az agyam és a tudóm összebeszéltek anélkül, hogy tudnék róla” – írta legjobb barátjának és zsidó írotársának, Max Brodnak, miután 1917-ben tuberkulózist diagnosztizáltak nála. „A dolgok nem mehetnek így tovább – mondta az agy, majd öt év után a tudó azt mondta, hogy kész segíteni.” Még szülővárosa is ellenőrzés alatt tartotta. „Prága nem enged el – írta. – Ennek az anyácskának karmai vannak.”⁴

Kafka fogvatartói közül apja, Hermann tor-nyosult felette leginkább a képzeletében. Fia

elmondása szerint mérges, türelmetlen és hatalmaskodó ember volt, aki kegyetlen és perverz módon ragaszzkodott ahhoz, hogy szomorú, neurotikus fia több hálát mutasson iránta az általa biztosított kényelmes életmódjáért.

Kafka felidézi egyik gyermekkori emlékét, amelyről hosszan mesél az 1919-ben írott, de soha el nem küldött *Levél apámhoz* című terjedelmes, 47 oldalas levelében: kisfiúként késő éjszaka kiabált, hogy egy pohár vizet kapjon. Végül apja megjelent szobájában, de csak azért, hogy felkapja, és kicsukja a házból. „Éveken át gyötört a gondolat, hogy ez a hatalmas ember, az apám, szinte bármilyen ok nélkül bejöhet hozzám éjszaka, és kivehet az ágyamból” – írta Kafka.

Naplóiban, leveleiben és történeteiben Kafka mélyen megbűvő félelme szinte mindig ezt a formát ölti: sötét, mindenható tekintélyét, amely túszként tartja az áldozatot; amely nem hajlandó elismerni az áldozat valódi énjét vagy egyéni értékét; és amely pimaszul bünteti, mert a létezés már önmagában elég bűn. Ez a jövő-kép teljes mértékben megvalósul Kafka 1925-ben posztumusz megjelent, *A per* című befejezetlen regényében, amelyben egy Josef K nevű boldogtalan banki ügyintéző arra ébred, hogy váratlanul letartóztatták. Mivel bűnének mibenlétét soha nem határozták meg közelebbről, Josef K nem tudja bizonyítani ártatlanságát. „[E]z ellen a bíróság ellen nincs védekezés, beismerő vallomást kell tennie”⁵ – mondják neki.

Beismerő vallomást kell tennie – de még ez sem elég. Kafka soha nem tudott kiutat találni bűntudatából és klauszrofóbiájából, bár talán soha nem is akart. „Rabként végezni – ez lehet egy élet ambíciója” – javasolta egy naplóberegységben, egy szerelmesének írt levelében pedig ezt írta: „A külvilág túl kicsi, túl rendezett, túl igaz ahhoz, hogy mindent magába foglaljon, amire egy emberben belül hely van.”

Theodor Adorno társadalomtudós egyszer egy olyan „példabeszédhez” hasonlította Kafka munkáját, „amelynek ellopták a kulcsát”. „Minden egyes mondat azt mondja, hogy »értelmezz engem« – írja Adorno – és egyik sem

4 <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/klauswagenbach-kafka-pragaja.html>

5 *A per*. Szabó Ede fordítása.

engedi meg.” Találó hasonlat: Kafka alakjai ritkán vannak a bezárt ajtó oldalán, története pedig gyakran ugyanazt a benyomást keltik az olvasóban, akik kétségbeesetten keresik a rejtély megoldását.

Kafka *Das Schloss* című, harmadik, befejezetlen regénye fordításban *A kastély* címet kapta, de akár „*A zár*” is lehetne, és a korai kéziratokból látszik, hogy Kafka hogyan fűsülte át a szöveget, hogy – szavaival élve – mindent „*ein wenig unheimlich*”, azaz egy kicsit hátborzongatóvá tegyen. „Folyamatosan valami ki mondhatatlant próbálok meg kommunikálni, és valami felfoghatatlant megmagyarázni” – írta.

Kafka rejtélyes kitalációiban nincsenek egyszerű válaszok, csak a megválaszolhatatlan – sőt, talán fel nem tehető – kérdések útvesztője. „Ha mindent félreértek, talán a kérdésemet is félreértem”⁶ – csodálkozik „K”, az elbeszélő *A kastély*-ben, miközben kétségbeesetten próbálja kicsikarni a titokzatos hatóságok elismerését a névtelen városban, ahová rendelték.

K minden lehetséges szálát megragad, még időleges munkát is vállal egy helyi iskolában bentlakó iskolaszolgaként. De annyira kimerül az elismerésre való törekvése közben, hogy amikor a puszta véletlennek köszönhetően, végül találkozik a megfelelő tisztviselővel a megfelelő időben, a megfelelő helyen, akkor elalszik. Elszalasztotta a pillanatot.

A regény értelme, mint mindig, megfoghatatlan. Max Brod számára *A kastély* „többet elárult a zsidóság egészének mai helyzetéről, mint ami száz okos traktátusban olvasható”. Gershom Scholem kabalista tudós szerint csak három kanonikus zsidó szöveg létezik: a héber Biblia, a Zohár (Ragyogás könyve) és Kafka művei.

Kafka ugyanakkor nem tesz nyílt említést a zsidóságról egyik történetében sem. És nézeteinktől vagy szükségleteinktől függően, Kafka történetei állítólag nem a zsidóság központi élményét, hanem a modern létállapotokat juttatják erőteljesen kifejezésre, sőt akár – emelkedettebben fogalmazva – magát az emberi létállapotot.

Pont amiatt, hogy egyetlen kulcs sem illik a zárba, sok olvasónak az az érzése támad, hogy

ha valamilyen módon ki tudnánk nyitni a Kafka történetehez vezető ajtót, akkor ez a világ összes titkát felfedné. Ez a misztikus hit táplálja az úgynevezett „Kafka-kultuszt”, amelyben odaadó olvasók az exegéta szerepét játsszák, és próbálják kisilabizálni a szent szövegek jelentését. Mivel főszereplői gyakran név nélküli archetípusok – otthontalan emberek (vagy állatok), akiket megfosztottak múltjuktól, jövőjüktől vagy külső megjelenési formájuktól, akiket csak olyan néven ismerünk, mint „a földmérő”, „az éhezőművész”, vagy „K” – természetes, hogy példabeszédeként értelmezzük őket. Eközben aforizmáit és befejezetlen töredékeit – amelyeknek egy új gyűjteményét „*Az elvesztett írások*” címmel nemrégiben állította össze Kafka életrajzírója, Reiner Stach – úgy böngésszik, mintha ősi pergamentekercsek lennének.

Kafka életének a tuberkulózis vetett véget 1924-ben, negyvenéves korában. Utolsó kívánsága életének legismertebb ténye lehetne. Egy Brodhoz írott levelében azt kérte, hogy olvasatlanul égessék el kiadatlan munkáit – írásainak legnagyobb részét. Barátja annak szentelte életét, hogy valamennyit kiadja. Brod, aki a náci elöl az akkori Palesztina területére menekült 1939-ben Kafka írásaival együtt, ragaszkodott hozzá, hogy ez nem árulás: ha Kafka tényleg szerette volna, ha teljesíti halála előtti kívánságát, akkor másvalakit kért volna meg, hogy gondoskodjon róla. Akárhogy is történt, Kafka alapvető tehetetlensége Brod döntésével szemben elég jelzés volt az utóbbinak ahhoz, hogy megőrizze az író műveit.

Mivel Kafkának sok írása maradt befejezetlenül, a végső részek Brod gyakran ügyetlen, posztumusz kiegészítései. *A kastély* eredetije például a mondat közepén ér véget. Bizonyos értelemben így kellene végződnie Kafka valamennyi történetének; rémálmok, és mivel minden álom hirtelen ér véget – inkább félbeszakad, semmint befejeződik – bármiféle ügyes elbeszélői zárás hamisnak tűnik.

A zárásnak e hiánya összhangban van a mával is. A világiárvány kezdetén lehetséges volt a boldog vég elképzelése: egy pillanaté, amikor visszatérne a megszokott élet, amikor összegyűlnének otthonainkban és arról beszélget-

⁶ *A kastély*. Rónay György fordítása.

nénk, hogy milyen nehéz volt, és hogy milyen boldogok vagyunk, hogy vége van. Egyike lett volna azoknak a happy endigeknek, amelyeket Henry James író gúnyosan „a díjak, nyugdíjak, férjek, feleségek, babák, milliók, befejezett bekezdések és derűs hangvételű észrevételek végső osztogatásaként” emlegetett.

De most még a tömegesen beadott oltások idején sincs ilyen befejezés-érzésünk. Minél tovább haladunk, annál inkább eltűnik a távolban az az ajtónyílás, amelyről azt gondoltuk, hogy kivezet minket a járványból. Kérdések merülnek fel az oltóanyagok hatékonyságával kapcsolatban a továbbra is megjelenő vírusmutációk ellen, és figyelmeztetnek bennünket arra, hogy további járványokra lehet számítani. Amint Kafka számos szereplője tapasztalja, a harc lényege a végeláthatatlanság, és nem annyira maga az ügy. A kórság, akár csak Prága, nem enged el: ennek az anyácskának is karmai vannak.

Kafka 1924-ben bekövetkezett halála után az európai náciizmus borzalmi újszerű prófétái erőt kölcsönöztek írásainak; történeteit betiltották. Mivel egy hatalmas és kifürkészhetetlen hatású egy egész népet bűnösnek nyilvánított, miközben szurreális és módszeres büntetést szabtak ki rájuk, sokan úgy érezték, hogy Kafka lidércnyomásos látomásai valóra váltak. „Nem lenne természetes elmenni egy olyan helyről, ahol ennyire gyűlölnék?” – kérdezte Kafka 1920-ban, a prágai zsidóellenes zavargásokat követően. – „A mindenáron való maradás hősiessége ugyanaz, mint a csótányoké, amiket szintén nem lehet kiirtani a fürdőszobából.”⁷

Mégis, amikor a háború véget ért, Kafka történeteinek furcsa üdvözítő ereje volt Németországban, és az eladási számuk magasra szökött. Günther Anders, Hannah Arendt első férje, kétkedve nézte ezt a „Kafka-járványt” („Kafka-Seuche”). Anders úgy vélte, hogy a németek Kafka történeteinek céltalan, egzisztenciális bűnösségében – amely az örökös büntetés bűncselekmény nélkül – eszközt találtak arra, hogy saját cselekedeteik elszámoltatását

elkerüljék. Ha mindannyian indokolatlan büntetésre vagyunk ítélve, akkor mit számítanak a tetteink? „Kafka eszményítése semlegesítette azt a tényt, hogy honfitársainak millióit gyilkolták le” – írta Anders.

Kafka reménytelen látomásai másfajta vigaszt jelentenek napjainkban. Talán nem több egy értő pillantásnál, amely elismeri az élet kegyetlenségét: a világ ellenünk összeesküvő cinkos közönyét, sajátos képességét, hogy belénk rúgjon, amikor a földön fekszünk, majd mindezt balesetnek hívja; a feketehumorra utaló érzéket, amely szerint, mindegy, milyen rosszul mennek a dolgok, mindig jöhet még rosszabb. „A világgal való párbajodban a világ pártjára állj”⁸ – tanácsolta Kafka.

Ugyanakkor Kafka azt is tudta, hogy milyen erőteljes és természetellenes lehet ez a kitarásra irányuló szándék. A *Jelentés az akadémiának* című írásában – amely azon kevés műve közé tartozik, amelyet életében befejezett – Rőtpéter leírja, hogyan békült meg új világával a fogságban. „Zsebre vágott kézzel, borosüveg az asztalomon, így, félig fekvő, félig ülve nézek ki hintaszékemből az ablakon” – jelenti ki. Sok tekintetben a lemondás és megbékélés karkai művészetének állít emlékművet. „És tanulni kezdtem, uraim. Ó, tanulunk ám, ha kell; tanulunk, ha menekülni vágyunk; tanulunk, kíméletlenül” – mondja a majom.⁹

(*New Statesman*)

Alicia Ault

A történelem azt mutatja, hogy az amerikaiak mindig is tartottak az oltásoktól

Amióta csak léteznek oltóanyagok, az emberek mindig is gyanakvással tekintettek mind az oltásokra, mind azokra, akik beadták őket. Az

7 http://real-j.mtak.hu/14026/1/Filkozlonny_2019_1_nyomdanak.pdf

8 <https://quotepark.com/hu/idezetek/1966052-franz-kafka-a-vilaggal-valo-parbajodban-a-vilag-partjara-allj/>

9 Tandori Dezső fordítása.

1720-as években himlő ellen – Amerikában elsőként – beadott védőoltást Isten akaratával ellentétesen kiállították ki. Egy feldühödött polgár bombát dobott be annak a háznak az ablakán, ahol az oltás-párti bostoni miniszter, Cotton Mather lakott, hogy azt eltérítse szándékától. Ez azonban nem állította le Mather kampányát.

Miután Edward Jenner brit orvos az 1700-as évek végén kifejlesztett egy hatékonyabb himlővakcinát – a rokon tehénhimlő-vírust használva oltóanyagként –, az ismeretlentől való félelem tovább folytatódott annak ellenére, hogy az oltás sikert aratott a fertőzés átvitelének megakadályozásában. Egy 1802-es gúnyrajz, *A tehénhimlő, avagy az új oltás csodálatos hatásai* címmel, beoltottak megdöbbsent tömegét ábrázolja, akik láthatólag tehén-ember kimerává változtak: szarvasmarha-szerű lények testének eleje türemkedett ki a szájukból, szemükből, fülükből és ülepükből.

Paul Offit, a Philadelphiai Gyermekkorház oltásoktatási központjának igazgatója szerint a karikatúrával kapcsolatos, külföldön terjengő koholmányok továbbra is tele vannak hamis állításokkal, amelyek szerint az oltások autizmust, sclerosis multiplexet, cukorbetegséget okoznak, vagy hogy a Pfizer/BioNTech és a Moderna – hírvivő – mRNS-alapú covid-19 vakcinái meddőséghoz vezetnek.

„Az emberek megrémülnek, amikor valamilyen biológiai anyagot akarnak beléjük injektálni, ezért mindenféle szörnyűségre gondolnak” – mondta Offit a *Verseny a vakcinákért* webinar résztvevőinek (a webinar a Smithsonian Amerikai Nemzeti Történelmi Múzeum szervezésében zajlott). „Az első oltásellenes mozgalom elindulása az első oltáshoz köthető” – mondja Offit. – Az emberek nem akarják, hogy az oltás elfogadására kényszerítsék őket, ezért hozzák létre ezeket a képeket, amelyek közül sok nyilvánvalóan téves fogalmakon alapszik.” „Hosszú története van annak a kérdésnek, hogy miként teremtsünk egyensúlyt az egyén szabadsága – a visszautasítás joga – és a közegészségügyi intézkedések között”, vélekedik hasonlóan Keith Wailoo, a Princeton Egyetem egyik orvostörténésze és az esemény

egy másik előadója. Diane Wendt, a múzeum orvostudományi részlegének igazgatója szerint, ez mindig félelemmel vegyes érzéseket okoz, mivel a vakcinákat máskülönbösen egészséges embereknek adják be.

Wendt munkatársaival *Perspektívák pandémia idején* címen tart webinarokat. Az online szakértői csoport beszélgetései megjelenést kínálnak a múzeum képanyaga és műalkotásai számára, miközben a Washington D.C.-ben lévő épület zárva tart a covid-19 járvány idején. A szakértők kontextusba helyezik a különféle témákat, mondja Arthur Daemmrich, a múzeum találmányokat és innovációkat bemutató Lemelson Központjának igazgatója. A *Verseny a vakcinákért* a tudományos haladás és technológiai újítások évszázadaira világít rá – a fejlődés a védőoltásokkal szembeni bizalmatlanság ellenére is folytatódott. Valamennyi betegség közül, amely ellen vakcinát fejlesztett ki az emberiség, csak a himlő tűnt el szinte majdnem teljesen a Föld színéről. [Azokban az országokban, ahol kiterjedt és nagyrészt kötelező oltási rendszer működik, mint Magyarországon, számos súlyos betegség – kanyaró, gyermekbénulás, tetanusz, tbc, diftéria, szamárköhögés stb. – teljesen megszűnt a védőoltások általánossá válása óta. – *a szerk.*] Az amerikai Betegségellenőrzési és Megelőzési Központ (CDC) szerint 14 másik, korábban az Egyesült Államokban gyakori betegséget sikerült kiirtani oltásokkal.

A himlő után a vakcinára irányuló erőfeszítések világszerte azokra a betegségekre összpontosítottak, amelyek a – sok gazdaság életerejét adó – állatállományt tizedelték. Louis Pasteur francia tudós és orvos már az 1870-es évek végére felfedezett egy módszert a kolera-val fertőzött tyúkrok beoltására. Majd ezután 1881-ben segített egy lépfene elleni vakcina kifejlesztésében juhok, kecskék és tehének számára. Néhány évre rá Pasteur előállt az első, az embert a veszettség ellen védő vakcinával, amely 1920-ra napi egy oltást kívánt meg 21 napon keresztül.

A korai oltások a fejlődő tudományra támaszkodtak. Amikor az 1918-as influenzajárvány – a spanyolnátha – végigsöpört a világon,

senki sem volt képes a vírusok elképzelésére. Elismert tudósok az áldozatok tüdejéből tenyésztett baktériumokat gondolták tévesen a betegség okának – mondja John Grabenstein, a Vaccine Dynamics (‘Oltásdinamika’) szervezet alapítója és az Egyesült Államok Védelmi Minisztériuma Katonai Védőoltási Ügynökségének korábbi igazgatója.

A kutatók olyan influenza elleni vakcinákat hoztak létre, amely hatástalanok voltak, mivel baktériumokat céloztak meg, nem pedig a valódi okozót, a vírust. A vírusokat az 1930-as évekig nem izolálták, és az első, széles használatra szánt inaktivált influenzavírust 1945-ig nem engedélyezték. Ezzel szemben a covid-19 vakcina nyolc vagy kilenc hónapon belül eljutott a [vírus] genetikai szekvenciájának meghatározásától a szinte teljesen lezárult klinikai tesztelelésig, teljes körű gyártásig és az amerikaiakhoz történő eljuttatásig.

A technológiának hosszú utat kellett megtennie. A legkorábbi himlőoltásoknál egy már beoltott személyen lévő pusztulából vagy varasodásból kellett kaparékra volt szükség, amit aztán valaki másnak a karjába karcoltak egy üreges tüvel vagy egy olyan eszközzel, mint az 1850-es évekből származó, rugóval működő oltóeszköz, amely a múzeum gyűjteményében található. Még ma is használatos a bőr alá – szubkután – kis mennyiségű vakcinát bejuttató kétágú tű.

Az 1890-es években a diftéria kezelésére szolgáló antitoxin kifejlesztése nyomán felemelkedésnek indult a gyógyszeripar és a gyógyszerek biztonságát elősegítő szabályozási infrastruktúra eredményezett. A diftéria betegséget és halált okozott: a *Corynebacterium diphtheriae* baktériumok által kibocsátott mérgeanyagok bevonták a tüdőt és a torkot, emiatt hívták angolul „fojtogató angyalnak”. Évente 100–200 000 amerikai gyermek kapta meg a betegséget, és 15 000-en haltak bele.

A 19. század végén és a 20. század elején New York City Health Department egészségügyi kormányhivatal élvonalon járt a diftéria ellenmérgének gyártásában. A tudósok egyre nagyobb adagban adtak toxint a lovaknak; az állatok antitoxint termeltek, amelyet a lovak

kivéreztetésével gyűjtöttek be. A lószérumot megtisztították, majd beadták a gyerekeknek. Segített megelőzni a betegség kialakulását és némi rövid távú védettséget biztosított, tudjuk meg Wendt igazgatóasszonytól. „Az 1890-es években nagy hatással bírt ez a különös anyag, az antitoxin” – mondja.

Több gyógyszer cég – köztük a himlőoltást is gyártó H.K. Mulford Co. és a Lederle, amelyet 1906-ban alapított egy volt New York-i egészségügyi biztos, aki tevékenyen részt vett az egészségügyi hivatal diftéria elleni küzdelmében – piacra dobta az antitoxint. Az ügy tragédiába fulladt. A St. Louis-i egészségügyi osztály engedélyezte, hogy szennyezett antitoxin szérumot adagoljanak ki, amely egy korábban tetanuszban elpusztult lótól származott. Huszonkét gyermek halt bele. Ez vezetett az 1902-es biológiai ellenőrzésről szóló törvény megalkotásához, amely az Élelmiszer- és Gyógyszerügyi Hivatal (Food and Drug Administration, FDA) létrehozásával előkészítette a talajt a vakcinák szövetségi ellenőrzéséhez.

Mindenesetre, ahogy azt a történelem során is láthattuk, „a vakcinák rendeltetési helyükre juttatása állandó gondot jelent”, mondja Wailo. 1925-ben az alaszakai Nomében diftériajárvány tört ki.¹⁰ A város megközelíthetetlen volt a hó miatt. Húsz kutyaszánhajtó és 150 szánhúzó kutya, köztük a híres Balto vezérkutya, vitték el az oltóanyagot keresztül az államon Noméig, hogy segítsenek véget vetni a járványnak. „Ma nem kell kutyaszánokkal foglalkoznunk, de rendkívüli akadályt jelent az ultrahideg, -70 Celsius (94 Fahrenheit) fokos hőmérséklet, amely a Pfizer/BioNTech vakcina szállításához és tárolásához szükséges” – mondta Grabenstein.

Ofit szerint a covid-19 előtt az 1950-es években volt szükség a legnagyobb országos összefogásra, hogy kiirtsanak egy betegséget,

¹⁰ Ez volt az ún. szérumfutás (1925 serum run to Nome vagy Great Race of Mercy): a több mint ezer kilométerre lévő Nenánából Nome-ba, mindössze öt és fél nap alatt, a legkeményebb időjárási körülmények között jutottak el; ennek emlékére rendezik az Ilditarod kutyaszánhajtóversenyt 1973 óta (részben azonos útvonalon), valamint az eredeti útvonalat bejáró Serum Run 25 túrát, 1997 óta. (Wikipédia)

amikor mintegy 60 000 esettel csúcspontjára jutott a járványos gyermekbénulás, és egész Amerikát rettegésben tartotta. A gyerekek körében bénulást, testi fogyatékossgot okozott vagy halálos kimenetelű volt. Az influenza-vírus kifejlesztésében is segédkező Jonas Salk egy új, hasonlóan fontos vakcinát állított elő a gyermekbénulás ellen. Bevizsgálása a mindenkori legnagyobb hatókörű tesztelesek egyike folyamán történt, amelyben 1,8 millió gyerek vett részt, akik a Polio Pioneer-ök ('polióúttörők') néven váltak ismertté.

Amikor 1955. április 12-én Salk bejelentette, hogy a vakcina „biztonságos, erős és hatásos”, órákon belül jóváhagyták azt, és azonnal elkezdték a bevezetését. „Ez volt a Warp Speed One ('Hiperürsebesség I') – mondta Offit, az Operation Warp Speed ('Hiperürsebesség Hadművelet') programra célozva a szójátékkal, amely a covid-19 vakcina kifejlesztését célozta.

Végül, a hatás elérése érdekében az oltásokat be kell adni. 1970-ben a közegészségügyi tisztviselők olyan plakátokkal buzdítottak a gyermekek rubeola elleni beoltására, amelyek a következőt állították: „A ma gyermekei a jövő gyermekeit védik”. Ennek az volt az oka, hogy a rubeolát elkapó terhes nőknél fennállt a vetélés vagy a halvaszülök kockázata. „Ez a közösségi felelősség érzését ébreszti fel” – mondja Wendt, megjegyezve, hogy sok kampány azzal a céllal ösztönözte az amerikaiakat az oltások elfogadására, hogy ne csak magukat védjék, de a társadalom egészét is.

A múltban sok gyógyszergyártó cég – mint például a Mulford – matricákat és jelvényeket adott közre, amelyek jelezték viselőjéről, hogy be van oltva. Az amerikai Betegségmegelőzési és Járványügyi Központ (CDC) matricákat készített, amelyekkel a covid-19 oltást megkapott személyek hírül adhatták, hogy védettek.

Sok amerikai – főként a színes bőrű emberek – azonban még mindig kételkedve fogadja az oltás gondolatát. „Az afroamerikai közösség, sajnos, nem véletlenül, látta a megkülönböztetett kezelésnek, a kezelés hiányának, köztük a nagy port kavaró, hírhedt Tuskegee-kísérletnek és más eseteknek az örökségét, ahol érzésük

szerint az egészségügyi rendszer cserbenhagyta őket” – mondta Daemrich. A Tuskegee-kísérletben a kormányzati megbízásból kutatók szifiliszes feketéket tanulmányoztak, és azt mondták nekik, hogy kezelik őket, miközben semmilyen gyógyszert nem kaptak. Ezek a férfiak soha nem kaptak rendes kezelést sem. „Sok a bizalmatlanság” – mondja Daemrich, hozzátéve: „nem teljesen világos, hogyan győzzük le ezt a bizalmatlanságot”, de ennek nem az a módja, hogy „csak úgy feltűnünk a világvárvány közepette, és azt mondjuk az embereknek, hogy oké, bízatok bennünk”.

A Kaiser Family Foundation amerikai nonprofit szervezet nyomon követte a covid-19 vakcina körüli bizonytalankodást. Decemberben, még a két oltás kiosztása előtt, a fekete felnőtt lakosság 35 százaléka azt mondta, hogy egész biztosan vagy valószínűleg nem fogják beoltatni magukat, szemben a társadalom 27 százalékával. A fekete felnőttek körülbelül fele úgy nyilatkozott, hogy általában nem bíznak az oltásokban, vagy attól tartanak, hogy covid-19-et kapnak az oltástól. Idén januárig Kaiser úgy találta, hogy míg a fekete válaszadók mintegy 60 százaléka gondolta úgy, hogy az oltásokat igazságosan osztják szét, a fele nem volt meggyőződve arról, hogy a beadási kampány során figyelembe veszik a fekete emberek igényeit. A vakcina bevezetésével kapcsolatos korai adatok megerősítik e félelmek egy részét. A Kaiser szerint tizenkettőnél is több államban a feketék körében jóval alacsonyabb volt a beoltottak száma, mint a fehér bőrű amerikaiak esetében, és nem volt arányban a fekete bőrű emberek esetszámaival és halálozási arányával.

Továbbá, kevés ma élő ember látott méreteiben a covid-19 pandémiához fogható, mondja Wailoo. „Talán elég ösztönző erővel bír a nagysága.” Offit már nem ennyire biztos a dologban. „A járványos gyermekbénulást közös nemzeti tragédiaként éltük meg; összébb hozott bennünket – mondja. – Nehezebb szemlélni a mai történéseket, amikor úgy tűnik, hogy nem kerülünk közelebb egymáshoz, inkább csak egymásra mutogatás zajlik.”

(Smithonian Magazine)

Tobias Straumann¹¹

Az NDK integrációjának története kellemetlen igazságot tartogat Európa számára

Kelet-Németországhoz hasonlóan az eurót használó, kevésbé fejlett országok is szenvednek az erős valutától. Túl drágák ahhoz, hogy nagy arányban odacsábítsák a közvetlen külföldi befektetéseket. Hiperinfláció, valuta-összeomlás és pénzügyi reform – a német történelem sok szemléletes tanulsággal szolgál egy elhibázott gazdaságpolitika katasztrofális következményeit illetően. A német monetáris unió 30. évfordulója alkalmából egyesek feltették maguknak a kérdést, hogy vajon a német márka bevezetése az egykori NDK-ban nem tartozik-e ebbe a dicstelen sorozatba. Az ebből kibontakozó vita korántsem csupán történelmi érdekű. Az, ami Kelet-Németországban az elmúlt harminc évben lezajlott, nagy jelentőséggel bír az Európai Monetáris Unió jövőjéről folytatott vita szempontjából. Ami az egykori NDK 1990 utáni gazdasági fejlődését illeti, kétségtelen, hogy drámai visszaesésről beszélhetünk. Ez leginkább a migrációs adatokból olvasható ki. Körülbelül négymillió keletnémet emigrált az elmúlt harminc évben – az 1990-es adatok szerinti 16 milliós lakosságból. A leginkább önmagáért beszélő adat talán a következő: 1990 és 2020 között a 18–30 éves korosztály több mint negyedrésze vándorolt ki Kelet-Németországból. Ezzel szemben vitatott kérdés, hogy mennyire tehető ezért felelőssé az 1990-es német monetáris unió. Jó okok vannak arra, hogy elhanyagolhatónak tekintsük az összefüggést. Nyilvánvaló, hogy a volt NDK gazdasága rossz állapotban volt, amikor a berlini fal leomlott. A fájdalommal járó rendbetétel elkerülhetetlen volt.

Nem meggyőzőek az érvek

Ha pedig az egy főre eső jövedelmet vesszük alapul, akkor a mérleg jól mutat. Lehet, hogy

sokan távoztak, de az átlagos életszínvonal 1990 és 2020 között óriási mértékben javult a Nyugat-Németországból érkező nagyvonalú pénzügyi segítségnek köszönhetően. Ez az érvelés azonban nem teljesen meggyőző. Természetes, hogy az NDK gazdasága 1990 körül rossz állapotban volt, azonban a német márka bevezetése kezdetektől fogva rendkívül megnehezítette a vállalatok szerkezetátalakítását, mivel az erős pénznemhez kapcsolódó magas bérszint az új beruházásokat a legtöbb esetben nem tette vonzóvá. Elég csak Lengyelországra vetni egy pillantást, hogy lássuk, mit tudott elérni az utóbbi harminc évben egy saját pénznemmel rendelkező, egykoron a keleti blokkba tartozó ország. Az 1990-es évek elején gazdasága ugyan 10%-kal visszaesett, de hamarosan beindult az erőteljes növekedés. Azóta a reál-GDP nagyjából megháromszorozódott. Ez nem jelenti azt, Lengyelországban minden a legjobban alakult. Az átlagjövedelem továbbra is lényegesen alacsonyabb, mint Németországban, és a személyek szabad mozgásának bevezetése óta a közel 40 millió lakosból mintegy kétfélmillióan emigráltak gazdasági okokból. Ennek mértéke százalékléban számolva azonban nem hasonlítható össze a kelet-németországi elvándorlással. Mindenekelőtt, a gyorsan növekvő jólét a külföldi vállalatok magas magánbefektetési tevékenységén, nem pedig hatalmas állami támogatásokon nyugszik. Innen nézve egyértelmű az ítélet: a volt NDK-hoz hasonló fejletlen területek magas árat fizetnek, ha monetáris unióba lépnek egy erős partnerrel. Életszínvonalukat nem tudják saját erejükből emelni, csak akkor, ha magas állami juttatásokat kapnak.

Felgyorsult kivándorlás

Az eurót használó, kevésbé fejlett országok számára ez kellemetlen következménnyel jár. Kelet-Németországhoz hasonlóan ők is szenvednek az erős valutától. Túl drága helynek számítanak ahhoz, hogy vonzzák a nagyszabású közvetlen külföldi befektetéseket, és ezzel Lengyelországhoz hasonlóan magas növekedést érjenek el. Tehát az embereknek csak a kivándorlás marad. Olaszországban

¹¹ Tobias Straumann a Zürichi Egyetem gazdaságtörténésze.

különösen súlyos a helyzet. Tíz év óta évente több mint 100 000 ember hagyja el az országot. Az egy főre eső jövedelem átmeneti növekedés után ismét ugyanazon a szinten van, mint az 1990-es évek végén. A születési arány az utóbbi tíz évben a negyedére esett vissza, mivel a fiatal pároknak Olaszországban igen beszűkültek a lehetőségeik. Ez örökké így fog menni? Vélhetően nem. Ha egy ország hosszú távon ifjúságának jelentős részét elveszíti és egyre kevesebb gyermek születik,

valamikor majd egy ellentétes folyamat is be fog indulni. Sok ideig eltarthat még azonban, mire idáig jutunk. Így addig is itt Európában hozzá kell szoktatnunk magunkat a gondolat-hoz, hogy egyes országok mind több szak-képzett munkaerőt veszítenek és gazdaságilag hanyatlanak, míg mások fáradság nélkül jól képzett fiatalokat toboroznak és virágoznak. Már régóta tényként beszélhetünk a kétsébes-séges Európáról.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bogoly József Ágoston kultúra- és stílus-kommunikáció-kutató, irodalomtörténész, Szeged

Csernák András közgazdász kereskedelem és marketing területen; szervezési referens, Magyar Művészeti Akadémia Titkársága; Vác

Farkas Zoltán szociológus, Miskolc

Káel Csaba, a Müpa vezérigazgatója, a magyar nemzeti mozgóképipar fejlesztéséért felelős kormánybiztos, Budapest

Kapronczay Károly egyetemi tanár, történész, Budapest

Koudela Pál szociológus, Törökbálint

Kucsera Tamás Gergely filozófus, eszmetörténész, művészetelméleti író, habil. dr., PhD, címzetes egyetemi tanár, a

Magyar Művészeti Akadémia főtákará, a Valóság főszerkesztője

Lechner Zoltán doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Program, Pécs

Nagyné Maros Gabriella könyvtáros, Budapest

Orosz István grafikusművész, az MMA rendes tagja, Budakeszi

Pócs Nándor történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest

Szabó Csaba PhD-hallgató, MATE Gazdaság- és Regionális Tudományok Doktori Iskola, Orosháza

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Bogoly József Ágoston: A stíluskommunikáció, a családegészség, a szocializáció és a képességefejlesztés értéklánca Kultúrakutatás és stíluskommunikáció</i>	1
--	---

SZÁZADOK

<i>Kapronczay Károly: A Rákóczi-család és a lengyel korona.</i>	11
<i>Lechner Zoltán: Orosz külpolitikai diskurzusok a posztszovjet időszakban.</i>	16

MŰHELY

<i>Farkas Zoltán: A rendi rétegződés fogalma, meghatározottsága és következményei</i>	26
<i>Szabó Csaba: Az Új Magyarország Fejlesztési Terv forrásainak területi eloszlása</i>	50
<i>Csernák András: A közösségi oldalak szerepe és hatékonysága a márkaépítésben és a marketingkommunikációban</i>	62
<i>Koudela Pál: A neoliberais vezetés és a városhoz való jog: Szöul</i>	77

Művészet, média, marketing

<i>Kucsera Tamás Gergely: Globalizált média, mediatizált kultúra</i>	90
<i>Káel Csaba: Élmény! Minden tekintetben. Kulturális FMCG, avagy fast moving cultural goods</i>	95
<i>Orosz István: Kéklakátok.</i>	102

NAPLÓ

<i>Pócs Nándor: Farmerek, populisták, magyarok</i>	107
<i>Nagyné Maros Gabriella: A kreativitás – az kell!</i>	111

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Cornelia Eisenach: Elsőszülöttekről feketén-fehéren: az idősebb testvérek okosabbak (113) John Gallagher: Hogyan tanuljunk egy nyelvet és tartsunk ki mellette (115) Samuel Earle: Karantén Kafkával (120) Alicia Ault: A történelem azt mutatja, hogy az amerikaiak mindig is tartottak az oltásoktól (123) Tobias Straumann: Az NDK integrációjának története kellemetlen igazságot tartogat Európa számára (127)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (49, 94)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2021. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 38 580 Ft helyett 27 060 Ft
Fél évre: 20 010 Ft helyett 14 250 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 29 160 Ft helyett 21 720 Ft
Fél évre: 15 300 Ft helyett 11 730 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 29 160 Ft helyett 21 720 Ft
Fél évre: 15 090 Ft helyett 11 730 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 840 Ft helyett 12 480 Ft
Fél évre: 9630 Ft helyett 6600 Ft

Akciónk a 2021. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 870 Ft • Előfizetéssel: 785 Ft

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Nemzeti Kulturális Alap

